

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəтнуəsi)

Биринчи бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏВИ
журналына əлавə

Бакы — 1963

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгаллələr мəчмуəsi)

Биринчи (37-чи) бурахылыш

3026

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бақы—1963

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

ЛИПЕТСК МҮЭЛЛИМЛƏРИНИН ГАБАГЧЫЛ ТƏЧРҮБƏСИНИ ЈАЈАГ ВƏ ИНҚИШАФ ЕТДИРƏК

Мəктəбин јенидэн гурулмасы вə онун һəјатла əлағəсини мəһкəмлəндирмəк һаггындакы Ганун, мұəллимлəрин габагчыл тəчрүбəсини мұнтəзəм сурəтдə өјрəниб үмүмилəшдирмəји биздэн тəлəб едир. Чүнки методика елмимиз јалныз дил мұəллимлəринин сəмərəли тəчрүбəсини өјрəниб үмүмилəшдирмəк əсасында, Азэрбајчан дили тəлиминин нəзəријјəсини дə хејли инкишаф етдирə билэр.

Сон заманлар һəм програм вə дəрсликлəримиздə, һəм дə мəктəблəримиздə Азэрбајчан дили тəдрисинин практик мəсələлəринə даһа чох диггəт едилмəјə башланмышдыр. Програм вə дəрсликлəрдэн нəзəri вə хүсусан практик əһəмијјəти олман јан бəзи мөвзулар чыхарылмыш, маариф назирлији дəрсликлəрдə олан материалларын мүмкүн дərəчədə ихтисар олунмасы һаггында мұəјјэн кəстəriш вермишдир.

Шүбһəсиздир ки, назирлијин вердији бу кəстəriш чох јерли вə фəјдалы бир тəдбир кими гүјмэтлəндирилмəлидир. Һər бир елми-методик тəдбирин тəтбигиндə һəјаты вə истеһсалаты унутмамаг, она јахынлашмаг тəлəби Н. С. Хрушовун Сов.ИҚП МК-нын нојабр Пленумундакы мəрүзəсиндə дə јени бир гүввəтлə сəслəнмишдир. Һər һансы бир фəнни тəдрис едэн мұəллим, јахуд програм вə дəрслик мұəллифи һər шејдэн əввəl, бизим истеһсалатымыз олан мəктəби, орада тəһсил алан шакирдлəri, онларын кəлəчək практик һəјат үчүн һазырландыгларыны кəз өнүндə тутмалыдыр.

Бу нөгтеји-нəзəрдэн көрүлəчək бүтүн тəдбирлəрдэн мəгсəd, шакирдлəрин дəрс јүкүнү азалтмаг, онларын əлдə етдиклəri вərдишлəri јахшы инкишаф етдирмəк, шакирдлəрин савад сəвијјəсини əһəмијјəтли дərəчədə артырмагы тəмин етмəкдир.

Бу вахта гədər ирəли сүрүлмүш бүтүн бу методик арашдырмалар шакирдлəri фəаллашдырмаға, онларда мəшғələлэрə мараг ојандырмаға, билик вə вərдишлəрин мəнимсəдилмəsi үчүн тəсирли јоллар тапмаға доғру јөнəдилмишдир. Дикər тərəфдэн, дил дəрслəриндə шакирдлəрин мəнтиги тəфəккүрлəрини инкишаф етдирмəк вə дилин гəјдэ-ганунларыны онлара шүурлу сурəтдə мəнимсəтмəк, онлары дəрсликлə мұстəгил ишлэмəк вərдишлəринə јијələндирмəк, грамматика-

МУНДƏРИЧАТ

	Сəһ.
Липетски мұəллимлəринин тəчрүбəсини јајаг вə инкишаф етдирək	3
Азэрбајчанын кəркəмли шаир вə драматургу Н. Чавидин анадан олмасынын 80 иллији мұнасибəти илə	
М. Əлиоғлу — Н. Чавидин демократик идеаллары	8
Проф. С. Чəфəров — Азэрбајчан дилиндə фəлин шəкиллəri мəсələсини гојулушуна даир	21
Ə. Фəрəчов — Исим вə сифət анлајышларынын өјрəнилмəsiндə мұғажисə үсүлунун мөвгеји	34
Н. Нүсєјнов — Көмəкчи нитг һиссələринин тəдриси заманы морфолокија илə орфографијанын гаршылыглы əлағəсинə даир	44
Проф. А. Абдуллајев — Орфоэпија тəлиминин методикасына даир	53
Мир Аббас Асланов — Драматик əсэрлəрин тəдриси илə əлағəдар апарылан синифдөнкəнар ишлэр һаггында	64
Б. Бағыров — Əдəбијјат дəрслəриндə шакирдлəрин фəаллыгыны артырмаға даир	79
А. Мəммədов — Сəккизиллик мəктəблəрин «Əдəбијјат» програмы јенидэн тəртиб едилмəлидир	85
Г. Мусајев — Нөгсанлы бир дəрслик һаггында	87
Н. Исмајилзadə вə Ə. Рəчəбов — Орта мəктəб мəзунларынын дил вə əдəбијјатдан һазырдыгы һаггында	90
М. Мəммədов — Гирəт дəрслəri илə əлағəдар олараг II синиф шакирдлəринин шифайи нитгинин инкишаф етдирилмəsi тəчрүбəсиндэн	98
Тəнгид вə библиографија	
Е. Əлибəзadə — Ачыг мəктүб (профессор Ə. Дəмирчизadə јə)	106
Програм вə дəрсликлəri мұзакирə едирик	116
«Азэрбајчан дилинин грамматикасы дəрслији»	120
«Азэрбајчан дили вə əдəбијјат тəдриси» мəчмүсєсинин 1963-чү ил үчүн тематик планы	123

нын нитг инкишафы илэ элагэли өјрәдилмәси вә с. бу кими мәсәләләр дә сон методик әдәбијјатда өзүнә хусуси јер тутмаг-да иди.

Лакин бүтүн бу мәсәләләри дәрсләрдә һәјата кечирмәк чәтин олурду. Мүәллимләр шикајәт едирдиләр ки, дәрсләрдә јени билликләри вә вәрдишләри мөһкәмләндирмәк вә хусусән нитги инкишаф етдирмәк үчүн вахт чатмадығындан, дикәр тәрәфдән һәмин ишләр програмда да конкрет көстәрилмәдијиндән сон плана чәкилирди.

Дәрсләрдә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәјә имкан олмурду. Чүнки шакирдләрдән кечмиш дәрси сорушмаға 15—20 дәгигә вахт сәрф олунурду, буидан сонра исә јени материалын изаһы башланырды вә јалныз дәрсин битмәсинә бир нечә дәгигә галмыш шакирдләр, өјрәдилән параграфын мәтинини тәләсик охумаға вә бир-ики чүмлә јазмаға имкан тапырдылар. Ев тапшырыглары исә бир гәјда олараг, зәнк вурулан заман верилирди.

Әслинә баханда, бир тәрәфдән Азәрбајчан дилинин вәзи-фәләри илэ онун үмуми истигамәти арасындакы ујғунсузлук вә о бири тәрәфдән, ингилабдан габагкы көһнә мөктәпләрдән ирс галмыш дәрсин гурулушу мәсәләси дә бизә чохдан мәлүм иди. Әлбәттә, габагчылы вә тәчрүбәли мүәллимләр дәрсин белә әһнәви гурулушуну мүәјјән дәрәчәдә дәјишмәк үчүн бәзи тәшәббүсләр көстәрмишләр. Мәсәлән, онлар кечмиш дәрсин сорғусуна аз вахт вермәк, синфин бүтүн шакирдләрини һәмин сорғуда фәал иштирак етдирмәк, јени материалы өјрәдиркән шакирдләри дәрсликлә мүстәгил ишләмәјә алышдырмаг, асан вә аз-чоғ шакирдләрә мәлүм олан бәһсләрин изаһына артыг вахт сәрф етмәмәк вә с. кими мәсәләләр барәдә вахты илэ фикир сөјләјәнләр олмушдур. Бир сыра бачарыглы мүәллимләримиз вардыр ки, онлар дәрси һәмин көһнә гурулушла апардыгларына бахмајараг, шакирдләри мөшгәләләрдә һавәсләндирмәјә, дәрси марагла апармаға вә јахшы нәтичәләр әлдә етмәјә наил олмушлар.

Лакин күтләви мөктәпләрдә грамматика дәрсләри, бир гәјда олараг, јекнәсәг кечилир вә шакирдләр мөшгәләләрдә чоғ аз фәалијјәт көстәридиләр. Сорғуда ади гәјда үзрә јалныз бир нечә шакирд иштирак едир, галанлары исә демәк олар ки, һеч бир фикр ишлә мөшгүл олмурдулар. Јени мөзвунун изаһы да чоғ вахт елэ гурулурду ки, јалныз шакирдләрин аз бир һиссәси мүәллимин дедикләриндән мүәјјән бир шәј өјрәнә билирдиләр. Шакирдләрин мәс'улијјәт һиссини азалтмаг, гејри-фәаллыг, дарыхдырычылыг кими һаллара белә дәрсләрдә тез-тез раст кәлмәк олурду.

«Мөктәбин һәјатла элагәсини мөһкәмләндирмәк вә ССРИ-дә халг маарифи системинин кәләчәк инкишафы һаггында Га-нун»да коммунизм гуручулуғунун мүасир дөврүндә мөктәбин ән башлыча нөгсанларындан бири кими—тә'лимин һәјатдан ајры дүшмәси вә мөктәби битирәнләрин практик фәалијјәт үчүн зәиф һазырланмаларына дөзмәјин артыг мүмкүн олма-дығы хусуси гејд едилмишдир. Буна көрә дә мөктәбин јенидән гурулмасына башланды вә јени програмлар јарадылды. Јени програмда шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәјә даир конкрет тәләбләр прәли сүрүлдүјүндән, Азәрбајчан дили тә'лими-нин мәзмуну да мүәјјән дәрәчәдә дәјишмәли олду. Лакин бү-түн бунлара бахмајараг, тә'лимин (дәрсин) әсас тәшкилат формасы јенә дә әввәлдә олдуғу кими галды. Бир тәрәфдән тә'лимә верилән тәләбләр вә јени мәзмун мәсәләси, дикәр тәрәфдән исә онун тәшкилат формасы арасындакы зиддијјәт, сон заманлара гәдәр мөктәпләримиздә давам етмәкдә иди. Липетск мүәллимләри вә методистләринин олдуғча бөјүк әһ-мијјәтә малик олан тәчрүбәләринин үстүнлүјү дә елэ бундан ибарәтдир ки, онлар илк дәфә олараг, тә'лим ишиндә олан һә-мин зиддијјәти арадан галдырмағын мүмкүн олдуғуну бир чоғ мөктәбин нүмунәсиндә көстәрә билдиләр.

★

Липетск мүәллимләри сорғуну мүстәгил бир мәрһәлә кими ләғв едәрәк, дәрсин формалашыб мөһкәмләндирилмәси, би-лик вә вәрдишләрин үзә чыхарылмасыны бир просес дахилли-дә бирләшдирмишләр. һәмин тәчрүбә көстәрди ки, дәрс мүд-дәтиндә шакирдләрлә даһа артыг иш көрмәк олар. Бунун нә-тичәсиндә дә ев тапшырыгларынын сајыны хејли азалтмаг мүмкүндур.

Онлар сорғуну бир мәрһәлә кими ләғв етмәклә бәрәбәр, ејни заманда дәрсин һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә ет-мәк үчүн дә вахта гәнаәт етмәјә наил олмушлар. Бурада ев тапшырыглары бу вахта гәдәр олдуғу кими јеринә јетирилмир; јәни шакирдләр јаздыглары мәтни охумурлар, онлар јалныз мүәллимин тәклифи илэ ајры-ајры сөз вә чүмләләри тәлиил едирләр ки, буна да 2—3 дәгигә вахт сәрф олунур; јахуд он-лара башга бир тапшырыг верилир, кичик һәчмли имла јаз-дырылыр вә с. Дикәр тәрәфдән вахта гәнаәт етмәк мәгсәди илэ јазы заманы шакирдләр ајаға галхмадан мүәллимин су-алларына чаваб верирләр. Лакин бу, һеч дә јери кәлдикчә шакирдин синиф гаршысында әтрафлы чаваб вермәсинин ла-зым олдуғуну инкар етмир. Чүнки шакирд Азәрбајчан дили дәрсләриндә грамматика материалыны рабитәли сурәтдә сөј-ләмәји өјрәнмәлидир.

Липетск мәктәпләриндә мұәллимләрин диггәт етдикләри мәсәләләрдән бири дә жени биликләри шакирдләрин мәнимсә-мәләри үчүн бир сыра сәмәрәли јоллар арајыб тапмалары-дыр. Шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк вә онларда зәһни јорғунлуғ әмәлә кәтирмәмәк үчүн Липетск мұәллимләри грамматик материалы тә'сирли вә марағлы јолларла өјрәтмәјә чалышырлар. Бунун үчүн онлар жени материалы шакирдлә-рин практик мәсәләләр үзәриндә ишләдији заман изаһ етмәји мәгсәдә даһа чох ујғун һесаб едирләр.

Белә һалларда шакирдләр тапшырығ үзәриндә ишләркән гаршыја чыхан чәтинликләри ајдынлашдырыб арадан гал-дырмағда лазымлы бир мә'лумат кими мұәллимин вердији изаһатын фајдасыны һисс едирләр.

Ғабағчыл Липетск мұәллимләри һәр шејдән әввәл, тә'лим-дә белә бир принцип көтүрмүшләр; шакирдләрин асанлығла һәлл едә биләчәкләри мәсәләләри онлара изаһ етмәмәк. Ли-петск мәктәпләринин тәчрүбәси көстәрир ки, мұәллим жени мөвзуну шакирдләрин сечдији материал (сөз вә чүмләләр) үзәриндә, јахуд үмумијјәтлә онларын нитг фәалијјәти просе-синдә изаһ етдикдә, ишин тә'сири (еффе́ктивлији) әһәмијјәт-ли дәрәчәдә артыр.

Тә'лим просесиндә Липетск мұәллимләринин диггәт ет-дикләри чәһәтләрдән бири дә кечмиш дәрсин мөһкәмләнди-рилмәси вә тәкрары илә әләғәдар оларағ, шакирдләрдә лазы-ми вәрдишләр јаратмағ мәсәләсидир. Бу мәктәпләрдә матери-алы тәкрар етмәк ишиндә мұәллимләр бөјүк сә'ј вә гајғы көс-тәрирләр. Бу гајғы јалғыз тәкрара һәср олунмуш дәрсләрдә дејил, ејни заманда бүтүн дәрсләрдә өзүнү көстәрир. Ғабағкы дәрсләрдә өјрәдиләнләр ејни материалын мәнимсәдилмәсиндә вә чүрбәчүр јазылы чалышмаларда шакирдләрин бу вә ја башға орфограмы изаһ етдикләри заман хатирә салыныр. Бу-рада мұәллимләр чалышырлар ки, мүмкүн дәрәчәдә шакирд-ләр чох јазсынлар; беләликлә, шакирдләр һәр бир дәрәдә га-бағча кечилмиш чүрбәчүр материалларла гаршылашмалы олурлар. Даһа сонра мұәллимләр шакирдләрин лүғәт ишинә хүсуси әһәмијјәт верирләр; онлар мұәјјән вахтларда синифдән чәдвәлләрдә гејд олунмуш тематик лүғәтләр асырлар. Орфо-график вәрдишләрин инкишаф етдирилмәси илә әләғәдар ола-рағ, тез-тез синоним вә антоним сөzlәрә даир чалышмалар тәшкил едирләр.

Липетск мұәллимләринин јахшы бир ән'әнәси дә вардыр:

Әнлар һәр бир дәрәдә шакирдләрә һеч олмасза бир сөзү тәһ-лил етдирир, јахуд мұәјјән бир сөзүн фонетик тәркибини мұ-әјјән етмәји тапшырырлар. Онлар сәһвләр үзәриндә мүнтәзәм иш апарыр, шакирдләрин вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә чүрбәчүр чалышмалар апармағ үчүн гәзет мате-риалларындан, бәдни әдәбијјат нүмунәләриндән истифадә едирләр.

Ејни заманда онлар чох зәнкин вә рәнкарәнк һәјатымыз-дакы һадисәләри дә дил мәшғәләләриндә әкс етдирмәјә хүсу-си фикир верирләр; мәктәбдә тәдрис олунан фәнләр арасында јахын әләғә сахламаға чалышырлар. Мәсәлән, онлар иша јазы үчүн башға фәнләр үзрә апарылмыш екскурсияларын материалларындан да истифадә едирләр. Бурада мұәллимләр шакирдләрин мұстәғиллик вә фәаллығыны артыран чалышма-ларын, јазы нөвләринин вә с. апарылмасына бөјүк әһәмијјәт верирләр.

Липетск вилајәтинин ғабағчыл мұәллимләри дил дәрслә-риндә шакирдләрин вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра ишләр апарырлар. Бурада дәрсләрин сәмәрәли тәш-кили мұәллимләрә шакирдләрин фәалијјәтини дә рәнкарәнк шәкилдә гурмаға имкан верир; мәсәлән, онлар (әдәбијјат дәрс-ләри илә бәрабәр) дил дәрсләриндә дә ифәдәли гираәт вәр-дишләринин формалашмасына вә шакирдләрин шифаһи нит-гинин инкишаф етмәсинә чидди фикир верирләр. Шакирдләр грамматика материалын изаһ етдикдә, чүрбәчүр мисаллар, рабитәли сурәтдә шифаһи мә'луматлар верир, јаздығлары иш-шаны учадан охујурлар вә с.

Липетск мұәллимләри сон илләрдә чох чидди чалышмын вә бөјүк ишләр көрмүшләр. Бу бөјүк вә фајдалы тәчрүбәдә диггәти чәлб едән ән әсәслы чәһәт—дәрс мүддәтиндә шакирд-ләри фәал ишә чәлб етмәкдир ки, бу да чох мұһүм бир нан-лијјәт кими фәнләрин методикасы тарихиндә өзүнә көркәмли јер тутачағдыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ғабағчыл Липетск мұәл-лимләри, тә'лим просесиндә идеја-тәрбијә характерли мәсәлә-ләри дә мұвәффәғијјәтлә һәлл едә билирләр.

Һөрмәтли мұәллимләр!

Кәлин биз дә ғабағчыл Липетск мұәллимләри кими, мәк-тәбләримиздә Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат тәдрисинин кеј-фијјәтини јахшылашдырағ, сәмәрәли иш нүмунәләри көстә-рәк, липетсклиләрин ғабағчыл тәчрүбәсини мұдафиә вә инки-шаф етдирәк!

Мас'уд ӘЛИОҘЛУ,
филологи емләр намызди.

Н. ЧАВИДИҢ ДЕМОКРАТИК ИДЕАЛЛАРЫ

1. Мәрдилик, мәнәви учалыг вә руһи эзәмәт.

Јуксәлән мәһв олар, фәғәт јенмәз!

Һүсеји Чавид көрүшләриндә эһатә едиб әсасландырдығы әнкин фикирләр, сарсылмаз бир ирадә гүввәси илә тәблиғ етдији эзәмәтли идејалар вә ләтиф, әсрарәнкиз, аһәнкдар ше'р дүшүнчәси илә парлајан вә бу һәјати парлаглығыны даим муһафизә едиб сахлајан мүтәфәккир сәнәткар олмушдур.

Шаирин јарадычылығында вә көрүшләриндә јүксәк поетик ифадәсини тапмыш мүхтәлиф вә рәнкарәнк фикир силсиләләринә јахындан бәләд олмаг үчүн, һәмин фикирләрин фөгүнә галлмаг лазымдыр. Бунсуз Н. Чавид дәрк едилмәз. Н. Чавиди олдуғу кими анламаг, билмәк вә дујмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, онун тәблиғ етдији идејалары баша дүшмәк лазымдыр.

Н. Чавид бәди идракын үлвијјәтинә чата билән инсаны камил, биткин вә руһән сарсылмаз һесаб едирди. Варлыға, ичтимаи һәјатын сајсыз-һесабсыз тәзаһүрләринә, инсан әмәлине вә әглинә, гәлбин түкәнмәз истәкләринә, тәбиәтин мунис көзәлликләринә тәмкинли, ајыг вә никбин бир мүтәфәккирин нәзәри илә диггәт јетирән шаир, иман кәтирдији һәгигәтләрдә, тәрәннүм етдији гәнаәтләрдә вә мудафиә етдији нәтичәләрдә даим сәминидир вә сәмини олдуғу гәдәр дә күчлү вә јенилмәздир.

Н. Чавид јарадычылығынын илк дөврләриндән, илк гәләм тәчрүбәләриндән е'тибарән јүксәк әхлаги фикирләр, саф вә тәмиз инсани кејфијјәтләр тәрәннүм едән, инсанын ләјагәтли олмасы, иззәти-нәфсини уча тутмасы вә шәхсијјәтин нәчиблији үчүн зәрури олан мәрдилик, ачыггәлблилик вә вугарлылыг кими, нурлу сифәтләрин даим тәрбијәләндирилмәсинә, муһафизә едилмәсинә чан атан вә чалышан моралист бир шаир кими танынмышды. Инсан мәрданәлик үчүн јаранмышдыр; һәјат нисликләрә гаршы мүбаризәдән ибарәтдир. Көзәл вә хејрхаһ олан бир шеј варса, о да јалныз јахшы әмәлләр ардынча кет-

мәкдир. Н. Чавидин лирик сәпкидә вә һәмчинин фәлсәфи руһи-да јаздығы ше'рләрдә тәблиғ етдији гәјәләр вә мудафиә етдији әхлаги принципләр тәхминән бу мулаһизәләр әтрафында долашырды. Дүшүнчә адамыны, «идрак вә урфан әһлини» сөнүк вә тә'сирсиз һәвәсләр, хырда мәгсәдләр чәлб едә билмәз. Али нијјәтләрдән зевг ала билмәк үчүн, кечичи, лазымсыз вә давамсыз һиссләрдән даим кәнар олмаг лазымдыр.

Н. Чавид камала чатмыш инсан дејәндә, ики чәһәти әсас тутмушдур. Бир инсанын хисләтиндә, әхлагында вә мәнәви һәјатында олан руһи көзәлликдир. Дикәри дә идракда парлајан, әгли рөвнәгләндирән вә дүшүнчәјә зинәт верән «мәри-фәт нурудур». Бу ики мәнәви габилијјәт вәһдәтдә алындыгда, тәмкинли, тәмилли вә фәјдалы бир инсан-вәтәндаш јарана биләр. Шаир инсанын тәбиәтиндә вә сәчијјәсиндә сабитләшмиш. «руһани көзәллији тә'лим-тәрбијәнин, мүәјјән адәт вә вәрдишләрин нәтичәси, конкрет муһитин вә шәрәитин мәһсулу кими гијмәтләндирирди. Н. Чавидин романтик әһвали-руһијјәли гәһрәманларынын чохунда мүтәрәгги, ишыглы адәт-вә вәрдишләрә бағлылыгдан, ән чоху да халгдан, садә инсанлардан кәлән бұллу кими саф әхлаги кејфијјәтләр күчлү иди. «Ана» драмындан бизә таныш олан сурәтләр диггәт јетирәк. Бу әсәрдәки Сәлма, Исмәт, Ганполад, Сәлим вә с. хәрактерләриндәки өткәмликлә, гәбул едиб инандылары әхлаги тәмизликдә сабит галмалары вә мәрдији шәрәфли јашајышын әсасы кими сонсуз бир истәклә горузалары илә сечилрләр. Һеч бир гара гүввә, тәчавүзкар вә бәд нијјәт бу адамлары сарсытмаға гадир дејилдир. Нијјәтләриндә ардычыл вә дүзкүн, әгидәләриндә бүтөв вә дәјишилмәз, әмәлләриндә исә вугарлы вә горхмаз олан бу адамлар, өмрүн мәнәсыны, һәјатын ширинлијини вә јашајышын гәјәсини ләкәсиз вә һиләдән кәнар бир әләмдә намусла јашајыб, намусла өлмәкдә көрүрләр. Дүшкүнлүк, хәјанәт вә һагсызлыг драмын мүсбәт гәһрәманлары тәрәфиндән рәдд едилән ән алчаг сифәтләрдир. Вар-дөвләтинә вә имтијазына күвәниб чиркин еһтираслара мејл едән Орхана мүрачизәтлә Исмәт бәлә дејир:

Чочуглугдан бәри, бу мәмләкәтдә,
Вардым бу синнә, амма сән фитрәтдә
Сән хисләтдә бир гәһрәман көрмәдим,
Сән тәбиәтдә бир инсан көрмәдим.
Бу һагсызлыг, бу ачизлик, мискинлик
Бир мәрд үчүн чәкилмәз дәрди-мүһлик.
Јазыг Орхан, биллаһ, јазыглар олсун
Сән бир икидсин, сана чох ар олсун.

Һ. Чавидин дәрин һүсн-рәғбәт бәсләдији вә севә-севә тәс-
вир етдији бу инсанлар, гејри-ади мәрдлик көстәрмәкдән хусу-
си зөвг алырлар. Оларның давраһышында, мүнәсибәт вә һәрә-
кәтләриндә һамының бачарачағы вә едә билчәји фәдакар-
лыгдан чох-чох үстүн олан фөвгәл'адә хасијјәтләр нәзәрә чар-
пыр. Бири вар дүшмәнини физики чәһәтдән мәғлүб едәсән. Бу
да икидикдир. Бири дә вар ки, дүшмәнинә мә'нәви чәһәтдән
гәләбә чаласан. Бах бу, гејри-ади, фөвгәл'адә гочагылыгдыр.

Ана—Сәлмә әзиз оғлунун ганлысыны әлә вермир, ону
кизләдир. Ананы бу чүр һәрәкәт етмәјә сөвг едән нәдир?
Јалһыз бир дүҗғу; оғлунун гатили она пәнаһ кәтирмишдир.
Ана оғлуна гәсд едән адамы өлдүрә дә биләрди. Чүнки фүр-
сәтин јери дүшмүшдү. Белә етмиш олсајды Сәлмә—ана са-
дәчә интигамчы ана оларды. Лакин Сәлманын гәлбиндә ги-
сәс алмаг һиссиндән, ган интигамы еһтирасындан даһа зи-
јадә вә нурулу бир ешг дә шө'ләләнир—дүшмәни әфв етмәк.
Ана—Сәлмә күкрәјән гәзәбинә вә дахилиндә түҗған едән
чылгын еһтирасларына мугавимәт көстәрмәк вә гәләбә чал-
маг һесабына бу фәдакарлығы едир. О, өз оғлунун гатилини
дејил, үрәјиндә аловланан ган интигамы дүҗғусуну өлдүрүр.
Шаир инсандакы үлвијјәтә даһа чох инаныр. Ишыгы вә
нәчиб еһтирасларын һәр чүр хырда, ијрәнч вә мискин дүҗ-
ғуларә үстүн кәләчәјини вә бу һиссләри үрәкләрдән јан-
дырыб јох едәчәјини сөјләјир. Һ. Чавиддәки бу мүдриг оп-
тимизм, онун инсан шәрәфинә, инсан ләјагәтинә вә инсанын
хејрхаһ әмәлләринә бәсләдији түкәнмәз мәһәббәттиндән ирә-
ли кәлирди. Лакин һәгигәти дәрк етмәклә, тәмиз әхлага вә
әгидәјә саһиб олмагла иш битмирди. Дүзлүјүн кешијиндә
дајанмаг, доғру әмәлләр уғрунда мүбаризә апармаг вә хе-
јрхаһлығы, тәмизлији мүдафиә етмәклә, горумагла али нијјә-
тә чатмаг мүмкүн иди. Шаир һәјат дисликләрә гаршы мүба-
ризәдән ибарәтдир дејәркән дә, һагсызлыг, мә'нәви зоракы-
лыг вә руһи истибад әлејһинә ардычыл вә гәтијјәтли мү-
баризәни нәзәрдә тутурду. Инсанын тәбиәти, руһи әләми,
рәзил вә мурдар еһтираслардан тәмизләнмәдикчә, әдаләт-
сизлијә вә ријакарлыга нәһәјәт вермәк мүмкүн олмајачаг-
дыр. Одур ки, Чавиди «Шәхсијјәтин јүксәлишинә вә сафлы-
ғына нечә наил олмаг лазымдыр?» суалы илә јанашы, садә
вә көмәксиз инсанларын һаггыны, һүгугуну мүдафиә етмәк
фикри дә дәриндән дүшүндүрмүш вә шаирин бу дүшүнчәлә-
ри үмумијјәтлә мәзлумларын һаггынын тапданмасына гар-
шы әсәби үсјанкарлығы шәклиндә ифадә олунмушдур.

Һ. Чавидин нәзәриндә һәмишә ики нөв инсан дајанмыш-

дыр. Бири варландыгча мискинләшән, хырдаланан вә нәчиб
инсани һиссләрини итирән «јохсул зәнкинләрдир». Дикәри
исә имтијаздан, вар-дөвләт әсирлијиндән вә алтун һәрисли-
јиндән азад олмуш, гәлбән зәнкин јохсуллардыр. Биринчи-
ләр мә'дәләрини дојдурдугдан сонра өзләрини јахшы һисс
едирләр. Икинчиләри руһи гита нәш'әләндирир. Биринчиләр
баһалы палтарлары, зәрли-зибалы кејимләри, чөвәһират вә
даш-гашлары, дөбдәбәли имарәтләри илә өјүнүб фәхр едир-
ләр. Икинчиләр хејрхаһ әмәлләри, ријасыз вә мәгсәдсиз
јахшылыгылары, сыныг көнүлләри овундурмалары вә намәр-
дә бојун әјмәмәк хусусијјәтләри илә. Биринчиләр мәнсәб,
шан-шөһрәт, мүстәбидлик әсиридирләр. Икинчиләр мә'налы
бир кәламдан, көзәл сөздән вә хош мүнәсибәтдән зөвг алыр-
лар. Бунула белә «јохсул зәнкинләр» даһа күчлүдүрләр.
Чүнки үсули-ндарә, һакимијјәт, дөвләт гануилары вә адәт-
ләр, онларын архасындадыр.

Шаирин мәзлум, јохсул вә тәмиз инсанларын һалына
јанараг дөврүндән вә зәманәсиндән шикајәтләнмәси, һәм дә
бу шикајәтләрини сарсыдычы бир көнүл ағрысы илә ачыг-
ачыгына билдирмәси дә јериндә иди. Инсанлығы унуду
мәнсәбдән јапышан, инсафы, мүрүввәти вә мә'нәвијјаты им-
тијаза, шәхси јашајыш вә кејфә гурбан верән, көкеләриндән
үрәк дојунтүсү әвәзинә гызыл пулларын чинкилтиси ешиди-
лән зәнкинләр, мүдафиссиз вә архасыз фәғирләрин һејсијјә-
тини тапдадыгча, шаирин зоракылыг вә габалыг әлејһинә
олан үсјанкар фәрјады даһа учадан ешидилмәкдә иди:

Алтун әсиридир һәп ирзү-намус,
Јохсуллара күн јох, ја мәһв ол, ја сус
Һәр кәс инсанлыгдан дәм вурур, әфсус!
Һәп јалан, тәмәлсиз бир сөвда имиш.

Һ. Чавид әзилән, алчалдылан вә тәһгир едилән мәз-
лумларын сыхынтысыны, дүшкүнлүјүнү, һәссас вә инчә бир
шаир гәлби илә дәриндән-дәринә һисс етмәклә јанашы, «ја-
зыгығын», «бичарәлијин» вә мә'нәви горхагылығын гәти әлеј-
һинә иди. «Јазыг адамдыр», «Фағыр кишидир» сөзләрини
Чавид мискинлијин ән алчаг тәзаһүрү һесаб едирди, гејрәт-
сизлик вә тәһгир кими лә'нәтләјирди. Дүшүнмәк вә һисс ет-
мәк игтидарына малик олан чанлы инсан, «јазыгылы» кәл-
мәсинә таб кәтирә билмәз. Һ. Чавид «бичарәлик», «горхаг-
лыг» вә с. мәнфур сифәтләр әлејһинә «киши ол», «әр ол»,
«һаггыны истә», «зүлмә дөзмә», «шәрәфсизә алчалма» кими
нәчиб фикирләр ирәли сүрүрдү, һәм дә бу фикирләрини гәти

пөкм шәклиндә билдирди. Аглајыб сызламаг, залымдан имдад көзләмәк, руһдан дүшүб бәдбинләшмәк, ани бир зәр-бәдән сарсылыб мувазинәти-итирмәк вә с. зәиф һаллар, ша-рин жарадычылыг табиәтинә вә фәрди аламинә јабанчы иди. Өз әсәрләриндә дә, тәсвир етдији инсанларын сәчијјә вә әх-лагында да мүүллиф бир мүүһүм кејфијјәти—руһи әзәмәти ахыра гәдәр вә ардычыл муһафизә едиб сахламагы төвсијә едирди.

2. Әхлаги вә руһи көзәллик, гадын—ана ләјагәтинә һөрмәт

*Мән көзәлләрдә көзәл руһ арарам,
Руһу чиркинләри, дүшкүн санарам.*

Һ. Чавид жарадычылығы боју һәјатда, инсан мә'нәвијја-тында вә әхлагында тәзаһүр едән бүтүн көзәлликләри тәс-диг едиб алгышламыш, бунун әксинә руһи чиркинлији, әхла-ги ејбәчәрлији вә мә'нәви дүшкүнлүјү гәтијјәтлә рәдд ет-мишир. Саф вә үлви көзәлликләрин тәсдиги, рәзил, мискин, вә мурдар еһтирасларын инкары Һ. Чавид поезијасынын әх-лаги-әстетик чөһәрини вә мәғзини тәшкил етмишир.

Һ. Чавид көзәллик ашигидир, һәм дә шаирин көзәлли-јин әстетик анлајышына даир муһаһизәләри вә тәсәввүрү, чисмани-фәрди көзәллик мә'насындан чох-чох жүксәкдә даја-нан, бөјүк ағылларын вә бөјүк үрәкләрин дәрк едиб гијмәт-ләндирә биләчәји әхлаги вә руһи көзәлликдир. Көзәллик ин-санын дахилиндә, табиәтиндәдир. Инсан, һиссләрини дүзкүн тәрбијә етдији, гәлбиндә хејрхәһ дүјгуларә јер вердији за-ман көзәлдир. Көзәллик—тәмизликдир; көзәллик—мәһәббәт-дир; көзәллик—нәфсә гәләбә чалмагдыр.

Мәһәббәт вә көзәллик мәфһумларынны Һ. Чавид һәмишә вәһдәтдә көтүрмүш, бәрәбәр тутмуш вә бири дикәрини та-мамлајан, ајрылмаз кејфијјәтләр кими тәрәннүм етмишир. Мәһәббәт—гүввәтдир; мәһәббәт инсаны һәр шејә гадир едән түкәнмәз бир һәвәсдир. Һ. Чавидин инсанын көзәл кејфијјәт-ләри, әхлаги сафлығы вә тәмизлији һаггындакы фикирләри, тәхминән бу сәпкидәдир. Тәсадүфи дејилдир ки, шаирин та-рихдән алдыгы мәшһүр шәхсијјәтләрдән башламыш садә гәлбли, нисбәтән эпизодик планда тәсвир едилән сурәтләри-нә гәдәр бүтүн гәһрәманлары да «көзәллик нәдир?», «мәһәб-бәт һәр шејин әсасыдыр!», «руһи тәмизлик, инсанын зинәти-дир», «әхлаги сафлыг һәр шејдән үстүндүр» кими дәрин мәз-мунлу мәсәләләр хусусунда хејли дәјәрли фикирләр сөјләјир-ләр.

Инчә һикмәтләри дүјмагда, әгли һәјата мәхсус көзәллик-ләри дәрк етмәкдә хусусилә фәргләнән вә өзүнүн әмәли-мә'нәви габилијјәтләриндә јалныз һәјатын жүксәк мәгсәдләрини фәтһ етмәјә чан атан белә тәфәккүр гәһрәманлары ичәрсин-дә, шаирин гадын сурәтләринин дә шәрәфли јери вә мөвгеји вардыр.

Һ. Чавидин гадын сурәтләри дә, онун руһи көзәллик, тә-миз әхлаг, камил инсанлыг, әглин мөһтәшәмлијини вә гүдрә-тини дәрк етмәк, һиссијјатын зәнкинлијини вә сафлығыны дүј-маг һаггындакы фикирләрини, дәриндән баша дүшмәјә чох көмәк едир. Шаирин драм әсәрләриндә көрдүјүмүз: Марал, Афәт, Көјәрчин, Хумар, Севда кими хасијјәтчә мүүһәлиф вә рәнкарәнк характерләри вә әхлаги сифәтләри олан гадын су-рәтләринин дә һәр биринин өзүнәмәхсус фәрди аләми, һәјат тарихчәси вә тәлеји вардыр.

Һ. Чавидин бир шаир вә инсан кими гадына олан бахы-шы вә мунасибәти илә әсәрләриндә тәсвир етдији гадынларын фикирләри, муһаһизәләри, мунасибәтләри вә әхлаги көрүшлә-ри чох јердә бирләшир вә бир-бирини тамамлајыр. Гадын шәхсијјәтинә вә гадын ләјагәтинә һөрмәтдә шаир үч чөһәти әсас көтүрмүшдүр.

1) Гадын әхлаги сафлығын вә руһи көзәллијин тимсалы-дыр. Гадын мәнлији жүксәклик, доғрулуғ вә мәғрурлуғ кими гырылмаз, ләкәдән узағ вә пак сифәтләрдән јоғрулмушдур. Гадын алчалдыла билмәз. О, јалныз һөрмәтли тутулдуғда, шәрәфләндирилдикдә, өзүнәмәхсус мәзијјәти әлдә едә биләр.

Һ. Чавид көзәллији, мәһәббәти вә түкәнмәз һәјат нәш'ә-сини дә гадынның әхлагында, исмәтиндә вә дүјгуларынын ба-кирлијиндә көрүрдү. Заһири көзәллик, гәлбдән парлајан тә-миз дүјгуларла һәмәһәнк олдугда вә бирләшдикдә гадын се-вилмәјә вә пәрәстин едилмәјә лајигдир. Гадынның әли илә јал-ныз хејрхәһ, фәјдалы вә мә'начә жүксәк ишләр баш верә би-ләр. Гадынның әмәли илә вәһши, дүјгусуз вә чиркин еһтирасла-ры јох етмәк мүмкүндүр. Бу чөһәтдән «Иблис» әсәриндә Ибн Јәмнини өлдүрмәк истәјән Рә'најә мүрачигәтлә, гацагларын башчысы Елханын дедији сөзләр олдугча ибрәтамиздир:

Она әл вурма, сагын!
Даһа хошдур јара бағларса, гадын.
Ону өлдүрсә бу мә'сум әлләр
Чан чәкишдикчә инан, руһу күләр!

2) Гадын ана кими мүгәддәс вә шәрәfli бир ады дашы-
ыр. Ана—гадын һәр шејдән күчлүдүр, бүтүн тәмиз дүјгулар-
дан жүксәкдир, һәр шејә гадир вә галибдир:

Ана өвләдыны бәсләр, бөјүдүр
Анасыз милләт әвәт өксүздүр.

3) Гадын вәтәндашдыр. Әринин мәсләк вә әгидә достудур.
Чәмијјәт ишинә јарарлы вә фајдалы, бөјүк әмәлләр уғрунда-
кы мүбаризәдә кара кәлән мәтин вә јенилмәз бир гүвәдир.
Һ. Чавид гадыны—вәтәндашы ачизлијә, зәифлијә нифрәт бәс-
ләмәк руһунда бөјүјән, һаггыны јалварышла дејил, мүгавимәт
вә мүбаризә јолу илә газанан, вугарыны ардычыл сахлајан,
әгидәсиндән дәнмәјән, көрмәк истәјирди:

Ағламагдан нә чыхар санки? Чалыш
Олујор иштә һүгугун памал.
Чалыш, өјрән, ара, бул, һәггини ал!
Пәрдеји-зүлмәт ичиндән сыјрыл!
Гәһрәманлар кими говғаја атыл!
Фәзл үрфанла мүгәддәс олараг
Чәһли јых, гәфләти јых, әчзи бурах!
Кимсәдән көзләмә јардым, әсла;
Јалныз кәндиңә, кәндиң ағла!

Һ. Чавидин гадын сурәтләри ичәрисиндә шәрә вә һијлә-
јә, дүшкүн еһтираслара ујуб рәзаләтләр төрәдән мәнфи га-
дынлара да тәсадүф едилир. (Мәсәлән, «Сәјавуш» әсәриндә
Судабә кими). Лакин шаһрин гадын сурәтләринин демәк олар
ки, һамысы (епизодик сәпкидә вериләнләри дә нәзәрә алмаг-
ла) мүсбәт гајәли, хасијјәтчә бүтөв вә характерчә дәјишил-
мәз мәғрур гадынлар иди.

Һ. Чавид мә'нәви көзәллијин рәмзи кими гадыны, гадын
әхлагыны, гадын вугарыны вә гадын гәлбинин сафлығыны
горумағы нәзәрдә тутурду. Мәһәббәт дедикдә исә, гадынын
хејрхәһ әли илә, ишығлы әмәли вә фәалијјәти илә вүчүда
кәләчәк бөјүк ишләри, әсил сәадәт һесаб едирди; көзәллиқ—
гадынлар, мәһәббәт исә гадынын там вә мүстәғил азадлығы-
на һанл олмасындан ибарәтдир.

3. Нәһәнк фикирләр, нәһәнк тәбиәтли адамлары дүшүндүрәр

*Ким кәсарсә дүңјадан ган изини,
Гуртаран даһи одур јер үзүнү.*

Һ. Чавидин һәгигәтин фәвгүндә дајанан вә камалынын
кур ишығы илә әсләрин, заманларын вә мүрәккәб тарихи

просесләрин мүгавимәтини дағыдан, бөјүк тәбиәтли гәһрә-
манларындан дәрду, сарсылмаз бир гала кими, бәди идра-
кын үфүгүндә жүксәлмәкдәдир. Онлардан бири, тәригәт еһ-
камларындан тәдричән гопуб ајрылан вә мүстәғил дүшүнчә-
си сәјәсиндә али һәгигәтләрә говушан Шејх Сән'андыр.

Сән'анын мә'нәви дүңјасында вә идракында баш верән
сарсынты вә интибаһ, ојанан зәһнијјәтин дар вә мәһдуд һөкм-
ләрә сығмамасы вә бу һөкмләрин чәрчивәсини гырыб, гәтиј-
јәтлә рәдд етмәси шәклиндә кедир.

Сән'анын варлығы дәркәтмә методу, шүбһәдән башлајыр.
Шүбһә, әглин фәалијјәтини сүр'әтләндирән вә «пәрдәли һә-
гигәтләри» ашқара чыхаран илк пиллә вә васитәдир. Сән'а-
ны шүбһәчилијә сөвг едән бир төрәфдән дахилиндә вә шүү-
рунда чанланан «мә'рифәт нуру»дурса, дикәр төрәфдән дә
еһкам һалында јајылмыш схоластик мүддәаларын вә тәри-
гәтләрин маһијјәтиндә дүјдүғү әсассызлығдыр. Мәдрәсә дост-
ларындан Шејх һади, Сән'анын варлығында әмәлә кәлән да-
хили сарсынтыны доғру изаһ едир:

... Сән'аны сөјләдән јалныз
Шүбһәдир... јохса шүбһәдән башга
Јох онун бир гүсуру, јох әсла.

Сән'ан шүбһә етмәкдә һағлыдырмы? һағлыдыр. Чүнки:

Шүбһәдир һәр һәгигәтин анасы
Шүбһәдир әһли-һикмәтин бабасы
Шүбһә етмәкдә һәғлидир инсан...

Сән'анын шүбһәләри ону, ичәрисиндә јашадығы мүһит-
дән, әһатә олундуғу чәмијјәтдән тәчрид едиб, иман кәтирдир-
ји һәгигәтләрә доғру жүксәлдир. О, фанатик, еһкамчы бир
шәхсдән чеврилиб, чанлы, дири фикирләрин сүканыны өз әли-
нә әлән вә сағлам, реал дүшүнчәнин башында дајанан бир
инсан олур. Сән'анын дахили гәнаәти дә беләдир:

Мәнә биканә зөвги-нәфсани,
Севдијим јалныз ешги-руһани...

Бүтүн әсәр боју; һадисәләрин әввәлиндән ахырына кими
Сән'ан интихаб етдији бу доғру јолун лајигли, ардычыл вә
узагкөрән бәләдчиси кими, гаранлығ фикирләри јара-јара
ирәдиләјир, һәр чүр мәһрумијјәтләрә дөзүр вә сон нәтичәдә
үрәкдән бағланыб, гәбул етдији идеаллар уғрунда фәдакар
бир фикир мүчаһиди кими һәлак олур. О, чисмән «ешги-руһа-
нијә» говуша билмәсә дә, фикрән, өлүмү баһасына олса да
мә'нән, донуг-мәһдуд еһкамлара гәләбә чалыр.

Сән'анын севдији вә уғрунда гурбан олдуғу «ешги-руһани» нәдән ибарәтдир? Бу, инсан әглини хурафатын, мөвһүматын вә чәһаләтин паслы зәнчирләриндән хилас етмәк, реал-сағлам дүшүнчәнин һәртәрағли гол-ғанад ачмасына пәил олмағ, һәјат нәш'әсини, инсан мәнһәббәтини, чисмани вә руһани әсарәтдән гуртармағдан ибарәтдир. Сән'анын мүгәддәс билдији бир түрбәси, гәбул етдији јеканә бир әгидәси вә өнүндә диз чөкдүјү бир сәчдәкәһи вардыр.

Ешгидән башға һәр нә варса, әвәт,
Төвбә, мин төвбә!... ејләдим нифрәт.

Һәм дә бу ешг, хырда, учуз һиссләрдән, кор, чиркин еһтираслардан вә мискин, чылыз мөгсәдләрдән бүсбүтүн узағдыр. Сән'анын ешги, фикрин әнкинлијинә чатмағ, сағлам әглин һөкмләрини јеринә јетирмәк, тәмиз гәлбин нијјәтләринә говушмағдан ибарәтдир. Мә'сумлуғ вә мә'нәви көзәллик һејкәли олан Хумар да, Сән'ана һәгигәтин вә идракын үлвијјәтинә чатмағ үчүн ләзимдыр. Сән'ан Хумары гәбул етдији әгидәнин рәмзи, тәсдиғ етдији һәјатын мә'насы, үрәкдән бағландығы ешгин мүчәссәмәси кими сеvir вә севдији үчүн дә, ону чүрүк тәригәтләрин вә адәтләрин һөкм сүрдүјү бу јекнасәғ аләмдән алыб, өзү илә бәрәбәр үлвијјәтә доғру апарыр. Сән'анын Хумарла бирликдә учурума атыларкән дедији сон сөвләри дә будур:

Хајыр, алчалмам, истәјән кәлсин,
Мәни һәр ким сеvirсә, јүксәлсин!

Сән'ан фанатик тәсәввүрләр, чүрүк тәригәтләр вә мә'насыз адәтләр ичәрисиндә боғулан, фатализмә, хурафата вә һәр чүр донуг еһкамлара, схоластикаја адәт етмиш, инсанлары вә онларын һәјат тәрзини сон дәрәчә дөзүлмәз һесаб едир вә һечлик сајыр.

Сән'анын тәләбә икән дәрк етдији һәгигәтләрдән башламыш, та ајығ вә кениш дүшүнчәли бир мүгәфәккир оларағ һәлак олмасына гәдәр кечдији мә'нәви тәкмилләшмә јолу; шүбһәдән һәгигәтә вә һәгигәтдән үлвијјәтә гәдәр јүксәлән мөгрүр, ағыллы вә тәмиз мәсләкли бир фикир гәһрәманынын әзәмәтли өлүмү кими чох мә'налыдыр.

Һ. Чавидин бөјүк тәбиәтли гәһрәмандарындан икинчиси Сәјавушдур ки, һағсызлыға, зүлмә вә хәјанәтә гаршы чәсарәтли фикирләри илә јанашы, һәм дә ғылынчыны галдырыр.

Сәјавуш адлы-санлы, варлы вә шөһрәтли бир нәслә мәнсуб әсилзадә олса да, ушағлығыны вә илк кәнчлијини халғ ичәрисиндә, тәбиәтин азад гојнунда, кәнддә кечирмиш-

дир. Садә инсанлар, хүсусилә дә пәһләванлығы вә чәнкавәрлији она тә'лим едән Зал оғлу Рүстәм. Сәјавушу һағгы вә дүзлүјү севән, јохсуллара арха дуран, һәгигәти демәкдән чәкинмәјән әсил ел гәһрәманы рүһунда тәрбијә едиб, бөјүтмүшләр. Әсарин башланғычында зәһмәткеш халғы тәмсил едән гадынын Сәјавуша мүрачнәтлә дедији бу нәсиһәтамиз сөвләр, чох мә'налыдыр:

Шән сарајлар мәғрүр етмәсин сәни
Дүшүн даим јохсулларын дәрдини.
Ујма евләр јыхан кинли шаһлара,
Ачы көксәлери јахан аһлара!

Сәјавушун һәјатындакы ән фәрәһли күнләр, јашадығы хош һәјәчанлар вә нәш'ә дүјдүғу ширин дөгигәләр, онун сараја гәдәрки һәјаты илә бағлыдыр. Халгла бирликдә олан заман, һәмчинин Рүстәм пәһләванын рәһбәрлији алтында мәшг етдији анларда Сәјавуш даһа хошбәхтдир, һәр бир дәррдән вә гајғыдан азаддыр, мә'насыз вә пуч фикирләр, дүшкүн һиссләр она јабанчыдыр.

Сәјавушун фәчиәси сараја гәдәм басдығы андан е'тибарән башлајыр. Сарај дахилиндәки интригалар, мәнсәб, пул вә вәзифә уғрунда кәдән принципсиз чәкишмәләр, Сәјавушу аз бир мүддәт әрзиндә бездирир. Онда үмумијјәтлә сарај һәјатына, заһирдә дәбдәбәли вә әзәмәтли көрүнән, әслиндә исә һијләдән ибарәт олан зәнкин јашајыша гаршы, сөнмәз бир нифрәт баш галдырыр:

Һеч јалан дејилмиш анамын сөзү,
Башға имиш сарајларын ич үзү.
О да бу чиркаблар ичиндә сөнмүш,
Кәнч јашында өмрү сәраба дөнмүш.
Сармышды һәр јаны бајғушлар сәси,
Иштә, күлүнч фәчиәләр сәһнәси!

Гәлбән чох тәмиз вә ачығ, характерчә мәрд вә аличәнаб бир кәнч олан Сәјавушу, ичәрисинә дүшдүјү мәнһус һәјат поза билмир. Чүнки о садәлији, сәмими јашајышы, һәр чүр зинәтдән вә зәнкинликдән үстүн тутур:

Истәмәм, садәлик хошдур мәнимчин,
Иранда да варды тағым, хәләтим.
Һәп бурахдым, һәзз етмәди хисләтим.

Сәјавушун фәчиәси тәклијиндәдир. Башдан-баша ријакарлығ, һијлә, гәддарлығ вә зүлмдән ибарәт олан бу диркин

вә сүн'и һәјат ичәрисиндә Сәјавуш, гуманист фикирләри, әдаләти севмәк һисси вә дәјишилмәз, мәрданә характери илә кимсәсиз вә көмәкһиз галыр. О, мәһз рәзил әмәлләрә ујмадығы, ријакарлыг едә билмәдији вә рол ојнамағы бачармадығы үчүн мәһв олур. Һәтта, доғма һесаб едиб пәнаһ кәтирдји јахын гоһумлары да Сәјавуша дүшмән кәсилер, онун мүстәгил һәрәкәтләринә, ајыг дүшүнчәсинә һәр тәрәфдән манечилик тәрәдирләр. Сәјавуш сарај фитнәләринин, «һаггы дејил, һаггысызлыгы алгышлајан думанлы башларын» чиркин сијасәтинин гурбаны олур. Бунула белә Сәјавуш јенилмәз бир гәһрәмән, ичтима әдаләтһизлик әлејһинә гәлбинин сөзүнү вә ғылынчыны галдыран икид бир чәнкавәр кими һәлак олур. О, өлән заман да дәјишилмир.

Һ. Чавидин нәһәнк фикирләр тәблиғ едән гәһрәмәнлары ичәрисиндә шаир Хәјјамла, философ Азәр, әгли һәјатын бүтүн һудудларыны ахыра гәдәр гәт едирләр.

Хәјјам һәјата, варлыға вә инсанлыға никбин, чошгун вә аловлу бир шаирин һиссијаты илә јанашыб, сон нәтичәдә өз гәнаәтләрини мүтәфәккирин дили илә билдирир. Азәр исә елми тәфәккүрүн фөвгүндән чаһаны вә чәмијјәти ајыг бир философун нәзәрләри илә сәјр едиб өзүнүн мүтәфәккиранә кәшфләрини вә гајәләрини тәһсирли-поетик бир диллә сөйләјир.

Хәјјам шаирликдән мүтәфәккирлијә, һиссијатдан үрфана доғру узаныб кедән бир чәрәјандыр. Азәр исә идракдан бәдиийјата, камалдан ше'ријјәтә јүксәлән бир јолдур.

Хәјјамы нә һакимијјәт вә мәнсәб, нә шәһрәт вә дөвләт, нә дини зейһнијјәт вә тәригәт, нә дә чүрүк адәтләр чәлб етмир. О, өз һиссләриндә, фикирләриндә, әмәлләриндә вә һәрәкәтләриндә тамамилә сәрбәст вә мүстәгилдир. Буна көрә дә һөкмдарлардан күчлү, шәриәт хадимләриндән нүфузулу вә мәнсәб саһибләриндән гүввәтлидир. Хәјјам дүшүнчәсиндәки гәтијјәтлә, һөкмләринин доғрулуғу илә, дујғуларындакы инчәликлә, мә'нәвијјатынын зәккинлији илә вә тәбиәтиндәки фөвгәл'адә садәликлә, дөврүнә вә зәманәсинә галиб кәлир; гануунлары јыхыр вә адәтләри пуча чыхарыр. Хәјјамы әһатә едәнләрин демәк олар ки, һамысы; һөкмдардан башламыш ади хидмәтчијә гәдәр, бу вә ја дикәр бир мәгсәдин, мәнәфејин, идејаһын вә сијасәтин тәләсинә дүшүб мәһв олурлар, әзаб чәкирләр, хәјанәтдән јаха гуртара билмирләр. Хәјјам исә әввәлдән ахыра кими шән, һәјатсевәр, дүшүнчәли вә чошгун, азад рүһлү, азад фикирли вә азад әгидәли мүтәфәккир-шаир олараг галыр. Хәјјам өз көрүшләриндә, ше'рләриндә о гәдәр кениш, чохчәһәтли вә әнкин фикирләри, мәсәләләри әһа-

тә едир ки, бу фикирләрлә мугајисәдә дүнјанын өзү белә кичик көрүнүр. Хәјјамын инсанлара, кәнчлијә вә ону әһатә едән чәмијјәтә мүрачигәтлә дедији сон нәсиһәти, ибрәтамиз вәсијәти будур:

Ујдуруз бунча хурафата јетәр,
Бу һәјат иштә өлүмдән дә бетәр.
Әл верир паслы сөнүк адәтләр,
Шән тәбиәт сизи азадә диләр.
Гарышыб бирләшин, үффәт дә будур,
Шејхин ујдурдуғу чәннәт дә будур.
Динләјин бир дә буланмаз Хәјјам,
Иштә мәннән кәләчәк нәслә пәјам.
Хилгәтин шәнлији һәр рәнки сизин,
Парлајыб курлајан аһәнки сизин,
Дөммүјүн һечлијә фүрсәт дәмини,
Хош көрүн зөвг сәфа аләмини...
Бир нәфәсдир бу сүрәкһизчә һәјат,
Бир нәфәс, кетдим кәлмәз... һејһат!..

Бу оптимист фәлсәфи јекун, Хәјјамын чошгун-һәјатсевәр шаир олараг кәшф етдији ән нурлү һәгигәт вә ајыг мүтәфәккир олараг кәлдији парлаг нәтичәнин чәнлы тәзаһүрүдүр.

Философ Азәр дә идракынын үфүгүндән јер үзүнә кениш нәзәр јетирир; хәјалы бир һикмәт кими бәшәријјәти долашыр, чәмијјәт дахилиндә јаранан ичтимаи-синфи тәзадларын маһијјәтинә баш вүрүр, инсанларын гәлбини сыхан хырда инчәликләрдән тутмуш, бөјүк вә мүрәккәб зиддијәтләрлә, мәһрумијјәт вә әдаләтһизликләрлә јахындан таныш олур. Азәр һәр шеји билдикчә бәдбинләшир, рүһдан дүшүр, һәјатдан шикајәтләнир, зәманәсиндән үз чевирир, дәрвишлик јолуну тутур. Бир мүддәт «сәадәт гүввәтдәдир», «һәгигәти вә һаггы ғылынчла алмаг олар» мүддәасынын атәшин тәрәфдары кими чыхыш едир, даһа сонра исә:

Лакин инсанда јохса әгли-зәка
Садә гүввәтдә јох сәмәр әсла,
Әлдә мејар олурса әглин өкәр
Өлчүлүр пәк голајча хејр илә шәр.

кими әглин, инсан фикринин јеткинлијинә, шүурун јахшы әмәлләрә, хејрхәһлиға вә һәјаты көзәлләшдирмәјә, дәјишдирмәјә истигамәтләндирилмәсинә хидмәт едән, нәчиб мәгсәдләри тәһлим едир.

Азәр һәлә ушағлығындан; һәјатын дәрин һикмәтләрин-

дән вә варлығын ашлашылмаз мүддәаларындан хәбәрсиз икән «һәгги ахтарыш» јолуну тутур. Мүһити ону «сәрсәм, дәли, худ-бин» дејә, иттиһам едир. Јакин бу әсәссыз иттиһамлар Азәри горхутмур, гәт етдији доғру мәгсәдиндән чәкиндирмир. Ағлынын итилији, гәлбинин сафлығы вә нијјәтинин дүзлүјү сәјәсиндә бу гејрәтли вә инадкар философ, үзәринә һүчүм чәкән бүтүн иртича далғаларыны; көһнәлмиш зәһнијјәтләри, чүрүмүш адәтләри вә кифләнмиш тәригәтләри икидликлә дәф едиб, фикир дөјүшләринин һамысындан галиб чыхыр.

Азәр Шәрги дә, Гәрби дә ајыг вә мүдрик бир сәјјаһ кими гәдәм-гәдәм кәзир, раст кәлдији вә тәсадүф етдији бүтүн һаг-сызлығлар, мәңфиликләрә, чатышмамазлығларга гаршы үс-јанкар чыхышлар едир, мүһарибә гырғынлары, зүлм вә истибад, истисмар вә көләлик, мүһафизәкар, әхлаг вә вәрдиш-ләр, хурафат, мөвһумат вә чәсарәт әлејһинә чәсарәтли, тә-сирли фикирләр сөјләјир. Тарихчиләри, бәшәр һәјатыны, чәмијјәт һанунларыны вә һабелә инсанларын әгли вә мә'нә-ви һәјатыны һәртәрәфли сурәтдә тәшриһ едиб арашдырды-дан вә дәрк етдикләрини тәфәккүрүндә тәһлил етдикдән сон-ра Азәр, инсанлығын сон нәтичәдә говуша биләчәји доғру јо-лун мәгсәдини белә изаһ едир.

Мән дедим: «Һәпси лаф, инанма сағын!
Рәһбәр олсун да гүввәтин, ағлын
Јери кәлдикдә сүлһ үчүн чабала,
Өјлә јер вар ки, һәрби алгышла
Гузу көрдүнмү сев, о кин билмәз
Чанавар гаршы кәлсә парчала, әз.
Гүввәт үстүндә варса әгли-сәлим
Сана һәп кайнат олур тәслим!».

Гүввәт ағылдан илһам вә рәһбәрлик алмалыдыр; сүлһ вә әмин-аманлыг, күчсүз горуна билмәз—Азәрин һәјат мүбаризәси һаггындакы ашлајышы беләдир.

Һүсеји Чавид һаггы, мүрүввәти, дүзлүјү вә паклығы тап-мајыб, «кирли кайнат»дан үз чевирән вә «лаһүтә» јүксәлән нә-һәнк фикирли гәһрәманлары илә бәрабәр, өзү дә үлвијјәтә говушмушдур. Буна көрә дә шаирин бу мисрасыны, онун мәғ-рур вә әјилмәз тәбиәти вә әзиз хатирәси гаршысында бир да-һа учадан дејирик:

Јүксәлән мәһв олар, фәгәт јенмәз!

Профессор С. ЧӘФӘРОВ.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ФЕ'ЛИН ШӘКИЛЛӘРИ МӘСӘЛӘСИНИН ГОЈУЛУШУНА ДАИР

Фе'лин шәкилләри вә она мүнәсибәт. Фе'л системиндә онун шәкилләри олдуғча мүһүм јер тутур.

Фе'лин шәкилләри һәр һансы бир һадисә һаггында хә-бәр верәнин бу һадисәјә бәсләдији субъектив мүнәсибәти билдирир. Онун бу субъектив мүнәсибәтиндә һәрәкәтин кер-чәклијә олан әләгәси көстәрилир ки, бу әләгә, хәбәр верәнин истәк вә арзусундан асылы олмајараг, фе'лләрдә заман вә шәхс категоријалары илә ифадә олунур; мәсәлән: Трактор јери шумлајыр, Трактор јери шумлајыр иди, Трактор јери шумлајыр шумлајыр имиш вә ја Трактор јери шумлајыр исә чүмләләриндә верилмиш шумла-маг фе'линин шумлајыр, шумлајыр иди, шумла-јыр имиш вә шумлајыр исә вариантлары ејни заман вә ејни шәхслә ифадә олунан онун мүхтәлиф шәкилләридир.

Фе'лин шәкил категоријасы, башга түрк дилләриндә ол-дуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә, демәк олар ки, елми чәһәт-дән һәлә ишығландырылмамышдыр.

Белә мүһүм бир грамматик һадисәнин тәсвири, әсас е'тибары илә, индијәчән формал бир характер дашымышдыр. Түрколокијада бу вә ја дикәр дилә аид фе'лин шәкилләрин-дән данышыларкән ачғаг онларын мүхтәлиф формаларынын тәсвири верилмиш вә дүзәлдилмә гәјдалары көстәрилмиш-дир.

Түрколокијада олдуғу кими, Азәрбајчан дилчилијиндә дә фе'л шәкилләринә олан мүнәсибәт мүхтәлиф олуб, һүду-ду мүәјјәнләшдирилмәмиш вә, формал чәһәтдән олса да, онларын әтрафлы тәсвири верилмәмишдир.

Профессор Н. К. Дмитријев кумык дилиндә дөрд фе'л шәклинин (әмр, хәбәр, арзу, шәрт) олдуғуну көстәрир.¹

¹ Н. К. Дмитријев, Кумыкский язык, М.-Л. 1940, сәһ. 93—123.

Профессор А. Н. Кононова көрә түрк дилиндә беш фе'л шәкли (әмр, хәбәр, шәрт, арзу, вачиб) вардыр.¹

Профессор Н. И. Ашмарин Азәрбајчан дилинин Нуха шәһәри шивәләриндә фе'л шәклинин дөрд (әмр, лазым—арзу, хәбәр вә шәрт) формасы олдуғуну сөјләјир.²

Түркчә сәрф-нәһв адлы әсәрдә Азәрбајчан дилиндә 12 (булардан 8-и әсас вә 4-ү хусуси) фе'л шәклинин (әмр, хәбәр, илтизам, вачиб, шәрт, һекајә, рәвајәт, силә-әсас; мәс-дәр, исми файл, исми мәф'ул, рәбт-хусуси) олдуғу кәстә-риллир.³

Досент И. Гәсәнов өз китабында фе'лин сәккиз шәклини (әмр, хәбәр-садә, лазым, илтизам, вачиб, шәрт, һекајә рә-вајәт-мүрәккәб) верир.⁴

1938-чи илдә нәшр едилмиш грамматика китабында бу формалар олдуғу кими сахланылыр вә бураја давам фор-масы әләвә едиллир.⁵

1939-чу илдә нәшр едилән грамматика дәрслијиндә фе'л шәкилләринин алты формасы (әмр, хәбәр, лазым, ил-тизам, вачиб, шәрт) вериллир вә булардан, әмрдән башга јердә галанларынын, һекајә вә рәвајәт кими мүрәккәб фор-малары олдуғу кәстәриллир⁶ ки, бу фикир грамматикалары-мызда инди дә өз һөкмүнү сүрүр.

С. Чәфәров, А. Абдуллајевин рус мәктәбләри үчүн нәшр етдикләри грамматика дәрслијиндә фе'л шәкилләринин беш (әмр, хәбәр, һекајә, рәвајәт, шәрт) формасыны көрүрүк.⁷

М. Гүсәјзадә фе'л шәкилләрини хусуси бир бөлкүдә верир. О мәсдәри, мәсдәрин јерлик һалыны, фе'лин бачарыг тәрзини вә мы (ми, му, мү) әдаты илә ишләнән фе'лләри дә фе'лин шәкилләри адландырыр.⁸

Азәрбајчан ССР ЕА Әдәбијат вә Дил Институту тәрә-

¹ А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, сәһ. 218—242.

² Н. И. Ашмарин, Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи, Баку, 1926, сәһ. 121—160.

³ Түркчә сәрв-нәһв, Бақы, 1924, сәһ. 99—100.

⁴ Грамматика, I һиссә, Бақы, 1937, сәһ. 80—100.

⁵ Ә. Дәмирчизадә, Д. Гулијев, Грамматика, I һиссә, Бақы, 1938, сәһ. 117—160.

⁶ С. Чәфәров, Ә. Абасов, Д. Гулијев, Азәрбајчан дилинин грамматика-сы, I һиссә, Бақы, 1939, сәһ. 104—144.

⁷ С. Чәфәров, А. Абдуллајев, Азәрбајчан дилинин грамматикасы (рус орта мәктәбләри үчүн), Бақы, 1943, сәһ. 98—110.

⁸ М. Гүсәјзадә, Мүасир Азәрбајчан дили, Бақы, 1954, сәһ. 197—214.

финдән нәшр едилмиш Азәрбајчан дилинин грамматикасы I һиссә әсәриндә фе'лин шәкилләри, заманлары, онларын грамматик вә үслуби хусусијјәтләри, демәк олар ки, гарыш-дырылмышдыр.¹

Фе'лин шәкилләри вә заман категоријасы. Бир сыра әсәрләрдә, фе'л шәкилләри илә сых сурәтдә әлағәдар олан вә онларын мүүјәнләшдирилмәсиндә мүһүм, бәлкә дә әсас, рол ојнајан заман категоријасы фе'лин шәкил категоријасы илә ејниләшдирилир вә бири дикәри илә гарышдырылыр. Јухарыда адларыны чәкдијимиз вә башга бир чох әсәрләрдә иди, имиш үнсүрләри илә ишләнән заман формалары фе'лин кечмиш заманы кими көтүрүлүр.² Мисал үчүн ал-маг фе'лини көтүрүб буларын дедији кими тәсриф етсәк, онун ашағыдакы кечмиш заман формалары алыныр: алды, алмыш, алмышды, алырды, алачагды, аларды, аласы иди, ала иди, алмалы иди, алса иди, алмыш имиш, алачаг имиш, алар имиш, аласы имиш, ала имиш, алмалы имиш, алса имиш вә с.

Һалбуки булардан анчаг алды вә алмыш форма-лары фе'лин кечмиш заман категоријасына дахилдир. Јердә галан формалар фе'лин шәкил категоријасына мәнсуб олуб, өзүндә кечмиш заман мәнасыны мүһафизә едир ки, бу мәна фе'лин заман категоријасына дејил, шәкил категоријасына хас олан бир мәнадан ибарәтдир.

Азәрбајчан ССР ЕА Әдәбијат вә Дил Институтунун нәшр етдирдији, јухарыда адыны чәкдијимиз, әсәрдә фе'лин ејни формалары башга чүр изаһ едиллир. Бурада иди вә имиш үнсүрләринин кечмиш заман, индики вә кәләчәк (гә-ти, гејри-гәти) заманлары, ыб (иб, уб, үб) шәкилчиләри вә мәсдәрин јерлик һалы илә ишләнән вариантлары (мәсәлән, алмыш иди, алмыш имиш, алыр иди, алыр имиш, алачаг иди, алачаг имиш, алар иди, алар имиш, алыб иди, алыб имиш, алмагда иди, алмагда имиш) кечмиш заман сајылдығы һалда, ејни үнсүрләрин -асы/-әси, -малы/-мәли, -а/-ә, вә -са/-сә илә ишләнән вариантлары (мәсәлән: аласы иди, аласы имиш, ала иди, ала имиш, алмалы иди, алма-лы имиш, алса иди, алса имиш) фе'л шәкилләринин һекајә вә рәвајәти сајылыр.³

¹ Азәрбајчан дилинин грамматикасы, I һиссә, Бақы, 1960, сәһ. 175—210.

² Бах Ч. Ибраһимов, АДУ-нун елми әсәрләри, № 12, 1955.

³ Азәрбајчан ССР ЕА Әдәбијат вә Дил Институту нәшријаты. Азәр-бајчан дилинин грамматикасы, I һиссә, Бақы, сәһ. 175—210.

Гәрибәдир ки, Азәрбајчан дилинә анд индијә гәдәр нәшр едилмиш олан грамматикаларда -а сы/-ә си, -а/-ә, -м а л ы/-м ә л и, -с а/-с ә шәкилчиләри илә ишләнән фе'лләр, кәләчәк заман мә'насыны ифадә етдијинә бахмајараг (мәсәлән, а л а с ы д ы р, а л м а л ы д ы р, а л с а) фе'лин шәкилләри кими изаһ едилмиш, сонра исә онларын кәләчәк заман билдирдији кәстәрилмишдир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, фе'лин шәкилләри заман категоријасы вә онун системи илә дејил, әксинә фе'лин шәкилләри васитәсилә заман категоријасы мүәјјән едилир. Башга сөzlә десәк, фе'лләрдә модаллыг ифадә едән бир категорија фе'лин әсас категоријасы олан заман категоријасыны мүәјјәнләшдирир. Дикәр тәрәфдән, ејни әсәрләрдә, фе'ли сифәтләрин дүзәлдилмәсиндә рол ојнајан бу шәкилчиләр кәләчәк заман фе'ли сифәт шәкилчиләри адландырылыр.

Мәнә елә кәлир ки, әввәлән, фе'лин заман категоријасы фе'л шәкилләринин әмәлә кәлмәсиндә мүнүм рол ојнајыр вә онларын әсасыны тәшкил едир, икинчиси, фе'лин һәр бир грамматик категоријасы бүтүн онун дәјишмәләриндә конкрет ганунаујғунлуға табе олан мүәјјән ваһид систем тәшкил етмәлидир, үчүнчүсү, нәзәрдә тутулмалыдыр ки, һәр һансы бир шәкилчи вә ја грамматик үнсүр, мүмкүн олан бүтүн бирләшмәләрдә бу вә ја дикәр грамматик категорија-ја хас олан анчаг бир грамматик мә'на ифадә едә биләр, онун башга мә'налары исә, һәмин категоријанын икинчи дәрәжәли мә'наларындан ибарәт олур; мәсәлән, А т а м с а б а һ к ә л и р и ф а д ә с и, үмүмијјәтлә кәләчәк замана анд олса да, фе'лин кәлир формасыны кәләчәк заман һесаб етмәк олмаз. Бунун кими, А т а м к ә л и р и д и и ф а д ә с и, үмүмијјәтлә кечмиш замана анд олса да, бу ифадәдә ишләнмиш фе'лин кәлир формасыны кечмиш заман һесаб етмәк олмаз. Һәр ики тәсадүфдә (А т а м с а б а һ к ә л и р в ә А т а м к ә л и р и д и) фе'лин кәлир формасы анчаг бир грамматик мә'нада ишләнир вә фе'лин индики заман категоријасыны ифадә едир. С а б а һ к ә л и р в ә к ә л и р и д и и ф а д ә л ә р и н дән б и р и н ч и с и ү с л у б и х а р а к т е р ә м а л и к о л у б, и к и н ч и с и фе'лин шәкил категоријасыны әмәлә кәтирир. Биринчи ифадәдә, кәләчәк мә'насыны әмәлә кәтирән с а б а һ с өзү олдуғу кими, икинчи ифадәдә кечмиш мә'насыны әмәлә кәтирән и д и ү н с ү р ү д ү р.

Бүтүн бу мұлаһизәләри нәзәрә алдыгда, белә бир нәтичәјә кәлмәк олар. Фе'лин -а сы/-ә си, -а/ә, -м а л ы/-м ә л и, вә -с а/с ә шәкилчиләри илә дүзәлән формалар Азәрбајчан ди-

линдә, әсасән кәләчәк заман мә'насыны әмәлә кәтирир вә бу шәкилчиләр кәләчәк заман категоријасына мәнсуб шәкилчиләрдән башга бир шеј дејилдир.

Демәли, -а ч а г/-ә ч ә к шәкилчиси -а р/-ә р шәкилчисиндән гәти вә гејри-гәтилик мә'на чаларлығы илә фәргләндији кими, бу шәкилчиләр дә һәм -а ч а г/-ә ч ә к вә -а р/-ә р шәкилчиләриндән, һәм дә бир-бириндән ләзымлыг, арзулуг, ва-чиблик вә шәртлик мә'на чаларлығы илә фәргләнир, мәсәлән: а л а ч а г д ы р, а л а р, а л а с ы д ы р, (кәрәк) а л а, а л м а л ы д ы р, а л с а.

Әкәр биз бунлардан а л а ч а г д ы р вә а л а р формаларыны кәләчәк заман вариантлары кими гәбул едириксә, биз а л а с ы д ы р, (кәрәк) а л а, а л м а л ы д ы р, а л с а формаларыны кәләчәк заман вариантлары кими гәбул етмәјә нијә һаггымыз јохдур вә һансы елми әсаса кәрә биринчиләри кәләчәк заман, икинчиләри исә фе'лин шәкил категоријасы адландырырыг? Буна нә елми мұлаһизәләр, нә дә мәнтиги мұһакимәләр јол верә биләр.

Әкәр бунлар фе'лин мүстәгил шәкилләри сајылырса, о заман а л а ч а г д ы р вә а л а р формалары да фе'лин шәкил категоријасына дахил едилмәлидир. Чүнки фе'лин а л а ч а г д ы р вә а л а р формалары арасында олан мә'на чаларлығы һеч дә а л а с ы д ы р вә а л м а л ы д ы р формалары арасындакы вә ја а л а ч а г д ы р, а л м а л ы д ы р, а л а р, а л а с ы д ы р формалары арасындакы мә'на чаларлығындан, өз дәрәжәси е'тибары илә, аз вә ја чох дејилдир.

Бундан әләвә, кечмиш заманы билдирән фе'лин алды вә а л м ы ш д ы р формалары арасында да мә'на чаларлығы е'тибары илә әсаслы фәрг вардыр, елә исә, бунлар да фе'лин ајрыча шәкилләри сајылмалыдыр.

Ајдындыр ки, фе'лин шәкил категоријасы заман шәкилчиләринин әмәлә кәтирдији мә'на чаларлығы илә дејил, һәррәкәт һаггында хәбәр верәнин, бу һәррәкәтин керчәклијә олан әлагәсинә бәсләдији мүнәсибәти илә тә'јин едилир. Одур ки, һәррәкәт һаггында хәбәр верән үчүн фе'лин кәлди, кәлмишдир, кәлир, кәләр, кәләчәкдир, кәләр, кәләсидир, (кәрәк) кәлә, кәлмәлидир, кәлсә формаларында һәррәкәтин керчәклијә олан әлагәсинә мүнәсибәти ејнидир.

Демәли, бизим фикримизә кәрә, кәләчәк заман категоријасынын, индијә гәдәр гәбул едилдији кими, ики формасы дејил, мұхтәлиф мә'на чаларлығына малик, -а ч а г/-ә ч ә к,

- а р/-эр, - а с ы/-э си, -а/-э, -м а л ы/-м ә л и, -с а/-с ә шәкилчиләри илә дүзәлән алты формасы вардыр.

Бу мұлаһизәә әсасән Азәрбајчан дилинин заман категоријасыны вә ону әмәлә кәтирән шәкилчиләри ашағыдакы схемдә көстәрмәк олар.

Заманлар		заман шәкилчиләри	мисаллар
Кечмиш заман	шүһудн	-ды/-ди/-ду/-дү	алды
	нәгли	-мыш/ -миш/-муш/-мүш	алмышдыр
Индики заман		-ыр/-ир/-ур/-үр -јыр/-јир/-јур/-јүр	алдыр
Кәләчәк заман	гәти	-ачаг/-әчәк -јачаг/-јәчәк	алачагдыр
	гејри-гәти	-ар/-әр -јар/-јәр/-р	алар
	лазым	-асы, -әси -јасы/-јәси	аласыдыр
	арзу	-а/-ә -ја/-јә	ала
	вачиб	-малы/-мәли	алмалыдыр
	шәрт	-са/-сә	алса

Фе'лин шәкил категоријасы. Фе'лин шәкил категоријасынын әмәлә кәтирилмәсиндә заман шәкилчиләри вә шәхс сонлуглары мүнүм рол ојнајыр, буна бахмајараг, дилимиздә онун әмәлә кәлмәсини тә'мин едән вә формалашмадан хусуси грамматик үнсүрләр (иди, имиш вә исә) вардыр.

Көстәрдијимиз бу грамматик үнсүрләр мә'лум олдуғу кими, тарихән ер мәк, <е мәк <и мәк көмәкчи фе'линин инкишафындан вә дәјишмәсиндән төрәмишдир. Нәмин көмәкчи фе'л көрүнүр ки, вахты илә өз хусуси лексик мә'насына малик

олмуш вә башга бүтүн фе'лләр кими тәсриф едилмишдир. О тәдричән өз мүстәгиллијини вә тәсрифедилмә хусусијәтини итирәрәк, анчаг өзүндә шүһуди кечмиш -ди, нәгли кечмиш -миш вә шәрт кәләчәк -сә шәкилчиләрини тәһким едәрәк сахламыш вә и ди, и ми ш, и с ә үнсүрләринә чеврилмишдир. Дилимзин мүасир инкишафы дөврүндә и м ә к көмәкчи фе'линдән төрәмиш бу формалары һеч дә замана көрә тәсриф едилмиш форма кими гәбул етмәк олмас. Бунун үчүн әлдә һеч бир елми әсас да јохдур. Бу үнсүрләр чоҳдан өз ибтидан мә'насындан узаглашараг дилимиздә јени грамматик функцијаја хидмәт етмәјә — фе'лин шәкил категоријасыны әмәлә кәтирән формант јериндә ишләнмәјә башламышдыр. Бунула белә, һәмин үнсүрләрдә өз кечмишинә аид олан заман мә'насыны (иди, имиш кечмиши, исә кәләчәји) билдирмәк хусусијәти дә индијә гәдәр сахланмышдыр ки, бу да тәһни бир һалдыр.

Истәр тәдрисдә, истәрсә дә грамматик (заман вә шәкил) категоријаларда гарышығлыг әмәлә кәтирән мәсәләләрдән бири дә бу үнсүрләрн тәләффүз гајдаларына табе едиләрәк орфографијада и ди-нин, -ды/-ди/-ду/-дү; и ми ш-ин -мыш/-миш/-муш/-мүш; исә-нин -са/-сә шәклиндә самитлә битән сөзләрлә битикиш јазылмасы гајдасынын гәбул едилмәсидир. Бизә елә кәлир ки, алырды, алырмыш, алачагды, аларды вә с. формаларынын орфоэпијаја јох, орфографија гајдаларына табе едиләрәк алыр иди, алыр имиш, алачаг иди, алар иди вә с. шәклиндә јазылмасы гәбул едилсә иди, бу елми долашығлыг гисмән арадан галдырылмыш вә јазы гајдалары бу формаларда садәләшдирилмиш, һәм дә асанлашдырылмыш оларды.

Јухарыда дәјиләнләрә әсасән вә фе'лин шәкил категоријасынын грамматик характеринә көрә Азәрбајчан дилиндә бу шәкилләри ики група ајырмаг олар: 1) хусуси грамматик әләмәтләри олмајан фе'лин шәкилләри, 2) хусуси грамматик әләмәтләри олан фе'лин шәкилләри.

Бунлардан биринчи група әмр вә хәбәр, икинчи група исә һекајә, рәвәјәт вә шәрт фе'л шәкилләрини даҳил етмәк олар.

Фе'лин әмр шәкли. Фе'лин әмр шәкли фе'лләрн көк вә әсасларына шәхс сонлугларынын әләвәси илә дүзәлир.

Азәрбајчан дилиндә, бир гајда олараг, фе'лин бу шәклини әмәлә кәтирмәк үчүн һәм биринчи, һәм дә үчүнчү шәхсә

мәхсус шәкилчиләр вардыр ки, бунлар әмр мә'насынын әсил маһијәтини дәјишдирир вә она, бир чох дилләрден фәргли олараг, бу шәхсләрдә јени мә'на хүсусијәтләри әмәлә кәтирир.

Әслиндә фә'лин әмр мә'насы данышанын билаваситә мурачиәт етдији (икинчи) шәхсә олан мүнәсибәтиндә өзүнү көстәрә биләр. Данышанын өзүнә вә ја һаггында данышдығы (үчүнчү) шәхсә мүнәсибәтиндә фә'лин әмр мә'насыны, ахтармаг мәнтигсизлик оларды.

Бунунла белә, дилимиздә икинчи шәхсә мәнсуб фә'лин әмр шәклинин гаршылығыны ифадә едән биринчи вә үчүнчү шәхсә аид шәкилчиләр олдуғу үчүн, формал чәһәтдән, фә'лин әмр шәклинин дилимиздә үч шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишдији гәбул едилмишдир.

Бунлардан биринчи шәхс арзу, хаһиш ифадә етдији кими, үчүнчү шәхсә олан мурачиәт әслиндә икинчи шәхсә васитәсилә ичра едилә билир ки, бу да өз мүстәгим әмрлик мә'насыны итирмиш олур.

Беләликлә, фә'лин әмр шәклинин, һәгиги мә'нада, фә'лин грамматик шәкилләри категоријасына дахил едилмәси, бир нөв мөгсәдә мұвафиг дејилдир. һәр һансы бир фә'л, онсуз да, дилимиздә һеч бир шәкилчи гәбул етмәдән икинчи шәхсин тәкинә аид әмри билдирир. Онун икинчи шәхсин чәминә, биринчи вә үчүнчү шәхсләрә (тәк вә чәм олараг) көрә дәјишмәси исә әмр мә'насы әмәлә кәтирмәк хатиринә дејил, бәлкә дә үмуми мә'нада шәхсләр арасында бир бөлкү әмәлә кәтирән хаһиш мә'насы јаратмаг мөгсәди илә дүзәдилмишдир.

Фә'лин хәбәр шәкли. Фә'лин хәбәр шәкли дилимиздә, фә'л көкләринин вә ја әсасларынын сонуна заман шәкилчиләри вә шәхс сонлуғлары артырмагла дүзәлир.

Фә'лин хәбәр шәклинин әсас маһијәти ондан ибарәтдир ки, бурада фә'лин ифадә етдији һәрәкәт, һансы заманда вә һансы шәхсдә ичра олунурса олсун, бир конкретлик мә'насына маликдир. Даһа доғрусу, һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верән шәхсин онун ичрасына олан хүсуси мүнәсибәти ифадә едилмир, башга сөзлә десәк, ичра олунан һәрәкәтин заманында хәбәр верәнин мұлаһизәсиндән асылы олан модаллыг мә'насы јаранмыр. Бурада олан модаллыг, олса-олса үмуми заман дахилиндә әмәлә кәлән мә'на чаларлығына аид олараг галыр, мәсәлән, кечмиш заманда: кә л д и, кә л м и ш д и р, кә л ө ч ә к д и р, кә л ә р, кә л ә с и

д и р (кәрәк) кә лә, кә л м ә л и д и р, кә л с ә формалары ејни заманда мә'на чаларлығы модаллығына малик олуб, һәрәкәтин ичрасында үмуми бир конкретлик мә'насыны ифадә едир ки, бу мә'нанын һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верәнин шәхси мұлаһизәси илә мүнәсибәти јохдур.

Мәсәләјә бу нөгтеји-нәзәрдән јанашдыгда, демәк олар ки, фә'лин хәбәр шәкли адландырдығымыз форманын өзү дә һәлә, һәгиги мә'нада, фә'лин шәкил категоријасына дахил едилә билмәз. Фә'лин јухарыда көрдүјүмүз кими схемдәки шәкли, јә'ни фә'лин доғрудан-доғруја заман вә шәхсә көрә дәјишән шәкли, фә'лин шәкил категоријасы кими тәсәввүр етдијимиз грамматик категорија үчүн онун сыфыр дәрәчәсини тәшкил едә биләр. Одур ки, фә'лин белә бир дәјишмәсини хүсуси грамматик шәкил адландырмағын, бизчә, мә'насы јохдур. һәр һансы бир фә'лин ајры-ајры замана, шәхс вә кәмијјәтә көрә дәјишмәси һаггында данышылдыгдан сонра, бир даһа бунларын үмуми шәкилдә системләшдириләрәк (кечмиш, индики вә кәләчәк заманларын) јенидән хәбәр формасы кими гәләмә верилмәси ејни грамматик һадисәнин мұхтәлиф адлар алтында ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир. Бу исә фә'л тәдрисини сүн'и сурәтдә мұрәккәбләшдирмәк демәкдир.

Беләликлә, јухарыда дедијимиз икинчи група дахил хүсуси грамматик әләмәтләри олан фә'лин шәкилләрини әсил грамматик шәкилләр категоријасына дахил етмәк мөгсәдә даһа мұвафиг олар.

Демәли, дилимиздә фә'лин өзүнә мәхсус әләмәти олан шәкилләри үчдүр: 1) һекајә, 2) рәвајәт, 3) шәрт.

Фә'лин һекајә шәкли. Фә'лин һекајә шәкли фә'л һәр һансы заман (шүһуди кечмишдән башга) шәкилчиси гәбул етдикдән сонра она и д и үнсүрүнүн әләвәси илә дүзәлир. Фә'лин бу шәкилдә шәхсә көрә дәјишмәси и д и үнсүрү артырылдыгдан сонра мејдана кәлир. Даһа доғрусу фә'л шәхсә көрә дәјишәркән шәхс сонлуғлары и д и үнсүрүнә әләвә едилир.

Һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верән шәхс фә'лин һекајә шәклиндә бу һәрәкәтин ичрасыны шәхсән хатырлама јолу илә билдирир. Даһа доғрусу, һәрәкәтин керчәклијә олан мүнәсибәтиндә үмуми бир хатырлама модаллығы (мә'на чаларлығы) әмәлә кәлир. Бу модаллыг—јә'ни хатырлама модаллығы — јенә дә үмумијјәтлә, һәрәкәтин ичрасында кечмишлә бағлы олан бир мә'на хүсусијјәти даһа јаратмыш олур ки, бунун заман, еләчә дә кечмиш заман категоријасы илә һеч

бир әлагәси јохдур. Бурада ифадә олуан кечмиш заман мәнасы сырф фе'лин шәкил категоријасына мәнсуб олуб, фе'лин һәр заманында онун әсил заман категоријасы формалары илә әлагәјә кирәрәк, һәр замана хас олан јени мәна чаларлыгларынын доғмасына сәбәб олур.

Бир гајда олараг, әдәби дилимиздә фе'лин һекајә формасынын шүһуди кечмиши јохдур. Лакин башга түрк дилләриндә вә дилимизин бә'зи шивәләриндә буна тәсадүф едилир.

Фе'лин һекајә шәклинин нәгли кечмиши хатырлама процесини даһа гәдимләрә апарыб чыхарыр; мәсәлән, алмыш иди, кәлмиш иди, алмамыш иди, кәлмәмиш иди вә с. Одур ки, бә'зи дилчиләр бу форманы узаг кечмиш адландырмышлар ки, мәна етибары илә бу мұлаһизә доғру олса да, грамматик категорија етибары илә сәһвдир.

Һекајә шәклинин индики заманы һәрәкәтин ичра процесиндә бир сүрәклилик (битмәмәзлик) мәнасы јарадыр, мәсәлән: алыр иди, кәлир иди вә с. Одур ки, бә'зи дилчиләр буну битмәмиш кечмиш адландырырлар вә бә'зиләри дә фе'лин тәрз категоријасы илә гарышдырырлар.

Һекајә шәклинин кәлчәк заман формалары өз үмуми мәна хүсусијәтләрини (гәти, гејри-гәти, арзу, илтизам, вачиб, шәрт) сахламагла јени бир хүсусијәт (фе'л тәсдиг исә инкарлыг, инкар исә тәсдиглик мәнасы) әмәлә кәтирир; мәсәлән: јазачаг иди, јазар иди, јазасы иди, (кәрәк) јазар иди, јазмалы иди, јазса иди (үмуми шәкилдә јазмамышдыр), јазмајачаг иди, јазмаз иди, јазмајасы иди, кәрәк јазмаја иди, јазмамалы иди, јазмаса иди (јазмышдыр мәнасында верир).

Фе'лин рәвајәт шәкли. Фе'лин рәвајәт шәкли дә ејни илә фе'лин һекајә шәкли кими дүзәлир. Фәрг анчаг бурасындадыр ки, фе'лин рәвајәт шәклиндә һекајә шәклини әмәлә кәтирән иди үнсүрү имиш үнсүрү илә әвәз едилир, мәсәлән: кәлмиш имиш, кәлир имиш вә с.

Фе'лин рәвајәт шәклиндә һәрәкәтин ичрасы тәкчә хатырлама јолу илә дејил, һәм дә башгасындан ешитдијини хатырламаг јолу илә ифадә едилир. Башга сөзлә десәк, һекајә шәклиндә шаһиди олдуғу бир һәрәкәтдән бәһс едилирсә, рәвајәт шәклиндә бунун шаһиди олмадығы анлашылыр; мәсәлән: Султан мәктәбә кедирди вә Султан мәктәбә кедирмиш чүмләләриндә кедирди вә кедирмиш фе'л шәкилләрини мұгајисә един.

Фе'лин рәвајәт шәклиндә һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верән башгасындан ешитдијини нәгл етдији үчүн бу шәкил үмумијәтлә (јә'ни бүтүн заманларда) кечмиш заман мәна чаларлығыны газаныр ки, бунун јухарыда дедијимиз кими, заман категоријасы илә мүстәгим әлагәси јохдур.

Бундан башга, фе'лин һекајә шәклиндә олдуғу кими, рәвајәт шәклиндә дә кечмиш заман (мәсәлән: јазмышимиш), узаг кечмиш мәнасыны индики заман (мәсәлән: јазыrimiш) һәрәкәтин битмәдији мәнасыны, кәлчәк заманлар, тәсдиг фе'лләрдә (мәсәлән: јазачаг имиш, јазар имиш, јазасы имиш, јазар имиш, јазмалы имиш, јазса имиш) инкарлыг, фе'л инкар исә (мәсәлән, јазмајачаг имиш, јазмаз имиш, јазмајасы имиш, јазмамыш имиш вә с.) тәсдиглик мәнасыны кәсб едир.

Фе'лин һекајә шәклиндән фәргли олараг, онун рәвајәт шәклиндә, бу шәкли әмәлә кәтирән имиш үнсүрү, фе'л заман вә шәхсә көрә дәјишилдикдән сонра да она артырыла билир, мәсәлән, әсас форма: јазаримишәм, јазаримишсән, јазаримиш, јазаримишик, јазаримишсиниз, јазаримишләр.

Икинчи форма: јазарам имиш, јазарсан имиш, јазаримиш, јазарыг имиш, јазарсыныз имиш, јазарлар имиш.

Данышыг дилиндә гисмән үстүнлүк кәсб едән бу формада имиш үнсүрүнүн и саити дүшүр вә үнсүр аһәнкә табе олараг мыш, миш, муш, мүш шәклини алыр ки, бу да онун нәгли кечмиш заман шәкилчиси илә гарышдырылмасына сәбәб олур. Она көрә дә әдәби дилдә фе'лин рәвајәт шәклинә аид олан әсас форманын ишләдилмәси дил ганунларына көрә, хүсусилә тәдрис нөгтеји-нәзәриндән даһа әлверишлидир.

Фе'лин шәрт шәкли. Фе'лин өзүнә мәхсус грамматик әләмети олан шәкилләрдән үчүнчүсү шәрт шәкилдир. Фе'лин шәрт шәкли, фе'ләр замана көрә дәјишилдикдән сонра она исә үнсүрүнүн артырылмасы илә дүзәлир вә шәхсә көрә дәјишир, мәсәлән: алмыш исәм, алмыш исән, алмыш исә, алмыш исәк, алмыш исәниз, алмыш исәләр.

Фе'лләр шәрт шәклиндә шүһуди кечмиш, илтизам вә шәрт кәлчәк заманлардан башга бүтүн заманларга көрә дәјишир.

Билдijимиз кими, фе'лин шэрт шэклини эмэлэ кэтирэн исэ үнсүрүндэ иштирак едэн сә әслиндэ шэрт кәләчәк заманы эмэлэ кэтирэн шәкилчинин ејнидир. Мә'лумдур ки, шэрт кәләчәк заманы билдирэн фе'л өз мә'насы е'тибары илә ичра олуначаг башга бир һәрәкәтлә бағланараг онун шэртини тәшкил едэн әләвә һәрәкәт кими чыхыш едир. Одур ки, шэрт шәклиндэ олан фе'лләр дә, заманындан асылы олмајараг, бу мә'наны өзүндә әкс етдирир; мәсәлән: јазмыш исә (кәтирәр), јазырисә (дәјмә), јазар исә (чаваб алар), јазачаг исә, јазасы исә, јазмалы исә (билдирсин).

Истәр фе'лин шэрт кәләчәк заманы, истәрсә дә шэрт шәкли чүмлә гурулушунда ејни мәгсәдә (башга һәрәкәтин шэрти олмаға) хидмәт етдијиндән, демәк олар ки, һәлә ајры-ајры формалар кими дифференциаллашмамышдыр. Башга сөзлә десәк, бу мүхтәлиф формалар, хүсусилә шэрт-кәләчәк (мәсәлән, кәлсә) вә шэрт шәклинин гејри-гәти формасы (мәсәлән, кәләрсә) һәлә өзләриннә мөхсус мә'на хүсусиј-јәтләрини, там шәкилдә, кәсб етмәмишдир. Бунлар чох заман ејни категорија кими нәзәрә чарпыр.

Бунуила белә шәкли әләмәтләринә көрә һәр ики форма бир-бириндән фәрғләнир. Белә ки, фе'л шэрт кәләчәк заманы билдирәндә, онун әсасына -са/-сә шәкилчиси (мәсәлән, алса, кәлсә) фе'ли шэрт шәклини билдирәндә, онун замана көрә дәјишмиш формасына исә үнсүрү (мәсәлән, алмыш исә, кәлирисә вә с.) артырылыр.

Фе'лин шэрт шәклиндә исә үнсүрү фе'л замана вә шәхсә көрә дәјишәндән сонра да әләвә едилә биләр, мәсәлән: кәлмишәм исә (кәлмишәмсә), кәлирәм исә (кәлирәмсә). Шэрт шәклинин бу формасы данышыг дилиндә үстүнлүк кәсб едир вә јазылы дилә дә өз тә'сирини көстәрир. Лакин орфографијада морфоложи принципә риәјәт етмәк нөгтеји-нәзәриндән әсас форманы сахламаг мәсләһәтдир. Бу форма, ејни заманда шэрт шәклини эмәлә кэтирэн исә үнсүрүнү тез нәзәрә чатдырмаг чәһәтиндән дә тәдрисдә әлвәришлидир.

Дедикләринмизә гысача белә јекун вурмаг олар:

- 1) Дилимиздә әсас е'тибары илә үч заман вардыр: кечмиш, индики, кәләчәк.
- 2) Кечмиш заман ики формада өзүнү көстәрир: шүһуди, нәгли.
- 3) Индики заманын формасы бирдир.

4) Кәләчәк заманын алты формасы вардыр: гәти, гејри-гәти, арзу, илтизам, вачиб, шэрт.

5) Фе'лин өзүнә мөхсус әләмәти олмајан шәкилләри икидир: а) фе'лин әмр шәкли, б) фе'лин хәбәр шәкли. Бунлары фе'лин там шәкилләри һесаб етмәк олмаз.

6) Фе'лин өзүнә мөхсус әләмәтләри олан шәкилләри үчдур: а) фе'лин һекајә шәкли, б) фе'лин рәвајәт шәкли, в) фе'лин шәрг шәкли.

Бунлардан үчүнчүсү һәлә там формалашмамышдыр.

Э. ФЭРЭЧОВ.

ИСИМ ВЭ СИФЭТ АНЛАЈЫШЛАРЫНЫН ӨЈРЭНИЛМЭСИНДЭ МҮГАЈИСЭ ҮСУЛУНУН МӨВГЕЈИ

V—VIII синифләрде грамматиканын өјрәнилмәси ибтидан мәктәбдә шакирдләрдин бу вә ја дикәр дәрәчәдә инкишаф етмиш абстракт тәфәккүрүнә әсасланыр. Грамматика абстракт анлајышларла бағлыдыр; чүнки онлар абстрактлашдырма ишинин—ејни чинсдән олан бүтүн әшја вә һадисәләрә мәхсус мүнһүм әламәтләрдин конкрет һадисәләрдән ајрылмасы ишинин нәтичәсидир. Шакирдләр грамматик һадисәләр һаггында абстракт дүшүнмәји бачармалыдырлар, бунун үчүн онлар грамматик анлајышлары дәрк етмәлидирләр. Мәсәлән, *исим* анлајышыны мәннимсәмәклә, шакирдләр әшјаларын исимлә ифадә олунан әламәт вә вәзијјәтнин (*ағырлыг, гаралыг, јорғундуг, јүрүш, билдирүш, һәрәкәт* вә с.) әшјаларын өзләриндән тәчрид едилмиш шәкилдә дүшүнмәлидирләр. Грамматиканын өјрәнилмәси илә бағлы олан әшја, әламәт, һәрәкәт, кәмијјәт вә саир анлајышлар абстракт анлајышлардыр.

Анлајыш инсан тәфәккүрү формаларындан биридир. Анлајыш керчәк аләмин әшја вә һадисәләринин үмуми вә мүнһүм әламәтләринин инсан шүүрундакы ин'икасыдыр. Анлајыш мүхтәлиф тәфәккүр процесләринин фәалијјәти нәтичәсиндә әмәлә кәлир вә формалашыр. Анлајышларын бир гисмини тәшкил едән вә дилчилик елми илә бағлы олан грамматик анлајышлар исә дил һадисәләринин үмуми вә мүнһүм әламәтләринин инсан шүүрундакы әксидир. Грамматик анлајышлар дилчилик елминин узун мүддәт инкишафы процесини нәтичәсиндә јаранмыш, дилчилик тәдгигатынын наилијјәтләрә сәјәсиндә онларын мәзмуну зәнкинләшмиш, һәчми кенишләнмишдир.

Мәктәбдә мүүллим дилчилик елминин ишләјиб һазырладыгы грамматик анлајышлары нисбәтән гыса мүддәтдә шакирдләрдин шүүрунда формалашдырмалыдыр. Мәктәбдә анлајышларын формалашдырылмасы, бир гәјдә олараг, тарихи јолла кетмәсә дә, онларын мәзмуну бирдән-бирә дејил, тәдричән бүтүн тәдрис мүддәтиндә, мәннимсәмәнин психоложи әсасы инкишаф едикчә ашқара чыхарылыр.

Бүтүн анлајышлар кими, грамматик анлајышлар да мүхтәлиф тәфәккүр процесләринин фәалијјәти нәтичәсиндә тәшәккүл тапыб формалашыр.

Тәфәккүр процесләрә олан тәһлил вә тәркиб, мүгајисә вә абстраксия, үмумиләшдырма вә конкретләшдырма, индуксия вә дедуксия, тәснифат вә системләшдырма реал тәфәккүрдә вәһдәт тәшкил едир, бир-бирини тамамлајырлар. Буна бахмајараг, һәр бир тәфәккүр процесинин өзүнәмәхсус хүсуси функцијасы вардыр. Мүгајисәнин әсас функцијасы әшја вә һадисәләр арасында охшар чәһәтләрә мүүјјәнләшдырмәк, фәргли чәһәтләрә ајырмагдан ибарәтдир.

К. Д. Ушински шакирдин идрәк фәалијјәтиндә мүгајисәнин әһәмийјәтини гәјд едәрәк јазырды: «...мүгајисә һәр чүр анламанын вә һәр чүр тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүнијада биз һәр бир шеји мүгајисә вәситәси илә билirik. Бизә һеч бир шејә охшатмаг мүмкүн олмајан вә һеч бир шејдән фәргләнмәјән бир шеј раст кәлсә (белә шеј мүмкүндүрсә), һәмин шеј һаггында һеч бир фикир сөјләјә билмәрик вә һеч бир сөз дејә билмәрик».¹

Мәшһур рус физиологу И. М. Сеченов кәстәрирди ки, ади күндәлик һәјәтдә, практикада, елмдә мүгајисә биринчи дәрәчәли әһәмийјәтә маликдир. О јазырды: «Инсан мүмкүн ола билән һәр чүрә мүнәсибәтдә әшјаларын охшар вә фәргли чәһәтләрини гијмәтләндирә билмәк үчүн онлары тутушдурур, мүгајисә едир. «Мәзмунунда мүгајисә олан» фикир, даһа зәнкин, даһа долғундур. Нәһәјәт, «тутушдырма нәтичәсиндә объектләр арасындакы сәбәбијјәт әлагәси ашқар олу».²

К. Д. Ушински вә И. М. Сеченовун сөјләдикләрә бу фикирләр тамамилә дил һадисәләринә дә аиддир. Азәрбајҗан дилинин мәктәбдә курсу мүгајисә үчүн зәнкин материал верир.

Мүгајисә үсулу Азәрбајҗан дили дәрсләриндә кетдикчә даһа кениш бир мијасда јайылыр. Тәчрүбәли мүүллимләр бу үсулдан грамматика курсунун бүтүн бөлмәләринин өјрәнилмәсиндә истифадә едирләр. Бу үсулдан мүнғәзәм дејил, һәр дән бир истифадә едән мүүллимләр дә аз дејилдир. Мүгајисә үсулундан мүнғәзәм олараг истифадә едилмәси Азәрбајҗан дили тәдрисини кәјфијјәтчә јахшылашдырыр, материалын шүүрлу вә мөһкәм мәннимсәнилмәсинә сәбәб олу.

Башлыча грамматик анлајышларын өјрәнилмәси заманы

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләрә, Азәрнәшр, Бақы, 1953, сәһ. 249.

² И. М. Сеченов, Избранные сочинения, т. I. Физиология и психология, изд. АН СССР, 1952, стр. 224—225.

мүгајисә үсулундан хүсусилә кениш истифадә едилмәлидир. Чүнки мүрәккәб вә чохчәһәтли дил һадисәләрини өзүндә тәчәссүм етдирән башлыча грамматик анлајышлары шакирдләр чәтин дәрк едирләр.

Башлыча морфоложи анлајышларын мәзмунуну, хүсусијәтини вә гурулушуну нәзәрә алмагла, нитг һиссәләринә аид дәрсләри бир нечә силсиләјә ајырмаг вә о истигамәтдә мүгајисә апармаг олар:

1. Нитг һиссәләринин мә'на вә грамматик әламәтләринин өјрәнилмәси.

2. Бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөzlәрин дәјишмә системинин өјрәнилмәси.

3. Сөздүзәлтмә үсулларынын өјрәнилмәси.

4. Шәкилчиләрин орфографijasынын өјрәнилмәси.

5. Бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин чүмләдәки синтактик ролунун өјрәнилмәси.

Көрүндүјү кими, һәр бир силсиләјә дахил олан дәрсләр материалын мәзмунуна, мәгсәд вә тә'лим үсулуна көрә бир-биринә ошардырлар. Мәсәләң, биринчи силсиләјә мәнхус дәрсләрдә шакирдләр мүүјән мүддәт әрзиндә әввәлчә исмин, сонра исә сифәтин, сајын, әвәзлийин мә'на вә грамматик әламәтләрини мәннимсәмәлидирләр. Икинчи силсиләдән олан дәрсләрдә әввәлчә исмин, сонра сифәтин, фе'лин вә саир нитг һиссәләринин дүзәлдилмәси үсулларыны мәннимсәјирләр. Әкәр мүүәллим бүтүн нитг һиссәләринин әмәлә кәлмәсини мүнтәзәм олараг мүгајисә едирсә, о заман шакирдләр сөз јарадычылыгында мүүјән ганунаујунлуг көрүр вә дәрс процесиндә даһа фәал иштирак едирләр.

Мәктәбдә һәр бир нитг һиссәсинин өјрәнилмәси, бир гајда олараг, онун мә'на вә грамматик әламәтләри илә танышлыглы башланыр. Биринчи дәрсдә нитг һиссәсинин тә'риф вә бә'зи морфоложи вә синтактик хүсусијәтләри өјрәнидир. Нитг һиссәләринин мә'на вә грамматик әламәтләринин ашкара чыхарылыб өјрәнилмәси бүтүн «Нитг һиссәси» бәһсинин мәннимсәнилмәси үчүн зәмин јарадыр. Чүнки шакирдләр бир нитг һиссәсини дикәриндән мәнз мә'на вә грамматик әламәтләрә көрә фәргләндирә билдирләр.

Грамматик анлајышын мәзмуну тә'риф васитәси илә ачыдыр; тә'рифдә һәммин анлајышын мүүһүм әламәтләри көстәридир. Лакин тә'риф бу вә ја дикәр анлајышын мәзмунуну дәрк етмәк үчүн кифәјәт дејил. Мәсәләң, дәрсликдә исмә белә бир тә'риф верилир: «Әшја билдирән, ким? нә? һара? суалларын-

дан биринә чаваб олан сөzlәр исим адланыр».¹ Тә'рифдә дог-ру олараг, әшјалыг мә'насы исмин мүүһүм әламәти кими көстәрилмишдир. Тә'рифдә исмин икинчи әламәти кими көстәрилән ким? нә? һара? суаллары исим анлајышы үчүн башлыча әламәт ола билмәз, чүнки башга нитг һиссәләринә мәнсуб олан сөzlәр вә бә'зи чүмлә үзвләри дә бу суаллара чаваб ола билдир. Мәсәләң, ким? суалына шәхс билдирән исимләр, шәхс әвәзликләри, шәхс ифадә едән мүбтәдалар, нә? суалына чансыз әшјалары билдирән исимләр вә белә әшјалары ифадә едән мүбтәдалар, һара? суалына јер билдирән исимләр, бә'зи мүбтәдалар, јер зәрфи вә јер зәрфликләри чаваб олур. Сифәтин суаллары да беләдир. Шакирдләри дил фактлары илә таныш едәркән, бир нитг һиссәсини дикәриндән фәргләндирәркән суаллардан истифадә етмәк мәгсәдәујундур вә һәтта, зәруридир. Чүнки суаллар мәктәбдә нитг һиссәләринин мүүјәнләшдирилмәсинә хидмәт едән јардымчы васитәдир. Суаллар бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөzlәри бирләшдирән үмуми амил кими чыхыш едир. Бунунла јанашы, көрүндүјү кими, суаллар онларын грамматик тәбиәтини ача билмир. Буна көрә дә грамматик анлајышларын фәргләндирилмәсиндә һәммишә суалдан истифадә етмәк олмаз. Мүүһүм әламәт дедикдә елә әламәт нәзәрдә тутулур ки, бу јалһыз һәммин әшја вә ја һадисәјә хасдыр, башгасында бу хүсусијәт јохдур. Исимдә белә бир мүүһүм әламәт, әлбәттә, онун әшјалыг билдирмәсиндәдир. Лакин шакирддә исим һаггында анлајыш јаратмаг үчүн тәкчә бу кифәјәт дејилдир. Мә'лумдур ки, әшјалыг анлајышы дилдә һал, кәмијјәт вә мәнсубијјәт категоријалары илә бағлыдыр. Шакирдләрдә исим һаггында анлајыш јарадаркән буналары нәзәрә алмамаг олмаз. Дәрсликдә буналар һаггында кифәјәт гәдәр мә'лумат верилмишдир. Шакирдләр «Исим» бәһсини өјрәнәркән көрүрләр ки, исим әшја билдирир (§ 23), гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб (§ 24), мә'нача үмуми вә хүсуси олур (§ 30), кәмијјәтә (§ 31), мәнсубијјәтә (§ 32), һала көрә (§ 34) дәјишилир вә с. Ајдындыр ки, мүүәллимин көмәји олмадан шакирдләр исмин бу әламәтләриндән һансынын башлыча, мүүһүм әламәт, һансынын икинчи дәрәчәли әламәт олдуғуну, јә'ни исми дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирә билмәк үчүн бу әламәтләрдән һансыларынын кифәјәт етдијини ајыр дә билмәзләр. «Исим» вә дикәр анлајышлары шакирдләрин дәрк етмәси үчүн онларын бүтүн әсас

¹ С. Чәфәров, Азәрбајҗан дилинин грамматикасы, I һиссә, 5—6-чы синфләр үчүн, Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 33.

эламәтләри аҗдынлашдырылмалыдыр. Дәрсликдә бунун үчүн кифајәт гәдәр материал вардыр: вәзифә, ондан бачарыгла истифадә етмәкдән ибарәтдир. Бақыдакы 190 нөмрәли мәктәбин мүәллим Рамизә Исмајылова шакирдләрин фәал иштиракы илә бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә аид бүтүн эламәтләри мүәјҗәнләшдириб системә салыр, онун һаггында тәсвири характер дашыјан тәриф дүзәлдир. О, өјрәнилән нитг һиссәсинин ајры-ајры эламәтләринин бир-бири илә гаршылыгы элагәдә олдуғуну шакирдләрә баша салыр. Рамизә мүәллим бу иши јеринә јетирәкән, дил фактларынын тәһлилинә вә мүгајисәсинә кениш јер верир. Өјрәнилән грамматик анлајышлары шакирдләрин нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини јохламаг үчүн онлары мүхтәлиф мәзмунлу тапшырыглар үзәриндә ишләдир.

Дәрсликдә исмә, сифәтә, саја вә әвәзлијә верилән характеристиканын гурулушунда үмумилик вардыр. Рамизә мүәллим нитг һиссәләринин характеристикасындакы бу чәһәти нәзәрә алараг, ашағыдакы гајдада бир схем дүзәлдир.

1. Бу вә ја дикәр нитг һиссәсинә мәнсуб олан сөзләр нә билдирир?

2. Бу сөзләр һансы суаллара чаваб верир?

3. Онлар нечә дәјиширләр?

4. Чүмләдә һансы сөзләрлә бағлы ола билир?

5. Бу сөзләр чүмләнн һансы үзвү олур?

Башлыча грамматик эламәтләрин схеми, ад билдирән нитг һиссәләри анлајышына ваһид гурулушлу тәриф дүзәлтмәк имканы верир. Лакин тәрифләрин гурулушунда үмумилик олса да, нитг һиссәләри анлајышларынын һәр биринин өзүнә-мәхсус хүсусијјәтләри вардыр. Нитг һиссәләрини бир-бириндән ајыра билмәк вә онлара аид әлдә едилмиш биликләрдән практикада сәмәрәли истифадә едә билмәк үчүн бу фәрди грамматик хүсусијјәтләри билмәк ләзимдыр. Бу һалда схем мүгајисә үчүн, јәни исим, сифәт вә дикәр морфоложи анлајышлары охшар вә фәргли эламәтләрини ашкара чыхармаг үчүн истигамәт верир.

Исим ибтидаи мәктәбдә нисбәтән әтрафлы өјрәнилир. Буна көрә дә мүәллим V синифдә «Исим» мөвзусу үзәр биринчи дәрәдә исмин мәнасыны вә грамматик эламәтләрини тәкрар едир вә шакирдләрин бу һагда билијини кенишләндирир.

V синифдә исимләрин лексик мәнасына көрә нөвләринин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт верилир. Аҗдын мәсәләдир ки, мүчәррәд әшјаларын адларыны билдирән исимләрин өјрәнилмәси конкрет әшја адларынын, даһа доғрусу, әшјәви варлыглары билдирән исимләрин өјрәнилмәсинә нисбәтән чәтиндир. Ејни көкдән әмәлә кәлиб, мүхтәлиф нитг һиссәләринә мәнсуб

олан сөзләр ичәрисиндән (мәсәлән: јахшыча, јахшылыг, јахшылашмаг; горху, горхудан, горхмаг; тикинти, тикмәк, сычрајыш, сычрамаг вә с.) исимләри сечиб ајырмагда шакирдләр чәтинлик чәкирләр. Дәрсин вәзифәләриндән бири бу кими исимләри ејникөклү дикәр нитг һиссәләриндән ајырмагы шакирдләрә өјрәтмәкдир. Бурада мүгајисә үсулундан истифадә етмәк мүсбәт нәтичә верир. Лакин мүәллим бунула кифајәтләнә билмәз. О, исмин эламәтләри һаггындакы билији сонракы мәшғәләләрдә истифадә етмәји бачармалыдыр. Чүнки дикәр нитг һиссәләри исмә аид биликләр әсасында, онула сых элагәдә вә мүгајисәдә өјрәнилир. Исим анлајышынын эламәтләринә аид биликләрдән сонракы дәрсләрдә сәмәрәли истифадә едә билмәк үчүн биринчи дәрәдә (ибтидаи мәктәбдә исим һаггында әлдә едилмиш билик тәкрар едилдикдән сонра) белә бир чәдвәл нүмајиш етдирилир:

Исмин эламәтләри

I. Исим әшјанын адыны билдирир	{	<i>ев, дәрзи, гуш, ичлас.</i>
II. Исим ким? нә? һара? суалларындан биринә чаваб олур	{	<i>мүәллим ағач шәһәр.</i>
III. Исим һаллара көрә дәјишир, јәни һалланыр	{	<i>A. пәнчәрә J. пәнчәрәнин Jн. пәнчәрәјә T. пәнчәрәни Je. пәнчәрәдә Ч. пәнчәрәдән.</i>
IV. Исим чәмләнир	{	<i>ағач—ағачлар адам—адамлар шәһәр—шәһәрләр.</i>
V. Исим мәнсубијјәтә көрә дәјишир, јәни мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едир	{	<i>ағачым, ағачын, ағачы, ағачымыз, ағачыныз, ағачлары.</i>
VI. Һәр бир исмә сифәт артырмаг олур	{	<i>һүндүр ағач гочаг шакирд</i>
VII. Исим чүмләдә, әсасән, мүбтәда вә тамамлыг олур	{	<i>шакирд ағачы апарды</i>

Чәдвәл синифдә нүмајиш етдирилдикдән сонра тәһлил едилир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр исмин эламәт-

ләрини тәдричән эзбәрдән вә ардычыл сөйләмәји бачарсынлар. Әләмәт адларыны билдирән исимләри (мәсәлән, *садәлик, чәтинлик*) сифәтләрлә (мәсәлән, *садәчә мәсәлә, чәтинчә иш*), һәрәкәт вә вәзијјәт адларыны билдирән исимләри (мәсәлән, *сычраыш, јејинти, тикинти*) фе'лләрлә (мәсәлән, *сычрамаг, јемәк, тикмәк*), кәмијјәт адларыны билдирән исимләри (мәсәлән, *үчлүк, бешлик, онлуг*) сәјларла (мәсәлән, *үч, беш, он*) мугәјисә едәркән чәдвәлдән истифадә етмәк олар. Шакирд чәдвәлә әсәсланараг, мугәллимин кәмәји илә мугәјјән едир ки, *тикинти* сөзү исимдир (*Јолун кәнарындакы тикинти мәктәб бинасы олачагдыр*), *тик(мәк)* сөзү исә фе'лдир (*Јолун кәнарында мәктәб бинасы тикилир*), чүнки:

Тикинти

Тик(мәк)

1) вәзијјәтин адыны билдирир;	1) әшјанын һәрәкәтини билдирир;
2) нә? суалына чаваб олур;	2) нә етмәк? суалына чаваб олур;
3) һалланыр;	3) һалланмыр;
4) чәмләнир;	4) чәмләнмир;
5) мәнсубијјәтә көрә дәјишир;	5) мәнсубијјәтә көрә дәјишмир;
6) сифәт артырмаг олур;	6) сифәт артырмаг олмур;
7) чүмләдә мүбтәда олур.	7) чүмләдә хәбәр олур.

Исмин әләмәтләрини мәнимсәдикдән сонра шакирдләр истәр һәмин дәрсдә, истәрсә дә сонракы дәрсләрдә соргу заманы нисбәтән мурәккәб вә әлағәли чаваблар верирләр. Дәрсә мараглары артыр, грамматик һадисәләри мугәјисә етмәјә алышырлар.

Исмин әләмәтләри чәдвәлинә мугәллим исмин һал, кәмијјәт вә мәнсубијјәт категоријаларынын өјрәнилмәси заманы да мурачиәт етмәли олур. Шакирдләрин исмин әләмәтләрини мәнимсәмәләри вә исмә рабитәли характеристика вермәјә алышмалары үчүн вә беләликлә, онларда исим анлајышынын там формалашмасы үчүн исмин әләмәтләри бүтүн сонракы дәрсләр мүддәтиндә дә тәкрар едилир.

Беләликлә, шакирдләр сифәти өјрәнмәјә башларкән, онлар исмин әләмәтләрини мөһкәм мәнимсәмиш олурлар. Шакирдләрдә јаранмыш исим анлајышы сонралар исми сифәтлә мугәјисә етмәјә имкан верир.

Исим өјрәниләркән, мугәјисә мүхтәлиф хәтләр үзрә дә кечирилә биләр.

Сифәтин әләмәтләри исмин әләмәтләри илә мугәјисәдә шакирдләр тәрәфиндән асан вә тез мәнимсәнилир. Шакирдләр һәлә ибтидан мәктәбдән билирләр ки, сифәт әшјанын әләмәтин билдирән сөзләрә дејилир вә *нечә? нә чүр? вә һансы?* суалларына чаваб верир вә с.

Бүтүн бу мә'луматлар, һабелә исмин әләмәтләри мвәллимә имкан верир ки, мугәјисә јолу илә сифәтин әләмәтләрини шакирдләрә мәнимсәтсин вә онларда сифәт анлајышы јаратсын. Бакыдакы 172 нөмрәли мәктәбин мугәллими Ј. Әфәндијев сифәт анлајышыны белә тәдрис едир. Дәрсин әввәлиндә исмин мугәһүм әләмәтләри тәкрар едилир, шакирдләрә мә'лум олан «Исмин әләмәтләри чәдвәли» дивардан асылыр. Сонра дәрсин мөвзусуну е'лан едир, шакирдләрә тәклиф едир ки, ашағыдакы чүмләни дәфтәрләринә јазсынлар, сифәтләрин алтындан хәтт чәксинләр вә онларын һансы исмә анд олдуларыны мугәјјәнләшдирсинләр.

Шиддәтли күләк мави дәниздә күчлү фыртына гопармышды. Дәнизин ағ ләпәләри бөјүк кәмиләри кағыз кими атыб-тутурду.

Мугәллим һәмин дәрсдә нәјин өјрәниләчәјини, сифәтин нә кими мә'на вә грамматик әләмәтләри олдуғуну, бу әләмәтләрә көрә сифәти исимдән фәргләндирмәји бачармағын зәруријјини сөйләјир. Сонра мугәјисә васитәси илә сифәтин әләмәтләри ашқара чыхарылыр.

Мугәллим. Мә'наја көрә сифәти исимлә мугәјисә един вә онларын фәргини сөйләјин. (Чәдвәлин I бәнди)

Шакирд. Мә'наја көрә сифәт исимдән фәргләнир: исим әшјанын адыны, сифәт исә әшјанын әләмәтини билдирир.

Мугәллим. Исим һансы суаллара, сифәт һансы суаллара чаваб олур? (Чәдвәлин II бәнди).

Шакирд. Исим *ким? нә? һара?* суалларына, сифәт исә *нечә? нә чүр? һансы?* суалларына чаваб олур.

Мугәллим. Сөздәјишдиричи шәкилчиләр гәбул едиб-етмәдикләринә көрә исми сифәтлә мугәјисә един вә фәргини көстәрип. (Чәдвәлин III, IV вә V бәндләри).

Шакирд. Исим һал, чәм вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едәрәк дәјишир, сифәт исә бу шәкилчиләрин һеч бирини гәбул етмир вә дәјишмир.

Бу мәсәләни шакирдләрин шүүрлу мәнимсәмәләри мәгсәди илә мугәллим сифәт вә исимдән ибарәт олан *алчаг ев, кәниш күчә* кими ифадәләри һалландырмағы, чәм вә мәнсубијјәт шәкилчиләринә көрә дәјишдирмәји шакирдләрә тәклиф едир. Шакирдләрин диггәти белә ифадәләрдә јалһыз исмин

дәјишдијинә, сифәтин исә дәјишмәдијинә, һәмишә ејни һалда галдыгына чәлб едилир.

Мүәллим. Сифәт, адәтән, һансы нитг һиссәси илә бағлы олур? (Чәдвәлин VI бәнди)

Шакирд. Сифәт исимлә бағлы олур вә онун әләмәтини билдирир.

Мүәллим. Исим вә сифәт, әсасән, чүмләннин һансы үзвү олур? (Чәдвәлин VII бәнди).

Шакирд. Чүмләдә исим, адәтән, мүбтәдә вә тамамлыг, сифәт исә тәјин олур. (Шакирд бир нечә асан мисал кәстәрир).

Беләликлә, шакирдләр исмин әләмәтләри чәдвәли сәјәсиндә сифәтин әләмәтләрини асан мәнимсәјир вә онлары мугәјисә етмәклә сифәтин исимдән фәргини ајдынлашдырырлар.

Грамматик анлајышларын мугәјисә үсулу илә өјрәнилмәсинин гүјмәтли чәһәтләриндән бири дә бурасындадыр ки, тәдрис просесиндә шакирдләрнин фәаллыгы хејли артыр. Мүшәһидә кәстәрир ки, мугәјисә заманы бу вә ја дикәр грамматик анлајыша аид мәлүматы шакирдләрнин өзләри дүшүнүб тапмаға, онлары өзләри мугәјисә етмәјә чәһд едирләр. Бу исә, һеч шүбһәсиз, онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафына тәсир едир.

Сифәт мәфһуму һаггында шакирдләрдә там бир анлајыш јаратмаг мөгсәди илә сифәтин әләмәтләрини кәстәрән чәдвәл нүмајиш етдирилир.

Сифәтин әләмәтләри

I. Сифәт әшјанын әләмәтини билдирир	{ сары әнцир, ширин јуху.
II. Сифәт нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур	{ јарашыглы бина. гырмызы һашијә.
III. Сифәт исмин јанында ишләннр вә исмә аид олур	{ узун ип, сојуг һава.
IV. Сифәт чүмләдә, адәтән, тәјин олур.	{ јашыл вә һүндүр ағачлар баш-баша вериб, јол боју узан- мышдыр.

Көрүндүјү кими, исимлә сифәтин әләмәтләринә аид чәдвәлләрдә бир охшарлыг вардыр. Шакирдләр чәдвәлдән исти-

фадә етмәклә, сифәтә әләгәли характеристика верирләр. Сифәтин әләмәтләринин тәдричән сыра илә өјрәнилмәси шакирдләрә тәклиф едилир; чүнки исим вә сифәтин әләмәтләринә аид билникләр сонралар дикәр нитг һиссәләринин өјрәнилмәси үчүн бүнвәрә олур.

Мугәјисә үсулундан јалныз јени материалын өјрәнилмәсиндә дејил, һәм дә тапшырыгларын јеринә јетирилмәси заманы истифадә етмәк олар. Мәсәлән, дәрсликдәки 194 нөмрәли тапшырыгы јеринә јетирәркән мүәллим шакирдләрдән соруша биләр ки, онлар нә үчүн *көзәл арзу, ајдын кечәләр, бөјүк шаирин гәдим шәһәри* кими ифадәләрдә *көзәл, ајдын, бөјүк* вә *гәдим* сөзләрини сифәт, *арзу, кечәләр, шаирин* вә *шәһәри* сөзләрини исим һесаб едирләр. Шакирдләр исим вә сифәтин әләмәтләрини мисалларла тәтбиг етмәклә өз фикирләрини изаһ едирләр.

«Сифәтләрин мә'нача нөвләринин» (§ 45) өјрәнилмәсиндә исим вә сифәтин әләмәтләринә аид билникләрә әсасланмаг олар. Әсли сифәтлә нисби сифәти фәргләндирмәк вә ја нисби сифәтин субстантивләшәрәк исим кими ишләдилмәсини мугәјисә васитәси илә мүәјјәнләшдирмәк олар. Бунун үчүн мүәллим габагчадан һазырладыгы әјани вәсаити дивардан асыр. Вәсантин бир тәрәфиндә сифәт өз һәгиги мә'насында, о бири тәрәфиндә исә һәмин сифәт исим мә'насында ишләнмишдир, мәсәлән:

*сојуг һава гапынын ара-
сындан сүзүлүб ичәри до-
лурду.*

*Шиддәтли сојуг һәр тәрәфа
һаким кәсилмишиди.*

Шакирдләрә тәклиф едилир ки, чүмләләрдә гара һәрфләрлә верилмиш сөзләрин һансы нитг һиссәсинә мәнсуб олдуғуну тәјин етсинләр.

I шакирд. Биринчи чүмләдәки *сојуг* сөзү сифәтдир, чүнки о, әшјанын (һаванын) әләмәтини билдирир, *нечә?* суалына чаваб олур, һава исминә аиддир, чүмләдә тәјин кими ишләнмишдир.

II шакирд. Икинчи чүмләдәки *сојуг* сөзү исимдир, чүнки о, әшја билдирир, *нә?* суалына чаваб олур. Һал, чәм вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едәрәк дәјишир. *Шиддәтли* сифәти онун кејфијјәтини билдирир.

Апарылан мүшәһидәләр ајдын сурәтдә кәстәрир ки, мугәјисә сәјәсиндә грамматик анлајышлары шакирдләр асанлыг-ла дәрк едирләр, мәфһумлар әсил мә'нада формалашмаға башлајыр.

Һусеји ҺУСЕЈНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
аспиранты.

КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ЗАМАНЫ МОРФОЛОКИЈА ИЛӘ ОРФОГРАФИЈАНЫН ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИНӘ ДАИР

Көмәкчи нитг һиссәләринин орфографијасы мүнүм мөвзулардан биридир. Шакирдләр һәлә ибтидаи синифләрдә көмәкчи нитг һиссәләринин јазылышы һаггында мүнәјјән мәлүмат алырлар.

Она кәрә дә, јухары синифләрдә көмәкчи нитг һиссәләри орфографијасынын тәдриси елә гурулмалыдыр ки, о, шакирдләрнин ибтидаи синифләрдә алдылары билијин давамы вә инкишафы характерини дашысын.

Республикамызын бир сыра мәктәбләриндәки мұшаһидәләримиз вә сынагларын нәтичәси көстәрди ки, шакирдләрнин әксәријјәти көмәкчи нитг һиссәләри мөвзусуну мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкир, һәмин мөвзу илә әлағәдар јазы ишләриндә мұхтәлиф сәһвләрә јол верирләр. Бунун да әсәс сәбәби:

а) бә'зи дил мұәллимләринин көмәкчи нитг һиссәләринин орфографијасыны сәтһи кечмәләри вә дәрсликдә верилмиш материалларла кифәјәтләнмәләри;

б) һәмин мөвзу илә әлағәдар тәмрин вә тәһлилләр апармаmaları;

в) тәқрар үчүн ајрылан саатлардан сәмәрәли истифадә етмәмәләридир.

Һалбуки дил мұәллими һәм көмәкчи нитг һиссәләринин, һәм дә онларын орфографијасыны өјрәдәркән, даһа диггәтли олмалы, методик усталыгдан мәһарәтлә истифадә етмәли, шакирдләрнин бу вә ја дикәр зәиф чәһәтләрини вахтында дұјмалы вә ону мұхтәлиф үсулларла арадан галдырмалыдыр.

Мұәллим ајры-ајры көмәкчи нитг һиссәләринин орфографијасыны тәлим едәркән, онун практик әһәмијјәтинин шакирдләрә мәнимсәтмәклә, онларда савадлы јазы вәрдишинин инкишаф етдирмиш олур.

Бағлајычыларын орфографијасынын дәриндән мәнимсә-

дилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Азәрбајчан дилинин грамматикасы дәрелијиндә һәмин бәһслә әлағәдар кифәјәт гәдәр мәлүмат вә мөвзунун мөһкәмләндирилмәси үчүн чалышмалар вардыр. Әкәр шакирдләр һәмин грамматик гајданы даһа әтрафлы өјрәнсәләр, бағлајычыларын орфографијасында сәһв бурахмазлар. Лакин республиканын ијирмидән артыг мәктәбиндә — Бақы, Астара, Ләнкәран, Масаллы, Јардымлы рајон мәктәбләриндә шакирдләрнин јазы дәфтәрләрини изләркән бағлајычыларын орфографијасына анд сәһвләрә јол верилдијини мұшаһидә етдик. Бу шакирдләр «ки» бағлајычысынын орфографијасы илә әлағәдар оларат, даһа чох сәһв бурахырлар. Бунлардан бә'зиләри «ки» бағлајычысыны фе'лләрә битишик (мәсәлән, Чәфәр дәсмалы чибиндән чыхартдыкы үзүнү силсин) јаздылары һалда, бә'зиләри ејни формада олан «ки» шәкилчиси илә бағлајычыны гатышдырырлар. Белә сәһвләрдән әләвә, шакирдләр бә'зи сөзләрдә «ки»-нин битишик, јохса ајры јазылмасы гајдасыны позурлар. Мәсәлән, Бақы шәһәри 190 нөмрәли мәктәбин VI синиф шакирди О.-нун ев чалышма дәфтәрләриндә *санки, һалбуки* бағлајычылары, *сан ки, һалбу ки*, формасында јазылмышдыр.

Ејни сәһви мурәккәб бағлајычыларда да көрмәк мумкүндүр. *Мадам ки, она көрә ки, одур ки*, вә с. мурәккәб бағлајычыларыны һәм битишик, һәм дә ајры јазан шакирдләрә дә раст кәлмәк олур.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бағлајычыларын орфографијасы илә әлағәдар јухарыда адыны чәкдијимиз рајон мәктәбләринин бә'зиләриндә гојдугумуз експериментә һәр мәктәбдән, ајрылыгда көтүрмәк шәрти илә он ики шакирд чәлб едилмишдир.

Апарылан јазы ишләри көстәрди ки, шакирдләр бағлајычыларын орфографијасы гајдаларыны јазыда тәтбиғ етмәји бачармырлар.

Лакин елә габагчыл мұәллимләримиз дә вардыр ки, онлар шакирдләрнин там савадлы олмаларыны тәмин етмәк үчүн һәр чүр имкандан истифадә едирләр. Мәсәлән, Ләнкәран шәһәри 3 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мұәллими Мәммәдсәдыг Таһирли бағлајычыларын орфографијасыны ашағыдакы чәдвәл үзәриндә белә тәһлил едир:

Бағлајычыларын орфографиясы

Сону «ки» илэ гуртарыб битишик жазылан бағлајычылар	Садэ бағлајычылардан јараныб ајры жазыланлар
санки, чүнки, таки, халбуки, нэинки, јаннки Нүмунэ: 1. Баһарда нэинки ағачлар, һатта дағ-дэрэ дэ јашыл донуну кејиб, санки, баһары саламлајыр. 2. Таки сәһәр ачылмаса, јола дүшмәк олмаз. 3. Анам мәктубу узатды ки, мән охујум.	она көрә ки, һәм дэ, каһ да, вэ ја да 1. Нэ јада сиррини вер, нэ дэ ки, намәрдэ бел бағла (аталар сөзү) 2. Баһар ја ишләмәли, ја охумалы вэ ја да көнүллү ордуја кетмәлидир.

Бағлајычыларын орфографиясына аид гајдалар гыса шәкилдэ изаһ олундугдан сонра чөдвәлдэ верилмиш чүмлөләрин тәһлилинә башланыр. Шакирдләрин диггәти I графадакы бағлајычылара чөлб олунур. Мүәллим кестәрир ки, көрдүјүнүз санки, чүнки, таки, халбуки, нэинки, јаннки бағлајычыларында «ки» һиссәсини ајры јазмаг олмаз. Бунлар битишик жазылан бағлајычылардыр. Бу сөзләрдәки «ки» мүстәгил бағлајычы дејилдир. Мәсәлән: графадакы үч чүмлөјә нәзәр салын. Биринчи вэ икинчи чүмлөләрдә нэинки, санки вэ таки битишик жазылан бағлајычылары нэин ки, сан ки, та ки формасында јазмаг олмаз. Чүнки «ки» шәкилчиси артыг һәмин сөзләрә битишидјиндән өз мүстәгиллијини итирмишидир. 3-чү чүмлөдә исә әксинә, «ки» бағлајычы вәзифәсини дашыдыгы үчүн ики садэ чүмлөни бир-биринә бағлајыр.

II графада садэ бағлајычылардан јаранан мүрәккәб бағлајычылар кестәрилмишидир. Бу графа шакирдләрин иштираки илэ изаһ олунур.

Бағлајычылар кими гошмаларын орфографиясында да чәтин мәнимсәнилән чәһәтләр вардыр. Хүсусән чан (-чән), дәк вэ илэ гошмаларынын орфографиясы шакирдләр үчүн олдуғча мүрәккәбдир.

Чан (-чән) вэ дәк гошмалары сөзә битишик жазылдығы һалда, ИЛЭ гошмасы ики шәкилдә — һәм сөзә битишик, һәм дә сөздән ајры жазылыр. Буну нәзәрә алараг, Јардымлы рајон Јамар кәнд мәктәбиндә (дил мүәллими И. Исламов) експеримент кечиртдик. Һәмин мәктәбин V синиф шакирди Ш.-нын чаваблары кестәрди ки, бу шакирд гошма һаггында ајдын тәсәввүрә малик дејилдир.

Онун чаваблары сүбүт етди ки, илэ, чан, дәк гошмаларынын орфографиясыны дәгиг билмир. Она верилмиш биринчи чүмлөдә «Аначан» мүрәккәб исминдә «чан» һиссәсини ајры (Ана чан кими) јазмыш вэ гошма илэ гарышдырмышдыр. Һәмин шакирд гошмаја даир верилән суаллара да дүзкүн чаваб верә билмәди.

Гошмаларын орфографиясы илэ әлагәдар Ләнкәран рајонунун 6 нөмрәли, 2 нөмрәли, Сүтәмурдов кәнди вэ Кирдәни кәнд мәктәбләриндә сәрбәст имла кечирдик. Имланын мәтни он бир чүмлөдән ибарәт иди. Имла 23 дәгигәјә јаздырылды. Јазы иши јохланылмыш, 89 шакирддән 19 нәфәри тәмиз вэ ајдын јазмышдыр. Галан 70 шакирд исә гошмаларын орфографиясында мүхтәлиф сәһвләрә јол вермишиди.

Гошмаларын орфографиясыны мәнимсәтмәк вэ мөһкәмләндирмәк үчүн грамматик чалышмалар апармаг фајдалыдыр. Әввәлчә, шакирдләр ашағыдакы чөдвәллә таныш олурлар.

Гошмаларын орфографиясы

Битишик жазылан гошмалар	Ајры жазылан гошмалар вэ онларын мүгајисәси	Һәм битишик, һәм дә ајры жазылан гошмалар
-чан, -чән, -дәк 1. Јаланчыны мәнзинчән говарлар. (Аталар сөзү) 2. Кәзәјән ахшамадәк кәзсә, јенә дә дојмаз. (Аталар сөзү)	сары, үчүн, тәк өтрү, кими вэ с. 1. Гызылкүл сары олмаз 2. Гызылкүлә сары бахды 3. Сән тәк чалыша чағам 4. Сән тәк чалышырсан?	илә, ла-лә 1. Мән Күлзар илэ киноја кетдим. 2. Мәктәбә јолдашымла кетдим. 3. Икнүзлү илэ достлуг етмә.

Чөдвәлин ханалары ајры-ајры изаһ олунур. Икинчи хананы тәһлил едәркән чүмлөләри мүгајисәли шәкилдә вермәк ләзимдыр. Чүнки шакирдләр һәм сифәт, һәм сәј јериндә ишләнән сары, тәк сөзләри илэ сары, тәк гошмаларыны чүмлөдә ајыра билмирләр вэ бир-бири илэ гарышдырырлар. Белә гарышыг мәсәләнин гаршысыны алмаг үчүн габагчадан фикрләшмәк вэ мүвафиг чүмлө тапыб изаһ етмәк зәруридир.

Әдатларын орфографиясы илэ әлагәдар олараг апарылан мүшаһидә вэ тәдгигатлар кестәрди ки, шакирдләр јалныз бир әдатын жазылмасында чәтинлик чәкирләр. Һәјәчан билдирән сәнә (-сәниз), сана (-саныз) әдатлары өзүндән әв-

вөл кэлэн сөзүн аһанкинә табе олараг, онунла битишик (чим-сәнә, охусана, десәниз, атсаныз вә с.) жазылыр. Лакин бә'зи шакирдләр «сәнә» адатыны «сәнә» шәхс әвәзлижинә бәизә-дәрәк, аҗры жазырлар. Мәсәлән, Бақы шәһәр 31 нөмрәли мәк-табин VI синиф шакирди З. ашағыдакы чүмләләри белә жаз-мышдыр:

1. Нә башыны саллајыб, көзүнү зилләмисән диллән сәнә.
2. Әвиз дајыја көмәк ет сәнә.
3. Үзүнү сил сәнә.

Мүәллим — «Үзүнү силсәнә» чүмләсини тәһлил ет.

Шакирд — Үзүнү—исим, тәк һалда, үмумидир. Сил—са-дә фе'лдир. Сәнә— II шәхс әвәзлијидир. Тәк һалда.

Мүәллим—Гачсана, билсәнә, вурсаныз, версәниз сөз-ләрини көкләрә аҗыр вә онлара битишән һиссәләри көстәр.

Шакирд—Гач, вур, бил, вер, сөзүн көкүдүр. Сана, сәнә, саныз, сәниз исә һисбәт шәкилчиләридир.

Демәли, шакирд З. нәинки адатлары, һәтта һисбәт шә-килчиләрини дә билмир. Она көрә «сәнә» адаты бир јердә шәхс әвәзлијинә, диқәр мисалда исә һисбәт шәкилчисинә ох-шадылмышдыр.

Да-дә адаты, һәјәчан билдирир. Сөз галын сәсли илә бит-дикдә «да», инчә сәсли илә битдикдә исә «дә» шәклиндә сөз-дән аҗры жазылыр.

Мүәллим бу адатын орфографijasыны тәдрис едәркән, ејни формада олан баглајычыны вә немин јерлик һал шәкил-чисини шакирдләрин јадына салыр. О, јазы тахтасында бун-ларын һәр биринә аид бир чүмлә жазыр. Чүмләләри мугаји-сә едир вә һәр чүмләдә олан «да-дә» шәкилчисинин дашыды-гы мә'наны нәзәрә чарлдырыр.

Мәсәлән:

1. Ичазә вер, бир кәлмә дә мән дејим дә.

2. Сәмәндәрдә мараглы китаблар чоһдур.

3. Марал дәрәдә дә, тәпәдә дә, дүзәнликдә дә көзир.

Мүәллим чүмләләрдәки—дејим дә, Сәмәндәрдә, дәрәдә дә, тәпәдә дә, дүзәнликдә дә сөзләринин алтындан хәтт чо-кир. «Дә» шәкилчисинин чүмләдәки ролуну ашағыдакы гај-дада изаһ едир.

а) Чүмләнин мә'насыны гүввәтләндирир — Биринчи чүм-ләдә—бир кәлмә дә.

б) Сөзләр арасында әлагә јарадыр— Икинчи чүмләдә — Сәмәндәрдә.

в) Чүмләдә сөзләри бир-биринә баглајыр — Үчүнчү чүм-ләдә—дәрәдә дә, тәпәдә дә, дүзәнликдә дә.

Көмәкчи нитг һиссәләринин тәкрары үчүн дә програмда

кифајәт гәдәр вахт аҗрылмышдыр. һәмин вахтын мүәјјән һис-сәси көмәкчи нитг һиссәләринин орфографijasынын тәкрары-на верилир. Тәкрар II рубдә тамамланыр. Бу бәһсин тәкра-рында әсас диғгәт шакирдләр тәрәфиндән чәтин алашылан мәсәләләрә јөнәлдилсә, тә'лим заманы гаранлыг галан бә'зи јерләр, тәкрар нәтичәсиндә ајдынлашар вә мөһкәмләндири-ләр. Габагчыл мүәллимләр көмәкчи нитг һиссәләринин орфо-графijasыны әсас нитг һиссәләри илә әлагәләндирирләр. Бу мәғсәдлә әсас нитг һиссәси јада салыммалы вә синиф гаршы-сында тәхминән ашағыдакы шәкилдә бир нечә суал гојулмалы-дыр.

1. Әсас нитг һиссәләри нәјә дејилир?

2. Дилимиздә нечә нитг һиссәси вар?

3. Көмәкчи нитг һиссәләринин хусусијјәтләрини сајын?

4. һансы сөз вә шәкилчини таныјырсыныз ки, о, һәм әсас, һәм дә көмәкчи нитг һиссәсинә аид олур?

Көмәкчи нитг һиссәләринин тәкрарыны әјаниләшдирмәк-дән өтрү мұхтәлиф чәдвәлләрдән истифадә олунамалыдыр.

Тәкрар гуру вә јоручу олмасын дејә мұхтәлиф үсуллар-дан (грамматик чалышма, грамматик тәһлил, карточкалар, чәдвәл вә схем үзәриндә иш, орфографик имлалардан) исти-фадә едилмәлидир. Буну нәзәрә алараг көркәмли рус мето-дисти В. Н. Смирнов тәкрарын тәшкилини, ону планлашдыр-мағы, шакирдләрлә фәрди ишләмәји, онлары марагландыр-мағы мүәллимин «ән көзәл бачарығы» адландырыр. О ја-зыр: «Тәкрарын зәнкин гурулуш дашымасы шакирдләрин мүстәгил ишләмәләринә хусуси әһәмијјәт вермәкдир, ејни за-манда тәкрарын сәчијјәси илә әлагәдар әјани вәсаит, изаһлы вә сечмә имла тәтбиғ етмәкдир. Тәкрарын әсасында исә грам-матик тәһлил дурмалыдыр».¹

Көмәкчи нитг һиссәләри вә онларын орфографijasынын тәкрары саһәсиндә Ләнкәран шәһәри З нөмрәли мәкта-бин әмәкдар мүәллими М. Таһирлинин иш тәчрүбәси диғгәтә-лајигдир. О, көмәкчи нитг һиссәләри орфографijasынын тә'-лиминдән сонра, тәкрар әрәфәсиндә шакирдләрин һәмин бәһ-сә аид јохлама-јазы ишләрини, ев вә синиф тапшырыг деф-тәрләрини, һабелә шифаһи сорғу-суал заманы бурахылан грамматик-орфографик сәһвләри мүәјјәләшдирир, топла-јыр вә онлары ислаһ етмәк үчүн «Јардымчы план» дүзәлдир.

Онун «Јардымчы планы» Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат програмы әсасында тутулмуш пландан сечилир:

¹ В. Н. Смирнов, Повторение грамматики и орфографии с использо-ванием наглядности, Учпедгиз, Ленинград, 1958, стр. 126.

1. «Жардымчы план» мухтәлиф синифләре көрә тәр-тиб едилир. Паралел синифләрин бири үчүн (бәзи халларда ики синиф үчүн) даһа чох характерик олан грамматик-орфо-график сәһвләр орада өз әксини тапыр.

2. Бүтөв мөвзунун һамысы дежил, шакирдләр тәрәфиндән ја аз гавранылмыш, ја да һеч мәнимсәнилмәмиш (мәсәлән, битишик јазылан бағлајычыларын орфографијасы) јарым-мөвзулар планда ишыгландырылыр.

3. «Жардымчы план»да чүмлә вә ја рабитәсиз мәти көстәри-рилер. Орфографик сәһвләрин гаршысыны алмаг, ејни за-манда дәркедилмәмиш һиссәләри өбәтмәк мәгсәди илә ја си-нифдә, ја да синифдәнкәнар чалышмалар гыса шәкилдә гејд олунур.

4. Орада мухтәлиф методик јоллар: грамматик тәһлил, карточкалар үзәриндә ишләмәк, грамматик чалышма, имла јазылар вә с. өз әксини тапыр.

5. «Жардымчы план» јалныз һәр һансы бир мөвзу кечи-либ гуртардыгдан сонра тәртиб едилир.

Мөвзулар	VI «б-в» синифләри үчүн характерик олан сәһвләр вә онун ислаһи јоллары
I. Гошма	<p>1. чан-чән } гошмаларына аид грамматик илә-ла-лә } чалышмалар (јазы тахтасында)</p> <p>2. дәк } гошмаларыны ашағыдакы фор- тәк } мада олан чүмләләрдә фәрглен- дирмәк. а) Атан тәк горхмаз ол, оғлум. б) Короглу Гыраты Чәнлибе- ләдәк говду.</p> <p>3. Сары, өзкә, бәри гошмаларыны чүмлә да- хилиндә тәһлил етмәк.</p> <p>4. 10 чүмләдән ибарәт рабитәсиз мәти.</p>
II. Бағлајычы	<p>1. да-дә-ки бағлајычыларынын орфографијасы- ны карточкалар әсасында мөһкәмләндирмәк.</p> <p>2. Таки, чүнки, санки, јаннки, нәнки, һалбуки, һабелә, һәркан бағлајычыларынын јазылышында- кы чәтинлик вә онун арадан галдырылмасы үчүн грамматик чалышма апармаг.</p> <p>3. Мүрәккәб бағлајычылар аид 471 №-ли тапшырыг үзрә иш.</p>
III. Әдатлар	<p>1. Әдатларын орфографијасыны чәдвәл үзрә кечирмәк. Шакирдләри рабитәсиз мәти үзәриндә ишләтмәк.</p> <p>2. Көмәкчи нитг һиссәләринин төрәтдији чәтин- дији ислаһ етмәк мәгсәди илә синифдәнкәнар јазы иш апармаг.</p>

50-чи сәһифәдә М. Таһирли муәллимин көмәкчи нитг һис-сәләри орфографијасынын мәнимсәнилмәсинә һәср етдији пла-ны веририк.

Шакирдләрин мүрәккәб бағлајычылар һаггында били-јини мөһкәмләндирмәк үчүн верилмиш садә бағлајычылар-дан мүрәккәб бағлајычылар дүзәлтмәји, сону «ки» илә би-тән бағлајычылары чүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб ет-мәк вә с. мүмкүндүр. Буңдан сонра исә шакирдләри муәл-лим тәрәфиндән һазырланмыш мәтнләр үзәриндә ишләтмәк әһәмийәтлидир.

Бағлајычыларын орфографијасыны шакирдләр чәдвәл әсасында тәкрарлајырлар. Чәдвәл ики һиссәдән ибарәт ол-малыдыр. Бир тәрәфиндә битишик јазылан, дикәр тәрәфин-дә исә ајры јазылан мүрәккәб бағлајычылар көстәрилер. Шакирдләр план үзрә һәрәкәт едирләр:

1. Мүрәккәб бағлајычыларын јарадылмасы;

2. Битишик јазылан мүрәккәб бағлајычыларын әмәлә кәлмәсиндә садә бағлајычыларын ролу;

3. Ишарә әвәзлијинин көмәји илә дүзәлән мүрәккәб бағ-лајычыларын јазылышы;

Жардымлы рајон Јамар кәнд сәккизиллик мәктәбинин дил муәллими И. Исламов бағлајычыларын орфографијасыны ашағыдакы схем әсасында тәкрарлајыр. Схем натамам фор-мада јазы тахтасындан асылыр вә шакирдләр ону тамамла-јырлар.

Бағлајычыларын орфографијасы

натамам формасы

№ №	Бағлајычылар да-дә-ки	Исим шәкилчиси да-дә-ки	Әдатлар да-дә-ки
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			

Инди дә Жардымлы рајон Јамар кәнд сәккизиллик мәк-тәбинин VI «а» синиф шакирди М.-ин чәдвәлине бахаг.

Бағлајычыларын орфографијасы

тамамланмыш формасы

№	Бағлајычылар да-дә-ки	Исим шәкилчиләри да-дә-ки	Әдатлар да-дә-ки
1.	Сәһәр дә, ахшам да оһујурам, јенә дә дој- мурам.	Ләтифә кәнддә јох, шәһәрдә јашајыр.	О ки јахшы адам дыр, уста. (М. Ч.).

№	Баглајычылар да-дә-ки	Исिम шәкилчиләри да-дә-ки	Әлатлар да-дә-ки
2.	Дағлар да, дәрәләр да јашылыға бүрүн-мүшдүр.	Гардашымда марағлы китаблар чохдур.	Нә олар, бир јердә отураддыг да.
3.	Бакыда күрчү да, рус да, ермәни дә јашајыр.	Елдар Москвада, Ри-гада вә Кјевдә ол-мушдур.	Ата нараһат олма, сабаһ дејәрәм дә
4.	Сән дүшүнүрсән ки, биз нә гәдәр ирәли-дәјик.	Сечки мартын он сәк-кизиндә олачағдыр.	Бурада тәәччүблү нә вар ки. (С. Р.).
5.	Күләк елә әсир ки, јеримәк олмур.	Сечки һәфтәнин икни-чи күнүндән башла-ныр.	Кәлән кичик бачын Гәмәрдир ки.
6.	Чох чәкмәди ки, сә-нәти өйбәндим.	Сәһәрки һавада кәз-мәји һамы хошлајыр.	Мән ки, һәмишә сәни мудафиә етмишәм.

Көмәкчи нитг һиссәләри һағгында билији мөһкәмләндирмәк мәғсәди илә шакирдләри мүхтәлиф карточка вә чалышмалар үзәриндә дә ишләтмәк лазымдыр.

(Методик әләбијјатда белә карточка нөвләри тапмаг мүмкүндүр).

Белә карточкалар синиф шакирдләри арасында бөлүш-дүрүлмәлидир. Әкәр шакирдләрин сајы чохдурса, һәр карточканын ичрасыны ики вә ја үч шакирдә тапшырмағ олар. Белә етмәлидир ки, синифдә иштирак едән шакирдләрин һамы-сы, ишә чәлб олунсун.

Карточкаларын һәлли үчүн он беш дәгигә вахт ајры-лыр. Галан дәгигәләри исә шифаһи сорғуја, ејни заманда шакирдләри јазы тахтасында ишләтмәјә сәрф едилир.

Вахтдан сәмәрәли истифадә олунарса, габағчадан һазырланмыш тапшырыг үзәриндә дә сорғу-суал апармаг мүмкүндүр.

Мүәллим көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси заманы морфолокија илә орфографијанын гаршылыглы әлагәсини шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк үчүн һәм јухарыда көстәрилән, һәм дә өзүнүн лазым билдији сәмәрәли јоллардан исти-фадә етмәлидир.

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

ОРФОЕПИЈА ТӘЛИМИНИН МЕТОДИКАСЫНА ДАИР

Орфоэпија—јунан сөзүдүр; *orthos*—дүзкүн, доғру, эпос исә нитгдир; орфоэпија сөзүнүн мәнасы—дүзкүн, доғру тәләффүз демәкдир. Азәрбајчан дилинин орфоэпијасы дилими-зин сәс системинә ујғун оларағ, шифаһи әдәби дилимиздә өзүнә мөһкәм јер тутмуш тәләффүз гајдаларыдыр. Орфоэпи-јанын практик әһәмијјәти бөјүкдүр. Чүнки о, данышыг зама-ны адамларын бир-бирини тез вә асан баша дүшмәләринә көмәк едир.

Инсанлар арасында данышыг заманы даһа кениш үн-сијјәт вә гаршылыглы әлагә сахламаға наил олмағ үчүн, ис-тәр шифаһи вә истәрсә јазылы нитгимиз ваһид вә үмум үчүн мәчбури бир нормаја табе олмалыдыр. Ејни сөзләрин мүхтә-лиф шәкилдә тәләффүзү, онларын гәбул олунмуш әдәби нор-малардан фәргли оларағ дејилиши, нитгин дәрк едилмәси ишини чәтинләшдирмәјә сәбәб олур.

Әкәр данышан әдәби дил чәрчивәсиндән кәнара чыхыб һәмин нормадан узағлашарса, онда динләјичинин диггәти әсас мәсәләдән јајына биләр вә о, данышылан сөзләрин мәзмуну-ну јахшы дәрк едә билмәз.

Буна көрә дә бүтүн мәктәб (истәр шәһәр вә истәрсә кәнд мәктәби, истәр күндүз вә истәрсә ахшам мәктәбләринин) ша-кирдләри дүзкүн тәләффүз нормаларына јијәләнмәлидир.

Бу һағлы вә тамамилә гануни тәләбә бахмајарат, мәк-тәбләримиздә һәләлик чох зәрәри вә тәчрүбәдә өзүнү һеч чүр доғрулда билмәмиш бир ән'әнә јашамағдадыр. Бу ән'әнә-јә көрә, мүәллим шакирдләрин мүвәффәгијјәтини гијмәтлән-дириркән, јалныз орфографија вә ја дурғу ишарәси сәһвлә-рини нәзәрә алыр вә шакирдләрин сөзләри нә дәрәчәдә дүз-күн тәләффүз едиб-етмәдикләри мәсәләсинә һеч дә әһәмијјәт вермир. Һалбуки академик Л. В. Шербанын һағлы оларағ гејд етдији киими, орфографик мәсәләләри һәлл етмәк үчүн әввәл орфоэпик мәсәләләри һәлл етмәк лазымдыр. Јери кәл-мишкән ону да демәлијик ки, мәктәбләримиздә нитг инкиша-фына даир шакирдләрдә апарылан ишләрдә, бир гајда оларағ, орфоэпија илә һәр шејдән аз мәшғул олунур.

Орфоэпијанын бир сыра мәктәбләрдә гијмәтләндирил-

мәмәси, Азербайжан дили тәдрисинин методикасында онун лазыми гәдәр гижмәтләндирилмәмәси демәкдир.

Әлбәттә, бу мәсәләнин башга бир сәбәби дә вардыр ки, о да һәлә бу вахта гәдәр орфоепија методикасынын ишләниб һазырланмамасы вә диқәр тәрәфдән бә'зи мүәллимләримизин өзләринин әдәби тәләффүз нормаларына јијәләнмәмәләри вә өз нитгләринилә мүәјјән гүсурлара јол вермәләридир.

Орфоепија тә'лиминин мәзмуну вә иш методикасы. Биз мүәллим вә шакирдләрин нитгләринә нә кими вә һансы һәчмдә орфоепик тәләбләр вермәлијик? Әлбәттә, принцип е'тибары илә һәммин тәләбләр ејни олмалыдыр. Ајдын мәсәләдир ки, һәм мүәллим, һәм дә шакирдләр әдәби нитгә јахшы јијәләнмәлидирләр. Лакин тәдрис процесиндә бири өјрәдән (мүәллим), о бири исә өјрәнән (шакирд) олдуғундан, онларын нитгиндәки һөгсанлар вә сөзләри јанлыш тәләффүз етмәк мәсәләсиндәки мәс'улијјәт дә бир-бириндән фәргли олмалыдыр.

Тәбиидир ки, мүәллимин нитги чох сәлис вә тамамилә һөгсансыз олмалыдыр. Савадсыз бир мүәллим шакирдә дүзкүн јазы өјрәдә билмәдији кими, әдәби нитгә саһиб олмајан мүәллим дә шакирдләрә сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү өјрәдә билмәз.

Бә'зиләри јанлыш олараг белә күман едирләр ки, куја әдәби дилә јијәләнмәк үчүн грамматиканы өјрәнмәк вә чүмлә гурмағы, мүхтәлиф гурулушлу чүмләләри ишләтмәк гәјдасыны билмәк кифәјәтдир. Һалбуки, чох вахт грамматиканы мәнимсәмиш вә јазыда орфографик сәһвләрә јол вермәјән елә адамлара раст кәлмәк мүмкүндүр ки, онлар өз данышыгларында дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларыны тез-тез позурлар.

Мә'лумдур ки, бизим јазымыз чох вахт тәләффүзүмүзлә ујғунлашмыр; буна керә дә орфоепик чәһәтдән дүзкүн тәләффүзә төкчә китаб охумагла јијәләнмәк олмаз.

Дүзкүн тәләффүз гәјдаларыны һәммин мәгсәд үчүн ајрылмыш бир вә ја бир нечә дәрәдә өјрәнмәк дә мүмкүн дејилдир. Бу иш шакирдин мәктәбдә тәлим алдығы илләр әрзиндә давам едән узун бир процесдир.

Демәк, дилимизин дүзкүн әдәби тәләффүз нормаларыны билиб она там мә'насы илә јијәләнмәк мәсәләси, о гәдәр дә асан бир иш дејилдир.

Тәләффүз үзәриндә ишләркән мүәллим бир мәсәләни дә унутмамалыдыр, о да чох вахт өзүнүн тәгсири үзүндән сөзләрин тәләффүзүндә бир нөв китабчылыға мејл кәстәр-мејјән мејдана чыхмасыдыр. Шакирдләрин дә мүәјјән һис-

сәси һәммин тә'сир алтында китабда нечә јазылыбса, о чүр дә охумаға чалышырлар. Мәсәлән, бахча дејил бағча, дәфдәр дејил дәфтәр, тахта дејил тахта, әлбәттә дејил әлбәттә, һәт-да дејил һәтта, әскәр-әскәр, тәмбәл-тәнбәл дејә тәләффүз едирләр. Ушагларда бу адәт ибтидан мәктәбдән башланыр вә узун мүддәт давам едир. Јаһныз мүәллимин хүсуси вә ардычыл кәстәришләри нәтичәсиндә шакирдләр гираәт вә тәләффүздә бурахдыглары бу һөгсанлардан јаха гуртара биләр-ләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи мүәллимләр сөзләри китаб дили илә (јә'ни орфографијада—сөзләрин јазысында олдуғу кими, һәрфи-һәрфинә сөјләјир вә гәтијјән ади вә һәјәти данышыг дилимизә хас олмајан шәкилдә) тәләффүз едирләр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә бә'зи тәәччүблү һаллар мејдана чыхыр—синифдә хүсуси бир аләм әмәлә кәлир; бурада мүәллим вә шакирдләр әслиндә һәјәтдә мөвчуд олмајан сү'ни бир дилдә данышмалы олулар. Синифдәнкәнар шәраитдә исә нә мүәллим вә нә дә шакирдләр белә бир дилдән истифадә етмирләр. Чүнки синифдән чыхан кими шакирдләр өз диалектләриндә, мүәллим исә, бир гәјда олараг, әдәби тәләффүзлә данышмаға башлајырлар. Әлбәттә, белә вәзијјәти нормал һесаб етмәк олмаз; мәктәбдә бу чүр һаллара јол верилмәмәлидир.

Шакирдләрә әдәби тәләффүзү мәнимсәтмәк ики јолла апарыла биләр:

1) өз данышыгларында әдәби тәләффүз нормаларыны кәзләјән адамлары шакирдләрин билаваситә тәглид етмәси јолу илә;

2) тә'лим нәтичәсиндә шүурлу вә тәдричи сурәтдә (мүәјјән системлә) әдәби дил нормаларыны мәнимсәтмәк јолу илә.

Шакирддә башгасынын нитгинә тәглид етмә мејли о вахт гүввәтли ола биләр ки, данышан адам онун (јә'ни шакирдин) нәзәриндә сәләһијјәтли, һөрмәтли вә мә'луматлы бир шәхс олсун. Белә бир шәраитдә шакирд о гәдәр дә чәтинлик чәкмәдән әдәби тәләффүз нормаларына јијәләнә биләр; бу заман шакирддә орфоепик һөгтеји-һәзәрдән дүзкүн вә ја јанлыш олан данышыглары бир-бириндән фәргләндирмәк бачарығы әмәлә кәлмәјә башлар.

Ушаглар кичик јашларындан данышмаға башларкән, һәмишә мүһитләриндәки адамларын (јә'ни ушаг вә јашлыларын) нитгини тәглид етмәјә чалышырлар. Дил—кичик јашлы адамларда инстинктив ирси тәләбат доғуран биоложи бир һадисә дејилдир; дил чәмијјәт ичәрисиндә әмәлә кәлмиш ич-

тимаи бир һадисәдир. Ушаглар да инсан чәмијјәти ичәринсіндә јашадыглары үчүн, онларда нитгдән шүүрлу сурәтдә истифадә етмәк тәләби әмәлә кәлир. Бу заман онларда шүүр вә шүүрла бәрабәр башгаларына мүрачнәт етмәк тәләби дә мејдана чыхыр.

Әкәр ушағы әһатә едәнләр, јә'ни онун әтрафындакылар әдәби дилдә данышырларса, ушаг да һәмнин диллә данышмага башлајыр; әксинә, әкәр әтрафдакылар позуг вә нөгсанлы бир диллә, јахуд мүәјјән диалект тә'сири алтында данышырларса, шүбһәсиз, ушаг да һәмнин тәләффүзү мәнимсәјир вә о чүр дә данышмага башлајыр.

Үмумијјәтлә, ушаг нитгинин формалашмасында вә гисмән дә әдәби тәләффүз вәрдишләринин әмәлә кәлмәсиндә мүһитин тә'сири һәлледици бир фактордур. Бу мүһүм чәһәти нәзәрә алараг, мүәллим шакирдләрин тәғлидчилик бачарығыны орфоепик чәһәтдән сөзләрин дүзкүн тәләффүз едилмәсинә јөнәлтмәјә чалышмалыдыр.

Өзүнә көк салмыш јанлыш тәләффүз адәтләрини ләғв етмәк чох чәтин вә мүрәккәб бир просесдир. Шәрти олараг һәмни просесин ашағыдакы хүсусијјәтләрини кәстәрмәк олар:

1. Шакирдләр кичик јашларындан онлара мә'лум олан һадисә, әшја вә фактлары сөзләрлә адландыра билмәк үчүн мүхтәлиф нөвлү дил васитәләринин мөвчуд олдугуну тәдричән дәрк етмәјә башлајырлар.

Шакирд мәктәбдә охудуғу илк дөврләрдән башлајараг, һәр дәфә јени, бә'зән дә көзләнилмәз олан фактларла гаршылашыр; бу заман о, тәәччүблә дујур вә һисс едир ки, кичик јашлардан онун адәт етдији артыг там вә дүрүст бир нитг һесаб етмәк олмаз, бу нитг мәктәб нөгтеји-нәзәриндән бир сыра чидди нөгсанлара маликдир.

2. Мүәллим әдәби дилин јени фактлары һесабына шакирдләрин нитгини зонкинләшдирмәлидир. Бунун үчүн мүәјјән саһәләрә (лүғәт, дилин грамматик гурулушу, тәләффүз нормалары вә с. саһәләрә) аид сөзләр үзәриндә шакирдләри чалышдырмаг ләзымдыр. Мәсәлән: ашағыдакы сөзләри гаршылашдырмаг јолу илә онларын әдәби тәләффүздә бир чүр вә шакирдләрин адәт етдији тәләффүздә исә башга чүр дејилдијинә диггәти чәлб етмәк олар (мүвәффәғијјәт-мүфәввәғијјәт; араба-һараба; шкаф-ишкаф; е'тибар-һитибар; машын-мошун вә с.).

3. Шакирдләр үчүн јени олан фактлары (јә'ни сөзләри, сөз бирләшмәләрини вә с.) тәдричлә онлара анладаыб дәрк етдирмәк ләзымдыр. Бу заман шакирдләрин ушагыгдан адәт

етдикләри сөзләрин мә'на вә әһәмијјәти илә, онларын јени өјрәндикләри сөзләрин мә'на вә әһәмијјәти арасында олан фәргләри ајдынлашдырмаг фәјдалыдыр. Сөзләр арасындакы бу әлағә мүхтәлиф ола биләр; бә'зән шакирдләр һәмнин сөзләрдә ејнилик вә бә'зән дә мүәјјән јахынлыг вә охшарлыг көрә биләрләр. Бу јахынлыг вә охшарлыг дәрәчәсинин өзү дә мүхтәлиф ола билир; мәсәлән: «јенә» вә «бир дә» сөзләрини алағ. О, јенә бахды. О, бир дә бахды. Јахуд, «чох» вә «олдугча» сөзләрини алағ. Фикрәт чох көзәл охуду. Фикрәт олдугча көзәл охуду. «Әһсән вә афәрин», «сағ олун», «саламат галын» вә с. кими.

4. Бу дөвр шакирд психолокијасында көһнә илә јенилијин рәғабәт апардығы бир дөврдүр. Бу да өз нөвбәсиндә, мүхтәлиф мәрһәләләрдә чүрбәчүр ола билир; әввәлчә, јенилик өзүнә тәдричән јол ачыр вә кет-кедә гүввәтләнмәјә башлајың вә нәтичәдә елә бир һал әмәлә кәлмәјә башлајыр ки, јенилик көһнәлији, јә'ни шакирдләрин тәләффүзләриндәки габагкы (көһнә) вәрдишләр тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылыр. Тәләффүздәки јени үнсүрләрдән истифадә етмәјин (јә'ни онлардан чәлдиклә, асанлыгга вә дүзкүн истифадә етмәјин) өзү дә ајры-ајры мәрһәләләрдә мүхтәлиф ола биләр.

5. Бу дөвр исә там мәнимсәмә дөврү адлана биләр. Бу заман әдәби тәләффүз нормалары шакирдин шүүрунда өзүнә мөһкәм јер тутур вә тәләффүз гајдаларына ујғун олмајан сөзләр онун нитгиндән тәкмилләшмәмиш сөзләр кими сыхышдырылыб чыхарылыр. Шакирдләр бу заман бөјүк бир инамла, әдәби дил нормаларына ујғун бир шәкилдә чәсарәтлә данышмага башлајырлар.

Дүзкүн тәләффүзү мүвәффәғијјәтлә тә'лим етмәнин мүһүм шәртләриндән бири дә шакирдләрин өз нитгләринә шүүрлу јанашмаларыдыр; онлар үмумијјәтлә нитги әдәби вә гејри-әдәби гурмағын фәргини ајдын тәсәввүр етмәји бачармалыдырлар.

Мүәллим һәмнин мәсәлә илә әлағәдар олараг, шакирдин нитгиндәки нөгсанлары, онларын ислаһ едилмәси јолларыны кәстәрмәли вә шакирдин нәзәриндә ардычыл сурәтдә әдәби тәләффүзүн үстүнлүкләрини нүмајиш етдирмәлидир.

Шакирдләри әдәби тәләффүзә јијәләндримәк үчүн онларда бир сыра кејфијјәтләри тәрбијәләндирмәк ләзымдыр. һәмнин кејфијјәтләр тәхминән ашағыдакылардыр:

1) шакирдләрдә мүхтәлиф вә ејни заманда бир-биринә кејфијјәтчә вә әмәлә кәлмә јеринә көрә јахын олан сөзләрин фәргини дујмағы бачаран ешитмә габилијјәти тәрбијәләндиримәлидир;

2) мүйөжөн сөслөри жанлыш төлөффүз етмөмөк үчүн шакирдлөрдө һәмин сөслөрө диггөтлө жанашмаг бачарығы жаралдылмалыдыр;

3) шакирдлөрө сөз дахилинде мүйөжөн сөслөри вә онларын бирләшмәсини чәлд һисс едә билмәк вәрдиши верилмәлидир (бу исә сөзү фонетик чәһәтдән тез тәһлил етмәк вә лазым олан сәси зелинде аҗырмағы бачармагла элагәдардыр);

4) шакирд өз нитгиндә аҗры-аҗры сөслөрин бу вә ја дикәр төлөффүз хүсусијәтләрини гејд етмәклә, өзүнүн вә башгасынын нитгини динләмәји дә бачармалыдыр;

5) шакирд данышығында сәһв бурахмамаг, сөзү дүзкүн төлөффүз етмәк вә лазым олдугда нитги дајандыра билмәк мөгсәди илә өз диггөт вә ирадәсини низама салмағы вә нәһәјәт, бүтүн бу ишлөрдә өзүнү идарә етмәји бачармалыдыр.

Шакирдлөрлө әдәби төлөффүз үзәриндә апарылачаг ишләр, јалныз тәлим нөгтеји-нәзәриндән дејил, ејни заманда тәрбијәви чәһәтдән дә чох фајдалы вә тәсирлидир. Шакирдләр орфоенија мәшғәләләриндә: ирадә, диггөт, нитг вә фикрин мүйөжөн интизам дахилинде верилмәси вә с. бу кими инсанын һәјатында бөјүк рол ојнајан кејфијәтләри әлдә едирләр.

Мүәллим шакирдләри дүзкүн әдәби төлөффүз вәрдишләринә мүвәффәгијәтлә јијәләндирмәк үчүн:

а) шакирдләри мүнтәзәм сурәтдә вә мүйөжөн ардычылыгыла әдәби төлөффүз нормалары илә таныш етмәлидир;

б) шакирдләри (онларын өз чанлы нитгләриндән алынмыш конкрет мисаллара әсасән) әдәби дилдә гәбул олуномуш нормалардан узаглашманын хүсусијәтләри илә таныш етмәлидир;

в) шакирдләр мүйөжөн сөсләри дүзкүн төлөффүз етмәдикдә, мүәллим о сөсләри әмәлә кәлмә јеринә керә тәһлил етмәли, һәмин сөсләрин төлөффүзү заманы данышыг үзләринин алдығы вәзијәти ајдылашдырмаг үчүн фонетикаја даир мүйөжөн мәшғәләләр апармалыдыр;

г) ичәрсиндә шакирдләрин дүзкүн төлөффүз едә билмәдикләри сәс вә сөзләр олан мәтнләрин вә ја бәдин парчаларын учадан ифадәли гираәтини тәшкил етмәлидир;

ғ) шакирдлөрлө арабир дүзкүн төлөффүз тәлиминә һәср олуномуш аҗрыча мәшғәләләр кечирмәк дә фајдалыдыр. Белә мәшғәләләрдә шакирдләрин жанлыш төлөффүз етдикләри сәс, сөз вә ифадәләри ислаһ етмәк мөгсәди илә әввәлчә, һәмин сәс, сөз вә ифадәләрин дүзкүн вариантыны мүәллим сөјләмәли вә

онун ардынча да шакирдләр бир нечә дөфә тәкрат етмәлидирләр;

д) мүәллим бәдин мәтнләри ифадәли гираәтин төлөбләринә ујгун бир шәкилдә охумаг вә әдәби нитгә јахшы јијәләнмиш ушаглара синиф гаршысында ше'р вә нәср парчаларыны әзбәрдән охутмаг јолу илә онларда ифадәли гираәтә һәвәс вә мараг ојатмалыдыр;

е) радио, телевизор вә театр верилишләрини коллектив шәкилдә динләмәк, көркәмли бәдин сөз усталарынын, јахшы диктор вә актјорларын чыхышларына гулаг асмаг, сонра да һәмин чыхышларын төлөффүз хүсусијәтләрини шакирдләрин иштиракы илә синифдә музакирә етмәк фајдалыдыр;

ә) мүәллим истәр дәрә заманы, истәрсә дәрәдәнкәнар вахтларда, шакирдләрин нитгини мүнтәзәм сурәтдә мүшаһидә етмәли вә онларын шифаһи нитгинин ислаһына чалышмалыдыр. Бурада ән чох орфоеник чәһәтдән кобуд олан сәһвләрә диггөт едилмәлидир; мәсалән, әдәби төлөффүз нөгтеји-нәзәриндән дөзүлмәз олан: мәктәб әвәзинә мејтәб, кәлиб әвәзинә кәлиф кими сөзләрин ишләдилмәси вә с. Мүәллим бу чүр изаһедичи мәшғәләләр үчүн сәрф едилән вахта әсиркәмәмәлидир;

ж) шакирдлөрә һәм мәктәбдә, һәм дә мәктәбдәнкәнар вахтларда өзләринин вә ејни заманда јолдашларынын нитгини гаршылыгыла сурәтдә мүшаһидә вә контрол етмәји өјрәтмәлидир;

з) шакирдлөрә шифаһи мә'рузәләр тапшырмаг, дәрә заманы мүйөжөн һекәјәнин мәзмунуну онлара сөјләтмәк, јахуд ичләсәрдә, дәрәкәлдә вә с. синифдәнкәнар мәшғәләләрдә онларын чыхышларыны динләмәк; охунмуш китабын вә ја тамаша едилмиш кино-филм, пјес вә ја сәркинин, екскурсијанын нәтичәсинә даир апарылачаг музакирәдә шакирдләри иштирак етирмәк јолу илә онларда шифаһи чыхышлара һәвәс вә чәсарәт тәрбијә олмалыдыр;

и) шакирдлөрә мүйөжөн ше'р вә нәср парчаларыны ифадәли сурәтдә охутмаг вә әзбәрләтмәклә бәрабәр, мәтн ичәрсиндә әдәби нитгә даир верилмиш сөз вә ифадәләрин дүзкүн төлөффүзүнү дә өјрәтмәлидир;

ј) васитәсиз нитгә, ејни заманда диалог вә монологлу нитгә даир мүйөжөн едилмиш мөвзулар үзрә шифаһи инша вә ифадәләр кечирмәли, јә'ни тәсәввүр едиләчәк мүйөжөн бир тәбиәт мәнзәрәсини вә ја инсан һәјатына даир бир епизоду, габагчадан әдәби нитгә даир верилмиш сөзләри ишләтмәк шәрти илә тәсвир етмәк вәрдишини шакирдлөрә газандырмагы.

Бундан башга шакирдләрнин нитгини теләффүздә олан јанлышлыглардан тәмизләмәк мәгсәди илә ашағыдакы им- канлардан да истифадә едилмәлидир;

а) грамматика мәшгәләләриндә шакирдләрнин нитгиндәки сәһвләри ислаһ едә биләчәк бөлмәләрә хусуси фикир верилмәлидир;

б) теләффүз мәсәләләринә даир ајрыча дивар гәзетиндән истифадә етмәли вә бу гәзетдә әдәби теләффүзүн ајры-ајры нормаларынын тәсвиринә, нитгимиздә һәмин әдәби нормаларын позулмасы һадисәсинә, дилчилијин бә'зи мәсәләләринә вә с. даир мөгәләләр дәрч олунамалыдыр.

Мәктәб тәчрүбәсиндә чох вахт шакирдин нитгиндәки фәрди хусусијјәтә лазыми гәдәр әһәмијјәт верилмир. Бу нөгтеји-нәзәрдән шакирдләрнин јазысында олан сәһвләрнин бир чохуна ашағыдакылар билаваситә сәбәб ола биләр:

1. Бә'зи шакирдләрнин ешитмә һисси кифәјәт гәдәр икки-шаф етмәдијиндән, онлар сөзләри дүзкүн јазә билмирләр («гирәәт» әвәзинә «гирәјәт»), сөз ортасында һәрф өтүрүрләр («наиліјјәт» әвәзинә «налијјәт») вә с.

2. Ајры-ајры сәс вә сөзләрин јанлыш теләффүз едилмәси. Шакирдләрнин теләффүзүндә олан белә гүсурлар чох вә нөвбәнөвдүр. Бунлардан ашағыдакылары көстәрмәк олар:

1) бә'зи сәс вә ја сөзләрин јанлыш ифадә едилмәси. Бунларын ичәрсиндә ән типик оланлары тын-тын данышмаг вә дил учунда «ширин» данышмагдыр.

Тын-тын данышмаг бир сыра сәсләрнин бурунда теләффүз едилмәсидир.

Дил учунда данышыг исә бә'зи сәсләрнин мәхрәчләрини дәјишдирмәк вә ја гатышдырмагла әмәлә кәлән нитг нөгсаныдыр, мәсәлән:

а) сөзүн әввәлиндә к әвәзинә д сәси теләффүз етмәк: «кәлиб» әвәзинә «дәлиб», «кејди» әвәзинә «дејди» вә с.

б) сөзүн әввәлиндә к әвәзинә т сәси теләффүз етмәк: «китаб» әвәзинә «титаб», «кәрпич» әвәзинә «тәрпич» вә с.;

в) сөзүн әввәлиндә ј сәси әвәзинә л сәсини теләффүз етмәк: «јемлик» әвәзинә «лемлик», «јумшаг» әвәзинә «лумшаг» вә с.;

г) сөзүн әввәлиндә вә ја сонунда з әвәзинә ж сәси теләффүз етмәк: «зијан» әвәзинә «жијан», «ағыз» әвәзинә «ағызж» вә с.;

г) сөзүн әввәлиндә вә ја ортасында р әвәзинә л сәси теләффүз етмәк: «раст кәлмәк» әвәзинә «ласт кәлмәк», «тәр-

пәнмәк» әвәзинә «тәлпәнмәк», «сүпүркә» әвәзинә «сүпүлкә», «лабораторија» әвәзинә «лаболатолија» вә с.

Шакирдләрнин теләффүзүндә олан белә нөгсанларла, елә биринчи күндән мәшғул олмаг лазымдыр. Лакин бу иши шакирди тәнкә кәтирмәдән, ону инчитмәдән апармалыдыр.

2) Шакирдин нитгиндә вә ја тәнәффүс үзвләриндә олан нөгсанлар.

Шакирдләрнин нитгиндә олан нөгсанларын бир чох сәбәби вардыр. һәмин сәбәбләр тәхминән ашағыдакыларлан ибарәтдир:

Нитг үзвләриндә вә ја әсәб системиндәки нөгсанлар вә ја функционал характер дашыјан сәбәбләр, јә'ни: данышыг заманы дүзкүн нәфәс алмамаг, јүнкүл пәлтәклик, ајры-ајры сәсләрнин јанлыш теләффүз едилмәси, нитгдә лазыми сүр'әти көзләмәмәк, ја чох ашағы ја да јүксәк сәслә гышгырараг данышмаг вә с.

Шакирдин нитгиндәки нөгсан мәншә е'тибары илә үзви (органик) характер дашыјырса, бурада мүтләг һәкмин көмәји лазымдыр. Әкәр нитгдәки нөгсан функционал мәншәли исә онунла мүбаризә апармаг дил мүәллиминин вәзифәсидир, бурада артыг педагожи тә'сир вә көмәк теләб олунар. Буна көрә һәр бир дил мүәллими нитг сәһәсиндә бә'зи тибби мә'лумата саһиб олмалыдыр; бу мә'лумат јалныз нәзәри чәһәти дејил, ејни заманда сәсләрнин физиолокијасы вә Азәрбајчан дилинин фонетикасына аид практик сәһәләри дә әһатә етмәлидир.

Шакирдләрнин нитгиндә олан нөгсанларла мүбаризә апармағы бачармаг үчүн, мүәллим өзү теләффүз, лүгәт вә үслуб чәһәтчә саф әдәби нитгә малик олмалыдыр.

Ајры-ајры шакирдләрнин нитгиндә олан бир сыра буна ошар гүсурлар, онларын нормал үмуми инкишафыны ләнкидир, мәктәб фәнләрини мәннимсәмәләринә мане олур, синиф (дәрс) шәраитиндә исә һәм мүәллимин, һәм дә башга шакирдләрнин ишини хејли мүрәккәбләшдирир.

Мүшаһидә көстәрир ки, ики ил бир синифдә галанларын 40 фәизә гәдәри нитгиндә нөгсан олан шакирдләрдыр. Тәчрүбәли мүәллим вә методистләрнин демәсинә көрә, нитгиндә нөгсан олан шакирдләрдән (ки, онлары логопат адландырырлар), ики ил бир синифдә галанлар, о бири шакирдләрә нисбәтән, ики-үч дәфә артыг олур.

Шакирдләрнин нитгиндә олан нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мүәллим бир сыра чалышмалардан истифадә етмәлидир. Бә'зән нитгиндә нөгсан олан шакирдлә бир нечә мәш-

гәлә апармаг нәтичәсиндә аҗры-аҗры сәсләрин дүзкүн тәләф-фүзүнү она өйрәтмәк олур вә шакирддин нитгиндәки нөгсанлар да ислаһ едилә билир. Лакин бә'зән елә һаллар да олур ки, мүүллим шакирддин нитгиндәки гүсурлары јалһыз узун мүддәт инадла апардыгы чалышмалар нәтичәсиндә арадан галдыра билир.

Бүтүн бу мәсәләләрдин өһдәсиндән кәлмәк вә онлары гај-даја сала билмәк үчүн дил мүүллиминин өзү фонетиканы, нитгдәки сәсләрин физиолокијасыны јахшы билмәлидир. О, ејни заманда мүүјән бир сәсин тәләффүзүндә нитг үзвләринин артикулјасијасы (јәни мүүјән бир сәси чыхартмаг үчүн данышыг үзвләринин көрдүјү иш) һаггында да там тәсәв-вүрә малик олмалыдыр. Мүүллим, нитгләриндә нөгсан олан шакирдләрлә апарачагы фәрди мәшғәләрдән әләвә, һәм дәрсдә, һәм дә дәрсдәнкәнар вахтларда бүтүн педагожи тә-сирдән истифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Мәсәлән о, шифаһи нитгини нәзарәт алтында сахламалы вә лазым олдугда онун сәһвләрини еһтијатла (шакирди тәп-кә кәтирмәдән) ислаһ етмәлидир. Әкәр шакирд пәлтәкдир-сә, тәләффүзү асанлашдырмаг үчүн мүүллим она дүзкүн нә-фәс алмаг гајдасыны көстәрмәлидир, синифдә белә шакирд-ләр үчүн јахшы шәраит јаратмаг, башгаларынын беләләринә (пәлтәк данышан ушаглар) күлмәсинә вә онлары әлә сал-маг (лаға гојмаг) һалларына имкан верилмәмәлидир. Мүү-јән бир сәси тәләффүз етмәк үчүн данышыг үзвләринин көр-дүјү иши фәрди мәшғәләләр заманы шакирдә мәнимсәтмәк мөгсәди илә әјани васитәләрдән (нитг үзвләринин вәзијјәти-ни көстәрән шәкил вә схемләрдән) истифадә едилмәлидир.

Шакирдләрдә орфоепик вәрдишләрин мөһкәмләндирил-мәсинә зәрури бир мәсәлә кими хүсуси диггәт етмәлидир. Ор-фоепик вәрдишләри вә онун әһәмијјәтини кениш мөһнада ан-ламаг лазымдыр. Буну јалһыз вурғуну дүзкүн ишләтмәк, ја-худ сөзү доғру тәләффүз етмәк мәһнасында дејил, ејни за-манда әдәби дилин үмуми сафлыг вә көзәллијини сахламаг, онун аһәнкдарлыг вә рәнкарәнклијини көзләмәк, бүллурлу-ғуна фикир вермәк мәһнасында анламаг лазымдыр.

Орфоепик вәрдишләри мөһкәмләндирирмәк үчүн биричи шәрт шакирдләрдә һәмишә мәзмунлу, дүзкүн вә мэдәни да-нышыг мејли вә вәрдишләри јаратмагдыр.

Икинчи шәрт—мүүллимин саф әдәби дилә саһиб олма-сыдыр.

Үчүнчү шәрт—орфоепик вәрдишләри тәрбијә етмәк үчүн мүнтәзәм сурәтдә ашағыдакы чалышмаларын апарылмасы-

дыр: а) шифаһи нитгин доғру вә ифадәли олмасы үзәриндә иш; б) шакирдләрә тәкчә јахшы шәр парчаларыны дејил, еј-ни заманда бәди, елми-күтләви нәср әсәрләринин нүмунә-ләрини дә әзбәрләтмәк; в) шакирдләрин гираәт мэдәнијјәтлә-рини артырмаг үзәриндә мүүллимин рәһбәрлији; г) аҗры-аҗры шакирдләрин нитгләриндә олан гүсурлары мүнтәзәм сурәт-дә ислаһ етмәк; д) орфоепик мәшғәләләрдә әјани васитәләр-дән: әкәр варса, саф данышыг нүмунәсини верән сөз уста-ларынын пластинкаја вә ја магнитофон лентинә салынмыш нитгләриндән, бәди-елми-күтләви әсәрләрдән, орфоепик чә-һәтдән көзәл нитг нүмунәләрини әкс етдирән чәдвәлләрдән вә саирәдән истифадә олунмалыдыр.

Нитгдә олан нөгсанларла мүбаризә апармаг иши әсас етибары илә мәктәб мүүллимләринин үзәринә дүшүр. Азәр-бајчан дили мүүллими вә ејни заманда валидејилләр билмә-лидирләр ки, ушағын нитгиндәки нөгсанларын арадан гал-дырылмасы үчүн апарылачаг ишин мүүвәффәгијјәти мүүлли-мин тәкчә фонетика вә методиканы билмәсиндән, онун сәјин-дән вә тәчрүбәсиндән асылы дејилдир. Бу мәсәлә ејни заман-да шакирдин јашадыгы данышыг мүнһитиндән (шүбһәсиз бу мүнһит нә гәдәр мэдәни олса, ушағын нитгиндәки нөгсанлары да бир о гәдәр тез арадан галдырмаг мүмкүн олар), шакир-дин нитгиндә олан нөгсанларын характериндән асылыдыр.

Мүүллим һәр шәјдән әввәл, шакирдин јашадыгы даны-шыг мүнһитинин хүсусијјәти илә һесаблашмалыдыр. Әкәр ша-кирд вә онун мүнһитиндә олан адамлар бир сыра сөзләри тәһ-риф едәрәк «атон, бабон, кәләтди, кедәдәм, нөшүн, алајам, јазытды...» кими тәһриф олунмуш вә әдәби дилдән тамамилә фәргли олан сөзләр кими ишләдирләрсә, орфоепик чәдвәл-ләрдә һәмин сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә аид зәнкин мате-риал вермәли вә шакирдләри бу чәдвәлләр үзәриндә чалыш-дырмалыдыр. Белә чәдвәлләри гарышыг тилдә дејил, мүүјән мөвзулар үзрә, јәни аҗры-аҗры сөз формалары, нитг гурулу-шу үзрә дүзәлтмәлидир.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, Азәрбајчан дили мүүллими ишә чидди јанашдыгда, шакирдләрин нитгиндә олан тәләффүз нөгсанларынын әксәријјәтини арадан галды-ра биләр.

Кәнчләримиз өз фикирләрини әдәби дилин тәләффүз нормаларына ујғун олараг шифаһи сурәтдә ифадә етмәји ба-чармалыдырлар. Бу мәсәлә бир тәрәфдән шакирдләримизи кәләчәк практик һәјата һазырламагда, диқәр тәрәфдән дә үмуми мэдәни сәвијјәнин инкишафы ишиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мир Аббас АСЛАНОВ,
педагожи сәмләр наһизәди.

ДРАМАТИК ЭСЭРЛЭРИН ТЭДРИСИ ИЛӘ ЭЛАГӘДАР АПАРЫЛАН СИНИФДӘНКӘНАР ИШЛӘР ҺАГГЫНДА

Совет мәктәбинин вәзифәси коммунизмин кәңч гурумчларына чәмијјәтимизә лајиг жүксәк тәрбијә вә дәрин билик вермәкдир.

Мәктәбдә тәлим вә тәрбијә, әсасән, дәрәдә верилр. Бунула белә, мәктәбдә һәр бир фәнн үзрә, о чүмләдән әдәбијјат үзрә апарылан синифдәнкәнар ишләр дә кәңч нәслин коммунист тәрбијәсинә хидмәт едир.

Әдәбијјат тәдриси сәһәсиндә синифдәнкәнар ишин мүхтәлиф формалары вардыр. Сәһбәтимиз бәдһи әдәбијјатын нөвләриндән бири олан драматик әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олдуғундан, бурада синифдәнкәнар иш формалары бир гәдәр дә конкретләшир.

Драм сәнәтинин «икилик чәһәти» бу әдәби нөвдән олан әсәрләр үзрә апарылачаг синифдәнкәнар иш формаларында да өзүнү көстәрир. Башга сөзлә демиш олсаг, синифдәнкәнар ишләрин тәшкилиндә дә драматик әсәрләр бир тәрәфдән әдәби әсәр кими, дикәр чәһәтдән исә сәһнә сәнәти илә әлагәдар сурәтдә көтүрүлмәлидир.

Әдәбијјат үзрә синифдәнкәнар ишин елә формалары вардыр ки, о, әдәби нөвдән олан бүтүн әсәрләрә аиддир. Мәсәлән, синифдәнкәнар мütалиә, тематик конфранслар, диспутлар, әдәби-бәдһи кечәләр, сәркиләр, әдәби монтажлар вә с. Драматик әсәрләрин өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг бу иш формаларынын һәр бириндән истифадә етмәк олар. Лакин синифдәнкәнар ишин бир формасы да вардыр ки, (драм дәрнәји) бурада драматик әсәрләрин өјрәнилмәси, сәһнә сәнәти илә танышлыг әсас вә һәлләдичи јер тутур.

Синифдәнкәнар мütалиә әдәбијјат үзрә синифдәнкәнар ишин әсас формаларындан биридир. Мүәллимин вәзифәси шакирдләрин мütалиәсини тәшкил етмәкдән вә она мүнтәзәм

рәһбәрлик көстәрмәкдән ибарәтдир. Синифдәнкәнар мütалиә ики чүр ола биләр: 1. «Мәчбури» мütалиә; 2. «Көнүллү» мütалиә. Бу ики истилаһ, чох дәгиг олмаса да, методик әдәбијјатымызда ишләндији үчүн гәбул етмишик. Мәчбури мütалиә дедикдә, програм үзрә синифдә өјрәнилән әсәрләрин охунмасы нәзәрдә тутулур. Бу, драматик әсәрләрә даһа чох аиддир. Драматик әсәрләри синифдә бүтүнлүклә охумаг мүмкүн дејилдир. Лакин әсәрин доғру баша дүшүлмәси, дүзкүн тәһлил едилмәси үчүн, онун шакирдләр тәрәфиндән бүтөв һалда охунмасына һәл олмаг вәчиб шәртдир. Буна көрә дә мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләри синифдә өјрәнилән драматик әсәри евдә, мүстәгил олараг тамамилә охујуб, баша чыхсынлар.

Һәр һансы бир јазычынын јарадычылыгы вә һәјаты үчүн характерик олан ән әсас әсәрләринин дә шакирдләр тәрәфиндән евдә мүстәгил мütалиә едилмәси вәчиб олдуғундан, бу әсәрләр дә мәчбури мütалиәјә дахил едилр.

Шакирди чәбрән мütалиә етмәјә отуртмаг олмаз. Онда мütалиәјә мараг, китаба севки тәрбијә етмәк лазымдыр ки, китабсыз, мütалиәсиз кечән күнләри үчүн һејфсиләнә билсин.

187 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими М. Мәммәдов өз тәчрүбәләриндән: мәктәпләриндә «Китабы севин, китаб билик мәнбәјидир» мөвзусунда пионер топланышлары, сәһәрчикләр вә кечәләр кечирмәк ән'әнәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Дост-дусту евинә дә'вәт едәр. Јемәјә дә, пүррәнк чаја да гонаг едәр. Бу тәһни һалдыр. VII синиф шакирди Рәфигәнин өз јолдашыны евләринә китаб охумаға гонаг чағырмасы милли мэдәнијјәтимизин кичик бир аилә дахилиндәки тәнтәнәси кими тә'сир бағышладыгы үчүн, мәни һәдсиз дәрәчәдә севиндирди». Белә, дә олмалыдыр. Һәр бир мүәллим коллективи кәңчләрдә мütалиәјә елә мараг ојатмаға чалышмалыдыр ки, бу ишинә севинә билсин. Билик мәнбәји олан китабы кәңчләрә ән мүгәддәс бир шеј кими севдирмәдән синифдәнкәнар мütалиәнин тәшкили һаггында дүшүнмәк әбәсдир.

VIII—XI синиф шакирдләринин мәчбури мütалиә етмәли олдуғлары драматик әсәрләр тәхминән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) билаваситә синифдә өјрәнилмәси програм үзрә нәзәрдә тутулмуш әсәрләр;

¹ М. Мәммәдов, Көзәл ән'әнәләр, Бақы, Ушагкәңчнәшр, 1960, сәһ. 12

2) ајры-ајры јазычыларын јарадычылыгы үчүн характе-
рик олан эсэрләр;

М. Ф. Ахундов

- 1) «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр»;
- 2) «Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ».

Н. Б. Вәзиров

- 1) «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк»;
- 2) «Пәһливанани-зәманә».

Ч. Мәммәдгулузадә

1. «Данабаш кәндинин мәктәби»;
2. «Анамын китабы».

Ә. һагвердијев

1. «Дағылан тифаг»;
2. «Ағамәһәммәд шаһ Гачар».

Һ. Чавид

1. «Шејх Сән'ан»;
2. «Сәјавуш».

Ч. Чаббарлы

1. «Од кәлини»;
2. «Јашар»;
3. «Дөнүш».

Бизә елә кәлир ки, Азәрбајчан совет драматуркијасы һаггында долгун мә'лумат ала билмәк үчүн, сон синиф шакирдләри М. Ибраһимовун «Һәјат» пјесини, С. Рүстәмин «Гачар Нәби» драмыны, И. Әфәндијевин «Баһар сулары»ны, М. Һүсәјнин «Чаваншир» фачиәсини, С. Рәһманын «Тој», «Хош-бәхтләр» комедијаларыны да мütалиә етсәләр јахшыдыр.

Мәчбури мütалиә синиф дәрә системинин ајрылмаз бир һиссәсидир. Мүәллим өз шакирдләринин мütалиәсинә һәмишә рәһбәрлик етмәли вә дүзкүн истигамәт вермәлидир. һәр-тәрәfli инкишаф етмиш коммунизм гуручулары тәрбијә етмәк үчүн, мүәллимдән кәркин әмәк тәләб едән-бу ишин өһ-дәсиндән кәлмәјә чалышмалыјыг.

Көнүллү мütалиә дедикдә, һеч дә елә дүшүнмәк олмаз ки, куја мүәллим ушағы өзбашына бурахмалы, истәдијини охумаг үчүн она имкан вермәлидир. Хејр, бу, сәһв фикирдир.

Шакирдләрин әлләринә кечән һәр бир китабы охумасына мүәллим биканә баха билмәз. Идеја е'тибары илә сағлам, мәзмунча долгун, бәдин чәһәтдән гүввәтли вә јашларына мүнасиб китаб сечиб охумаг ишиндә кәнчләрә көмәк етмәк ләзымдыр. Бу, мәктәбин, биринчи нөвбәдә исә, әдәбијат мүәллимини әсас вәзифәләриндән бирдир.

Ғабагчыл әдәбијат мүәллимләри мәктәб китабханасы, мәктәбин јахшылығында јерләшән дөвләт китабханалары илә

јахындан әлагә сахлајараг, шакирдләрин мütалиәсинә рәһ-бәрлијин мütәлиф вә марағлы формаларындан истифаде едирләр.

Мүәллимләрә мә'лум олан бу үсулларла бәрәбәр, 31 нөм-рәли мәктәбдә «Мәктәблинин театр репертуары» да тәртиб едилир. Мүәллимләр (синиф рәһбәрләри) М. Горки адына Кәнч Тамашачылар Театрында, Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында көстәрилән тамашаларын мütәлиф синифләр үз-рә төвсијә сијаһысыны асырлар. Бу иш мәктәбин радио гов-шағы васитәсилә дә апарылыр. 31 вә 161 нөмрәли мәктәбләр-дә театр тәблиғатынын шифаһи формасы марағлы тәшкил едилмишдир.

161 нөмрәли мәктәбдә «Сән һансы тамашаја бахдын?» серијасындан апарылан радио верилишләри чох марағлы ке-чир. Бурада ајры-ајры мүәллимләрин мәсләһәтверичи чыхыш-лары, шакирдләрин театр тамашасындан алдығлары тәәсү-рат характерли чыхышлары тез-тез олур. Әдәбијат мүәлли-ми вә драм дәрнәји рәһбәринин биркә иши нәтичәсиндә тәш-кил едилән бу верилиш шакирдләрин естетик тәрбијәсинә хе-јирли тә'сир көстәрир.

Тематик конфранслар. Шакирдләрин синифдәнкәнар мütалиәсинә көмәк едән ишләрдән бири дә тематик конфранс-ларын кечирилмәсидир.

Мүәјјән бир мөвзуја һәср едилән бу конфранслар јахшы тәшкил едилдикдә, шакирдләрин мütалиәјә марағыны арты-рыр, онларын арасында коллективчилик вә достлуғу мөһкәм-ләдир, коммунист әхлағы руһунда тәрбијәсинә гүввәтли тә'-сир көстәрир.

Драматик эсәрләрин өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг, «М. Ф. Ахундовун комедијаларында гадын сурәтләри»; «Азәр-бајчан драматуркијасында дини мөвһуматын тәнгиди»; «Ч. Чаббарлынын драмларында әсил совет адамларынын сурәтләри» вә с. мөвзуларда тематик конфранслар кечирмәк фәјдалыдыр.

Белә тематик конфрансларын сонунда һәм мәзмун, һәм дә тәртибат е'тибары илә јахшы мүсамирәләр дә вермәк мүм-күндүр. 1963-чү илдә 14 нөмрәли мәктәбдә «Азәрбајчан дра-матуркијасында дини мөвһуматын тәнгиди» мөвзусунда ке-чирилмиш тематик конфрансын нечә тәшкил едилдијини мүх-тәсәр көстәрмәк олар.

Мәктәбдә белә бир конфранс кечириләчәји һаггында е'лан јазылыб, көркәмли јердә асылды. Синифләрә хәбәр ве-рилди. IX синиф шакирди М. Абидоваја мә'рузә тапшырылды.

Мә'рузә һазыр олдугдан сонра, әдәбијјат дәрнәјинин мәшғәләсиндә музакирә едилди вә бәјәнилди. Мәктәб китабханасына (мүдир Н. Әлијева иди) сәрки һазырламаг тапшырылды. Мәзмунлу, долғун сәрки тәшкил едилди.

Тематик конфрансын сонунда драм дәрнәјинин үзвләри муқалимәләр охудулар. «Молла Ибраһим Хәлил кимјакәр», «Өлүләр» комедијаларындан парчалар, «Од кәлини» әсәриндән исә бир сәһнә кәстәрдиләр..

Тематик конфранслар чох чәкмәмәли, јоручу олмамалыдыр. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр бурада дарыхмадан иштирак етсинләр вә вахтларыны сәмәрәли кечирсинләр.

Диспут. Шакирдләрдә бәди әдәбијјата мараг, о чүмләдән драматик әсәрләри муталиә етмәјә һәвәс ојатмагда әдәби диспутларын ролу бөјүкдүр. Драматик әсәрләрин тәдриси илә әлагәдар олараг апарылан синифдәнкәнар ишләрин бир сәчијјәви чәһәти дә шакирдләрдә театр вә кино тамашаларына бахмаға һәвәс ашыламагдыр.

Драматик әсәрләрин, театр тамашаларынын музакирәсинә һәср олуна диспутлар һәмишә мәктәбин, шакирдләрин һәјатында јадланчырмаз из бурахыр, узун заман хатирә кими галыр вә кәчләрдә театр сәнәтинә, актјор ојнуна бөјүк рәғбәт ојадыр, тә'лими ичтимаи һәјата јахынлашдыр. Бақы шәһәриндәки 199 нөмрәли мәктәбин өјрәнилмәјә лајиг тәчрүбәси бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. «Комсомол поемасы» пјесинин һәмин мәктәбдә диспуту кечирилмишир. «Азәрбајчан кәчләри» гәзети бу мараглы музакирә һаггында јазыр: «Ушаглар, онлара гонаг кәлмиш артисләри сәмијјәтлә гаршыладылар. Ахы, онлар М. Горки адына Кәнч Тамашачылар Театрында халг шаири С. Вурғунун ејни адлы әсәри әсасында И. Чошгунун сәһнәләшдирдији «Комсомол поемасы» пјесинә тамаша етмиш, актјорларын ојунларыны, онларын кәзел чыхышларыны бәјәнмишдиләр.

Һәмин күн театрын артисләриндән Јусиф Вәлијев, Рәһилә Мәликова вә Фирдовси Најибов Бақыдакы 199 нөмрәли мәктәбә тамашаны ушагларла бирликдә музакирә етмәк үчүн кәлмишдиләр. Музакирәдә мәктәбин директору Мейди Асланов, әдәбијјат мұәллимләриндән Камил Мирбағыров, Ибраһим Зүлфүгаров, шакирдләрдән Нүбар Һашымова вә Елмар Әбдүррәһимов чыхыш етмишләр... Әмәкдар артист Јусиф Вәлијев, кәчч артист Фирдовси Најибов вә театрын труппа мүдир Гүдрәт Гурбанов тамашанын нечә һазырлаң

Масындан данышмышлар... Пјесин музакирәси чох мараглы кечмишдир».¹

Бурада педагожи чәһәтдән мараглы одур ки, мәктәб шакирдләрин театра олан һәвәсинин кенишләндирилмәсинә көмәк етмишдир. Тә'лим һәјата јахынлашдырылмыш, шакирдләрин бәди әдәбијјатдан, инчәсәнәтин башға сәһәләриндән мұстәғил сурәтдә баш чыхармаг габилијјәти инкишаф етдирилмишдир. Диспутда тамашанын режиссор иши, ајры-ајры артисләрин ојунлары һаггында сәһбәт кетмиш, бөјүк бир коллективин чәкдији зәһмәтә мәс'улијјәтлә гијмәт верилмишдир.

Синифдәнкәнар ишин ән мараглы формаларындан олан диспутун педагожи чәһәтдән әһәмијјәти бурада шакирдләрин мұстәғиллијинә, јарадычылыг габилијјәтинин инкишафына кениш јер верилмәсиндәдир.

Мәктәбдә әдәби әсәрләрин, хусусилә драматик әсәрләрин диспутуну кечирмәк ишиндә диггәт јетирилмәли бә'зи мәсәләләр дә вардыр ки, онлар һаггында данышмамаг олмаз.

1. Музакирә едилмәк үчүн сечилән драматик әсәр ушагларын јашына, билик сәвијјәсинә там ујғун олмалыдыр.

2. Диспуту кечирилән әсәр мүасир әдәбијјатдан сечилмәлидир. (Анчаг мүасир әдәбијјатымызын һәр әсәрини мәктәбдә музакирәјә гојмаг мәсләһәт көрүлмүр). Мәсәлән, С. Вурғунун «Вагиф» әсәрини көтүрәк. Бизчә, «Вагиф» әсәри үзрә диспут тәшкил етмәк мәсләһәт дејил. Нә үчүн? Она көрә ки, «Вагиф» әсәри програм материалы кими синифдә кечилмиш, онун кениш тәһлили верилмишдир.

«Вагиф» (јахуд синифдә өјрәнилән башға бир әсәр) һаггында шакирдләр дәрсликдән охуругларындан вә мұәллимдән ешитдикләриндән артыг нә дејәчәкләр?

Диспутда мұбаһисә ојур, музакирә ачылыр, јени фикир сөјләнилир, әсәр һаггында ичтимаи рәј јараныр. Әсәр һаггында дәрин марксист тәһлил вә ајдын тәсәввүр варса, онун үзәриндә тәзәдән мұбаһисә ачмағын нә мә'насы?

Әдәби диспутлар өз мөвзусу вә орижиналлыгы илә јени әсәрләр, хусусилә театрымызын репертуарына тәзә дахил едилмиш пјесләр үзәриндә тәшкил едиләрсә, даһа хејирли олар.

3. Диспутун тәшкилиндә мұтләг шакирдләрин өз марагы, фәалијјәти әсас көтүрүлмәлидир. Бу ишдә шакирдләрә «јухарыдан» тапшырыг вермәк, «фиан әсәрин диспутуну кечирин» демәк олмаз.

¹ «Азәрбајчан кәчләри», 21 март 1961-чи ил, № 61.

4. Диспутуну кечирмәк үчүн сечилән әсәр шакирдләрнин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә едилмәсинә мүйәжән хидмәти кәстәрмәлидир. Идејача зәиф, бәдии чәһәтдән сөнүк әсәрләр шакирдләрнин мәфкурә вә естетик тәрбијәси үчүн дә әһәмијјәтсиз олар.

Мәктәбдә диспута һазырлығда вә онун кечирилмәсиндә әдәбијјат мүйәллимнини өһдәсинә бөјүк иш дүшүр. Драматик әсәрләр үзәриндә диспут тәшкил едәндә исә, бу зәһмәт бир гәдәр дә артыр. Романын, поеманын диспутуну кечирмәк үчүн узаға кетмәк лазым дејил. Шакирдләр китабы охујачағ, чыхыш етмәјә һазырланаҗағлар. Драматик әсәрин диспутуну кечирмәк үчүн исә, онларын һәмин әсәрә коллектив бахышыны тәшкил етмәк вәчибдир.

Драматик әсәрләр үзәриндә тәшкил едилән диспутун сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә онун мәһдуд чәрчивәдән чыхмасы, даһа кениш иштиракчыны, мәктәбли-кәчләрлә бәрәбәр мүйәкирә едилән драматик әсәри сәһнәдә тамашаја гојан јарадычы коллективи дә әһәтә етмәсидир. Сәһнә сәнәти синтетик сәнәтдир. Она көрә дә белә диспутларда актјор ојуну, режиссор иши, рәссам вә бәстәкарын зәһмәти һағгында да сәһбәт олмалыдыр.

Диспуту тез-тез кечирмәк мәсләһәт көрүлмүр. Һәртәрәфли дүшүнүлмүш план, чидди һазырлығ илә кечирилән диспут узун заман шакирдләрнин јадында галыр.

Шакирдләр синифдәнкәнар апарылан ишләрдә иштирак етдикчә фәаллашыр, мәктәбин ичтимаи һәјатына даһа чох нүфуз едирләр. Онлар өз арзу вә гүввәләри илә сәркиләр тәшкил едир, екскурсиялар, јарышлар, көрүшләр кечирир, ичтимаи фәјдасы олан мүйәхәлиф ишләрдә иштирак едирләр.

Әдәби-бәдии кечәләр. Шакирдләрнин дүнјакөрүшүнү кенишләндирмәјә, ичтимаи һәјәтда онларын фәал иштиракчыны тә’мин етмәјә көмәк едән вәситәләрдән бири дә синифдәнкәнар иши: марағлы формаларындан олан әдәби-бәдии кечәләрдир. Шакирдләрә әдәби әсәрдән мүйәстәгил баш чыхармағ, она дүзкүн гиймәт вермәк гәбилијјәти ашыламағда әдәби-бәдии кечәләр хејирли тә’сир кәстәрир. Синифдәнкәнар ишин бу формасы мәктәблиләрнин мүйәкимәсинин вә нитгинин инкишафына да хејли көмәк едир.

Тәчрүбә вә мүйәһидәләр кәстәрир ки, әдәби-бәдии кечәләр гәбағчадан дүшүнүлмүш планла апарылдығда, шакирдләри чох марағландырыр, онларын өзфәалијјәтини даһа да кенишләндирир, естетик зөвгләрини јахшылашдырыр.

Бақы шәһәриндәки 161 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүйәллими Һ. Мустафәјеванын әдәби-бәдии кечәләр кечирмәкдә

диггәти чәлб едән тәчрүбәси вардыр. Һәрмәт мүйәллим чох доғру дејир ки, әдәби-бәдии кечәләр програм материалларынын тәқрар едилмәси үчүн дә имкан јарадыр.

Драматик әсәрләрнин өјрәнилмәси илә әлағәдар кечирилән әдәби-бәдии кечәни һәм бир драматургун јарадычылығына, һәм дә үмумийјәтлә, Азәрбајҗан драматуркијасына һәср етмәк олар. Кечән илин сон күнләриндә 161 нөмрәли мәктәбдә кечирилән «Драматик поезија кечәси» үмумийјәтлә Азәрбајҗан драматуркијасына һәср олунмушду.

Бақы шәһәриндәки 73, 161, 199 нөмрәли мәктәбләрнин гәбағчыл әдәбијјат мүйәллимләри Һ. Мәммәдов, Һ. Мустафәјева вә И. Зүлфугаров јолдашларын тәчрүбәсини үмумиләшдирәрәк, «Драматик поезија кечәси»нин тәшкили вә кечирилмәсиндән мүйәхәсәр бәһс етмәји лазым билирик.

Мүйәллим «Драматик поезија кечәси»ндә «Драм әсәрләринин хүсусийјәтләри» мөвзусунда мә’рузә едир. (Бу мөвзуда мә’рузәни мәктәб драм дәрнәјинин рәһбәринә дә тапшырмағ олар). Марағлы мә’рузәдән сонра кечәнин бәдии һиссәси, шакирдләрнин чыхышлары башланыр...

«Вағиф» пјесиндән Вағифин бир монологуну ифәдәли сурәтдә әзбәр дејән шакирдин сәси сәһнәнин архасындан ешидилир:

Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
Балалар гуш кими версин сәс-сәсә.
Дағларын дөшүндән јоллар чәкилсин.
Јоллар кәнарында күлләр әкилсин.
Нәғмәләр бәзәсин Вәтән мүйәкүнү,
Мән дә гәча вахты көрүм о күнү.

Кечәни идарә едән шакирд сәһнәјә чыхарағ, «Сәһнәдәки кимдир?»—деја тамашачылара мүйәричәт едир,—сәсиндән, сөзүндән таныдынызса, адыны чәкин.

— Вағиф, — дејә јердән чаваб верирләр.

— Доғрудур, инди исә, мүйәталиә етдијиниз, ја театр тамашасына бахдығыныз башға драматик әсәрләрдән көркәмли сурәтләр нөвбә илә сәһнәјә кәләчәкләр. Көрүн, онлары сөзүплән таныја биләрсинизми?

«— Ах, гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә! Јахшы отуртмушду арвадлары евин күнчүндә, олмады. Бачым, анам, бура клубдур, нәдир, һә? Совпров кедир, космолоко кәлир, акитпроп кедир, колхозсентр кәлир. Бура заводдур, нәдир? Күндә бир дәстә арвады јығырсан бура, де ки, дејәсән...»

(Мирзә Сәмәндәр)

«—Өлүләр! Мән сизә вәсијјәт еләјирәм ки, Шәјх Нәсруллаһын сөзләринә бахмајын... әкәр мөндән сорушсаныз ки,

нијә? — Мән сизә чаваб вермәјә һазырам. Ај рәһмәтликләр! Инди сиз бурада раһатча јатыбсыныз, һеч дүнјадан хәбәриниз јохдур. Амма, валлаһ, биллаһ, елә ки, башынызы гәбирдән чыхарыб дурдунуз ајаға, лап пешиман олачагсыныз вә әкәр сәбәбини мәнән сорушсаныз, мән бу саат сизә әрз еләрәм. Белә тутаг ки, сиз, мәсәләң, дирилдиниз. Чох әчәб! Ахы дириләндән сонра бу гәбристанда ки, галмајачагсыныз; истәјәчәксиниз ки, сөз јох, дағыласыныз евләринизә. Чох әчәб, дағылдыныз. Инди бир дејин керүм, сизи евә гојачаглармы? Валлаһ, биллаһ, кедиб көрәчәксиниз ки, евләринизин гапылары бағлыдыр. Бәли, нә ејби вар, јердән бир даш көтүрүб гапыны ләјәчәксиниз ки, кәлиб ачсынлар. Ондан гапынын далындан бир адам сорушачаг ки, сән кимсән, бәли, сән дә дејәчәксән ки, тез ол гапыны ач! — Ахы, сән кимсән? Адын нәдир? — Ач гапыны! Мән бу евин саһибјәм! — Чәһәннәм ол, гој кет! Биз сәни танымырыг. — А киши, нијә танымырсан? Мән Қәрбәлаји һүсејнгулујам. Мәним бурада арвадым вар, ушағым вар. — Чох данышма! Сәнин бурада һеч задын јохдур! Гардашын һачы Фәрәч арвадыны алыб, ушағларыны да көндәриб нахыра. Ај рәһмәтликләр! Валлаһ, һеч бириниз евә гојмајачаглар. Һансы гапыја кетсәниз, көрәчәксиниз ки, бағлыдыр. Јалварачагсыныз ки, аллаһ хатирәси үчүн ачын гапыны, мәним бурада әрим вар, бу евин арвадыјам, — јенә сизи говуб дејәчәкләр: чох данышма! Чых, гој кет! Бизә арвад-зад лазым дејил!.. Сәнин јерин гәбирдир. Итил чәһәннәмә! Чых, гој кет! Ха... ха... ха. Өлүләр!.. Нечә ки, јатыбсыныз, елә дә јатын! Аллаһ сизә рәһмәт еләсин. Јатын! Јатын!»

(Искәндәр)

Ајры-ајры монолог вә диалоглары ифа едәнләри ишти-ракчылар таныдыгдан сонра, ксчәни идарә едән шакирд јенә дә онлара мурачиһәтлә дејир:

— Инди исә сәһнәдәки чыхышлара диггәтлә гулаг асын. Тапын, көрәк, һансы әсәрдәндир?

«Ијирминчи әсрин илк илләри иди. Кәнч Бахшы семинаријадан Гарабаға өз кәндләринә, өз евләринә гајытмыш, Сонаны да бурада көрмүшдү. Бахшы азербайжанлы иди, Сона ермәни. О заманлар Сона 16 јашында иди. Сона һүндүр-бојлу, күлүмсәр, көзәл, тәнјеришли, шужкүлүшлү бир гыз иди. Онлар гоншу идиләр...».

(«1905-чи илдә»)

☆

«— Бәс, мәни көрмәк истәјәнләр, мирзә, һаны?

— Бурада, гапыда дурублар.

— Чағыр, кәлсинләр ичәри.

— Бәј, онларын ајағлары, либаслары тозлудур, мән нечә онлары отаға чағырым? Халы-кәбәни хараб еләјәрләр. Јахшы оларды ки, өзүңүз гапыја чыхыб, әһвалларыны сорушуб јола саласыныз.

— Дүздүр, әмим һәмишә јанына рәијјәт кәләндә чыхыб онунла гапыда сәһбәт едиб јола салыр; мән бунун мәнасыны баша дүшмүрдүм; инди аңладым. Әмимә де вә өзүн дә билкинән ки, ајагдан булашан тозу сүпүркә илә тәмизләмәк мүмкүндүр. Отаг үфунәтини пәнчәрәни бир гәдәр ачыг гојмагла рәдд етмәк олар. Амма бир пара хәбис гәлбләри басын тозу һеч бир сүпүркә илә тәмизләмәк олмас; мурдар үрәк саһибләри олан вүчүдларын үфунәтини дәрјалар пак едә билмәз. Бу кәлән кишиләрин тозлу, чиркли ајағлары чох адамын үрәјиндән тәмиздир... Зәһмәт чәкиб чых, о кишиләри бураја чағыр.

— Бәј, доғрусу будур ки, һачы ағанын гәзәбиндән горхурам. Сән мәни онун гәзәбинә дүчар еләмә...».

(«Бәхтсиз чаван»)

☆

«— Шаир, һөкүмдарын һүзүриндәсән!

— Буну, сизсиз белә дүшүнүрәм мән.

— Бәс баш әјмәдиниз?

— Әјмәдим, бәли!

— Әјилмәз вичданын бөјүк һејкәли...

— Ғылынчлар тоггушуб иш көрән заман,

Нејләр дедијиниз гуру бир вичдан?

— Вичдан дедикләри бир һәгигәтдир—

Бешији, мазары әбәдијәтдир...

— Бәс, зиндан нечәдир, гаранлыг зиндан?!

— Сојуг мазара да зинәтдир инсан...

— Чох көзәл, чох көзәл, инанын ки, мән

Сизин руһунузу севдим үрәкдән.

Бу дөвләт, бу чәләл, бу шанлы сарај

Көјләрин бусаты о улдуз, о ај

Сизә тапшырылсын бу күндән кәрәк,

Анчаг бир шәртим вар.

— Бујурун, көрәк.

— Кәрәк, фарс дилиндә јазсын сәнәткар.

— Фарсын өз гүдрәтли шаирләри вар.

Нә чохдур онларда бөјүк сәнәткар.

Азәри јурдунун оғлујам мән дә

Аз-аз ујдураам јери кәләндә...»

(«Вағиф»)

Мәктәблеләр драматик эсәрләрдән сечилмиш белә парчалары һәвәслә динләйр, онларын һарадан көтүрүлдүжүнү тез талмага мараг көстәрирләр. Чох бәдин эсәр охудугундан тез-тез чаваб верән шакирдләр мүвәфәғијјәтдән севинир. даһа чох мүталиә етмәјә һәвәсләнир, башгалары да онлар кими олмага чан атырлар.

«Драматик поезија кечәси» мәктәб драм дәрнәјинин тәшкил етдији тамаша илә битир.

Мүәллим әдәби-бәдин кечәләрин анчаг мараглы кечмәсинә дејил, педагожи истигамәтинә, дидактик принципләрә чаваб вермәсинә, методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилмәсинә дә хусусилә чалышмалыдыр.

1. Әдәби-бәдин кечәдә мүхтәлиф синифләрин шакирдләри иштирак едирләр. Демәли, мә'рузә елә гурулмалыдыр ки, јоручу олмасын, мүхтәлифјашлы шакирдләр үчүн анлашыглы, чәлбедичи олсун.

2. Әдәби-бәдин кечәдә шакирдләрин өзфәалијјәтинә, мүстәғилләјинә кениш јер верилмәлидир.

3. Иштирак едәнләрин драматик эсәрләрә, театр тамашаларына мараг вә һәвәсини артырмаг, ејни заманда онларын тизфәһмлијини, чанлы сурәтләри «өз сөзүндән» танымаг гәбиләјјәтинин инкишаф етдирмәк мөгсәди илә апарылан «Сәһнәдәки кимдир?», «Тапын, көрәк, һансы эсәрдәндир?» кими ојунлар (әкәр белә демәк мүмкүн исә), әсасән, орта мәктәб програмыны әһәтә етмәли, диггәтлә сечилмәлидир.

Бир һалда ки, сәһнәјә чыхан сурәт өзү-өз адыны чәкәчәк (мәсәлән, «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндән Рүстәм бәјин илк монологу кими) онда шакирдин ону танымаг үчүн фикирләшмәсинә, «бәш сындырмасына» һеч бир еһтијач галмыр. Мүәллим сурәтләрин дилиндән елә сәһијјәви диалог вә монологлар сечмәлидир ки, шакирдләри дүшүндүрә билсин. «Чавабы ичәрисиндә суал» кими әһәмијјәтсиз олан диалог вә монологларын сечилиб сәһнәдә ифа едилмәси педагожи чәһәтдән дүзкүн сајыла билмәз.

«Тапын, көрәк, һансы эсәрдәндир?» суалы илә шакирдләрин мүһакимәсини, һафизәсини тәмрин вә инкишаф етдирмәк, онларда тизфәһмлији артырмаг мөгсәди илә драматик эсәрләрдән сечилән парчалара диггәт едилсә, онларын ичәрисиндә диалог вә монологларла бәрабәр, мараглы мүкалимәләрин дә олдуғуну көрәрик. Бурада да истәр диалог вә монологлар, истәрсә дә мүкалимәләр чох асанлыгла тапылан, һансы эсәрдән олдуғуну өзү-өзүнә нишан верән парчалар олкизләјирсән.

Фикримизи бир гәдәр дә дәғигләшдирмәк үчүн, «Алмаз», «Өлүләр» вә «Һачы Гара» пјесләриндән сечилмиш мүкалимәләри мүгајисә едәк, бунлардан һансынын «Тапын, көрәк, һансы эсәрдәндир?» суалы илә шакирдләрә тәғдим едилмәјә мүнасиб олдуғуну ајдынлашдыраг.

1.

«— Һә, Алмаз ханым, евдәсиниз?

— Чамал, сизсиниз, һара белә?

— Көчүрәм.

— Һара?

— Шәһәрә... Дарыхдым. Алмаз, сизә ки, јазмышдым.

Сиз дә һазырлашыңыз кедәк.

— Бәс бизим Маариф Комиссарлығы илә шәртимиз?

— О бир шеј дејил, дүзәлтмәк олар. Әризә верәрик, дүзәләр кедәр.

— Мән сизи анламырам, Чамал. Бу, мәнчә, ичтимаи бир әхлагсызлыгдыр. Мән Советләр өлкәсинин тән һүғуглу бир вәтәндашыјам. Сөз вердим, вәзифә көтүрдүм, гуртарды. Бу, бизим вәтәндашыг борчумуздыр».

☆

2.

«— Бәјин исми-шәрифи нәдир?

— Нөкәринизин ады Искәндәрдир.

— Искәндәр бәј, чәнабыңыз да бир мәнсәб саһибсиниз, ја јох?

— Хејр, мән һеч бир мәнсәб саһиби дејиләм, мәнсәб саһиби бу ағалардыр (Һејдәр ағаны вә Әли бәји көстәрир).

— Белә мә'лум олур ки, сизин дәрсиниз бу ағаларын дәрсиндән азыр ки, бир мәнсәбә чата билмәмишсиниз?

— Бәли, бәли. Бунлар елм дәрјасыдыр. Инди дә ки, иншааллаһ, сиз чәнабдан да өлү дирилтмәк елмини өјрәнәрләр, онда лап алим оларлар.

— Һачы Һәсән аға, тәвәггә едирәм, буну бурадан кәнар едәсиниз. Бу мүртәд аллаһ тәаланын һикмәтинә истәһза еләјир...».

☆

3.

«— А киши, нә гајырырсан? Бу јараглары габагына нијә төкүбсән?

— Сәфәрим вар. јола чыхачағам.

— Де көрүм һара кедәчәксән?

— Сәнә демәли дејил.

— Нечә демәли дејил, гулдурлуға ки, кетмирсән, мәндән мамалыдыр.

— Елэ бир елэ заддыр.

— Бэс елэ зад исэ, һеч вэгг кедэ билмэзсэн. Дур ајаға кет, дукаанын малыны сат.

— Дуканы аллаһ батырсын, малы жоха чыхсын, сатылыр мэкэр? Гојмазсан башымын чарэсин көрүм?!

— А киши, башына нэ кәлибдир чарэсини көрәсэн? Нэ данышырсан?

— Дәхи нэ кәләчәкдир. Евим јыхылыб кедиб. Дүз јүз манат индијәдәк зәрәрим вар; богазыма чөрәк кетмир.

— Сәни көрүм богазын елэ тутулсун ки, су да өтмәсин, ај көјәрмиш. Ушаг ашыг јыған кими бу гәдәр пулу јыгыб нэ еләјәчәксән? Јүз ил өмрүн ола, јејәсэн, кејәсэн, ичәсэн, сәнин пулуи түкәнмәз. Јүз манат зәрәрдән өтрү нэ өзүнү өлдүрүрсән?...

★

Диалогларын кимин дилиндән дејилдијини гәсд илэ көс-тәрмәдијимиз јухарыдакы парчалардан ајдын олур ки, биринчи «Алмаз» пјесиндән сечилмишдир. Мүкалимәдә ишти-рак едән һәр ики сурәт бир-биринин адыны чәкир. Бу пар-чанын һансы әсәрдән сечилдијини «тапа билмәк» Х синиф шакирдләриндән һеч бир габилитјәт, билик, тизфәһмлик тә-ләб етмир.

Икинчи парчанын һансы әсәрдән көтүрүлдүјүнү тапмаг шакирдләр үчүн о гәдәр дә чәтин дејилдир. Бурада ики јер-дә Искәндәрин ады чәкилир, башга јердә исә «өлү дирилтмәк елминә» истәһза илэ ишарә едилир. Бу ики әламәт шакирд-ләрин фикрини мүкалимәнин һансы әсәрдән сечилдијинә аз да олса јөнәлдир.

«Һачы Гара» комедијасындан сечилмиш үчүнчү парчада исә мүкалимәнин һарадан көтүрүлдүјүнә һеч бир ишарә жох-дур. Анчаг јахшы охучу, давамлы һафизә саһиб олан ша-кирд һәмнин характерик парчанын «Һачы Гара»дан олдуғуну тапа биләр.

Јухарыда дејиләнләр әдәби-бәди кечәдә ифа едилән диалог, монолог вә мүкалимәләрин сечилмәсинә диггәтлә ја-нашмағын, бурада педагожи чәһәтдән дүзкүн һәрәкәт етмә-јин лазым олдуғуну көстәрир.

Әдәби-бәди кечәләр мәктәб драм дәрнәјинин вердији тамаша илэ битир. Драм дәрнәјинин үзвләри һәр һансы бир әсәрдән бир-ики пәрдә (шәкил) көстәрирләр.

Сәрки. Мәктәбдә тәшкил едилән сәрки, һәр шејдән әв-вәл, шакирдләрә сағлам бәди зөвг, коммунист тәрбијәси вә совет адамларына мәхсус нәчиб сифәтләри ашыламаг мәгсә-динә хидмәт етмәлидир. Сәркинин тәлим әһәмијјәти исә онун

програм материалларынын даһа дәриндән өјрәнилмәсинә, әја-ни сурәтдә нүмајиш етдирмәсинә хидмәт көстәрмәсиндәдир.

Драматургларын һәјат вә јарадычылығына аид тәшкил едилән мәктәб сәркисинин әсил маһијјәтинин вә мәзмунунун пәдән ибарәт олдуғуну јахшы баша дүшмәк үчүн, 187 нөмрә-ли мәктәбдә «Ҷ. Чаббарлынын драматуркијасы» мөвзусунда јарадылмыш сәркини нәзәрдән кечирмәк кифәјәтдир.

Мәктәбә дахил оланда, биринчи мәртәбәнин кениш фо-јесиндә көркәмли драматург Ҷ. Чаббарлынын јарадычылы-ғына һәср едилмиш зәнкин вә сәлигәли сәрки диггәти чәлб едир. Шакирдләр бураны ифтихарла мәктәбин музеји адлан-дырырлар.

Сәлигә илэ һазырланмыш бу лөвһәләр јазычынын драм әсәрләрини вә үмуми јарадычылығыны әкс етдирир. Биринчи стәнддә јазычынын «Солғун чичәкләр», «Ајдын» пјесләрин-дән парчалар верилир. Галан стәндләр Чаббарлынын башга әсәрләринә: «Огтај Елоғлу», «Од кәлини», «Севил», «1905-чи илдә», «Алмаз» әсәрләринә аиддир.

Сәркидә драматургун пјесләриндәки Сара, Бәһрам, Ајдын. Күлтәкин, Огтај, Фирәнкиз, Елхан, Агшин, Севил, Ејваз, Ал-маз, һачы Әһмәд, Мирзә Сәмәндәр сурәтләринин вә мүхтә-лиф күтләви сәһнәләрин шәкилләрини көрмәк, јазычынын әсәрләриндән сечилмиш марағлы фикирләри охумаг олар. Сәрки Ҷ. Чаббарлынын совет јазычысынын вәзифәләрини мүйәјјән едән гијмәтли фикирләри илэ битир.

Ҷ. Чаббарлынын ССРИ јазычыларынын биринчи гурул-тајында сөјләдији нитгиндән: «Совет јазычысынын мәгсәди бөјүк гуручулуғумузу әкс етдирмәк, өз һәмвәтәнләрини вә гәһрәманларыны јени галибијјәтләр үчүн сәфәрбәрлијә ал-магдыр» сөзләри парча үзәриндә јазылыб, дивардан асыл-мышдыр.

1934-чү илдә «Правда» гәзетинин биринчи сәһифәсиндә дәрч едилән һәмнин нитгин фото сурәти дә сәркидәдир. Стәнд-ләрин бир башгагы көркәмли шаир Назим Гикмәтин Соһа Чаббарлы вә бир груп Азәрбајчан јазычылары илэ бирлик-дә Ҷ. Чаббарлынын гәбри јанында чәкдирдији шәкилләрә һәср едилмишдир.

Һәр бир мәктәбдә белә әдәби монтажлар һазырламаг олар. Бу асан иши, һәтта, шакирдләрин өзләри дә көрә би-ләрләр. Әдәби монтажлары һәм бир драматургун һәјат вә јарадычылығына, һәм дә үмуми шәкилдә Азәрбајчан драма-туркијасына һәср егмәк олар.

Бурада муәллимдән хүсуси вәсаит, габилитјәт тәләб едән һеч бир шәј жохдур. Бирчә сәнәтә, елмә мәнәббәт, шакирд-

ләрлә мәшғул олмаға һәвәс ләзымдыр ки, белә әдәби мон-
тажлар һазырлајасан.

Мәктәбдә синифдәнкәнар ишин ән мүрәккәби, ејни за-
манда марағлы нөвү драм дәрнәјидир.

Һазырда республикамызда елә орта мәктәб тапмағ ол-
маз ки, орада драм дәрнәји фәалијјәт кәстәрмәсин, шакирд-
ләрин гүввәси илә театр тамашалары верилмәсин. Бу, мәк-
тәблиләримизин инчәсәнәтә түкәнмәз мәнәббәт бәсләдиклә-
рини, онларын бәдин јарадычылыға бөјүк һәвәс кәстәрмә-
ләрини билдирир. Мәктәблиләрин драм дәрнәкләри өз фәа-
лијјәтини мәктәб чәрчивәсиндә мәнһудлашдырмыр, зәһмәт-
кешләрин, хусусилә кәнд јерләриндә колхозчуларын гаршы-
сында театр тамашалары кәстәрир, марағлы програмла мү-
самирәләр тәшкил едир.

Мәктәб драм дәрнәкләри шакирдләрин ән чох һәвәс кәс-
тәрдикләри, мәшғул олдуғлары дәрнәкдир. Кәнчләрин ком-
мунист әхлагы руһунда тәрбијә едилмәсиндә, онларын бәдин
зөвгүнүн инкишафында драм дәрнәјинин бөјүк ролу вар-
дыр.

Бунула белә гејд етмәлијик ки, республикамызын, тәғ-
рибән, 2 миндән артығ мәктәбиндә фәалијјәт кәстәрән драм
дәрнәкләринин иши һағгында, габагчыл әдәбијјат мүәллим-
ләринин бу дәрнәкләрә рәһбәрлик сәнәсиндәки тәчрүбәсинә
даир бизим әдәбијјатымыз јохдур. Мәктәбләримизин бу са-
һәдәки јахшы тәчрүбәси елми шәкилдә үмүмиләшдирилиб
јајылмамышдыр.

Мәктәб драм дәрнәкләринин кениш әһатәли, чохсәнәли
иши һағгында, бизим фикримизчә, хусуси тәдғигат апарыл-
малы, елми әсәр јазылмалыдыр.

Драм дәрнәкләринин тәшкили, мөгсәд вә вәзифәләри,
репертуарларын сечилмәси, бурада көзләнилмәли олан ди-
дактик принципләр, әдәбијјат мүәллиминин режиссорлуғ фәа-
лијјәти, тамашаларын һәмми вә мөзмуну, шакирдләрә ашы-
ланаң вәрдишләрин мөгсәдәујғунлуғу вә с. кими чох мүрәк-
кәб елми-методик вә педагожи мәсәләләр өз әксини тапма-
лыдыр.

Бағыр БАҒЫРОВ,
Кировабад шәһәриндәки 7 нөмрәли
мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛЫҒЫНЫ АРТЫРМАҒА ДАИР

Коммунизм гуручулуғунун һазыркы дөврүндә бөјүмәкдә
олан кәнч нәслин тәғлим-тәрбијјәсини көкүндән јахшылаш-
дырмағ, үмүмтәһсил фәнләринин тәдриси кејфијјәтини јүк-
сәлтмәк, тәһсил һәјәтлә, ичтимаи-фајдалы әмәклә мөһкәм
сурәтдә әлағәләндирмәк, коммунизмдә јашајачағ нәсли кол-
лективчилик, һуманизм, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик,
бүтүн халқларә вә милләтләрә гардашлығ руһунда тәрбијә
етмәк мүһүм бир вәзифә кими гаршыја гојулмушдур.

Бу вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн башта үмүмтәһсил
фәнләри илә јанашы, әдәбијјат дәрсләринин дә тәдрисини кү-
нүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырмағ, дәрсдә шакирдләрин
фәаллығ вә мүстәғиллијини тәшкил етмәк вәчиб мәсәләләр-
дән биридир. Мәктәбин һәјәтлә әлағәсини мөһкәмләтмәк вә
өлкәдә халғ маарифи системини даһа да инкишаф етдирмәк
һағгында Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Советинин те-
зисләриндә дејилдији кими мәктәб тәһсилинин јенидән гурул-
масы тәғлимин јалғыз мөзмунуну дејил, методларын да
дәјишдириб шакирдин мүстәғиллик вә тәшәббүскарлығынын
һәр васитә илә кенишләндирилмәсини тәләб едир.

Мән әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә бу кәстәришә
әмәл едир, дәрсдә шакирдләрин фәаллығынын тәшкилине
хусуси фикир верирәм.

Дәрсдә шакирдләри фәаллашдырмағ, онларда сөз сәнә-
тинә, сәнәткарларын јарадычылығына марағы артырмағ, һәр
дин әдәбијјатә мәнәббәт һисси тәрбијә етмәк үчүн мән һәр
бир дәрсә әввәлчәдән чидди һазырлашыр, әлдә олан имкан-
лардан мүмкүн гәдәр сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырам.

У синифдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һе-
кајәсинин тәдрисинә 3 саат вахт верилмишдир. Мән һәмнин
саатлары ашағыдакы кими планлашдырырам:

Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјәти һағгында үмүми мәлүмат.
Һекајә һағгында анлајыш. Һекајәнин синифдә ифадәли оху-

нушу—1 саат. Мәтн үзәриндә иш, план тәртиби вә һекајәнин мәзмунунун өјрәнилмәси—1 саат. Һекајәнин идејасы вә бәдһи тәһлили—1 саат.

Мәлүм олдугу кими, дәрсликдә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјәти һаггында мәлүмат верилмәмишдир. Одур ки, мән сөһбәтимин әввәлиндә јазычы һаггында гыса мәлүмат вермәји лазым билирәм. Јазычынын портретини лөвһәдән асыб, ашағыдакы суалла синфә мурачнәт едирәм:

— Сиз Чәлил Мәммәдгулузадәнин һансы әсәрләрини таныјырсыныз?

Шакирдләр јазычынын «Буз», «Саггаллы ушаг», «Гурбанәли бәј», «Почт гутусу» вә башга әсәрләринин адларыны чәкирләр. Шакирдләрин јазычы һаггында мәлүматыны динләдикдән сонра дејирәм:

— Ушаглар, Чәлил Мәммәдгулузадә Азәрбајчан халгынын јетиширдији бөјүк сәнәткарлардан биридир. О, 1866-чы илдә Нахчыванда анадан олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә јазыр ки, «Көзүмү өмрүмдә биринчи дәфә ачан кими дунјаны гаранлыг көрмүшәм».

Һә үчүн дунја гаранлыг иди? Она көрә ки, варлылар халгын оумасына, елм өјрәнмәсинә фикир вермирдиләр. Ачылан тәк-түк мәктәпләрдә јалныз варлы балалары охујурдулар. Зәһмәт чәкән, варлылары милјон саһиб едән зәһмәткешләрин исә әксәријјәти савадсыз иди. Бөјүк јазычы Ч. Мәммәдгулузадә өз әсәрләриндә халгын һесабына варланлары, дин һадимләрини тәнгид едирди. О, өз доғма гыны сеvirди вә онун маарифләнмәси, елмә јијәләнмәси үчүн вар гүввәси илә чалышырды. Халгы азад, савадлы көрмәк бөјүк јазычынын арзусу иди.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин гурулмасы бу арзуну һәгигәтә чевирди. Ч. Мәммәдгулузадә Совет һакимијјәти илләриндә дә јазыб јаратмыш, 1932-чи илдә Бақыда вәфат етмишдир. Халгымыз өлмәз сәнәткарын хатирәсини әзиз сахлајыр. Онун әсәрләри дәфәләрлә нәшр олунмуш (синфә кәтирдјим китаблары шакирдләрә көстәрирәм) бир чох колхоза, мэдәни-маариф очагларына, мәктәпләрә бөјүк јазычынын ады верилмишдир. Бақыда Низами музейиндә Азәрбајчанын көркәмли сәнәткарлары илә јанашы, Ч. Мәммәдгулузадәнин дә һәкәли жүкәлмәкдәдир. Јазычынын әсәрләри зәнкин әдәбијјат хәзинәмиздә хүсуси јер тутур. Бу күн биз Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсини кечәчәјик. Һекајә 1903-чү илдә јазылмышдыр. Һекајә һаггында шакирдләрә гыса ашлајыш вериб, мәтни бир дәфә өзүм ифадәли охујурам.

«Почт гутусу» һекајәсинин мүәллим тәрәфиндән охунушу чәми 15 дәгигә чәкир. Белә балача мәтнләрин бүтөвлүклә мүәллим тәрәфиндән охунмасы даһа мәгсәдәүјгундур.

Һекајәни өзүм охујуб гуртардыгдан сонра китаблары ачдырыр, шакирдләрә охутдурурам. Чалышырам ки, бүтүн шакирдләр охуда фәал иштирак етсинләр, охудугларыны дәрк едиб, башга дүшсүнләр. Оху заманы шакирдләрин паузалара риәјәт етмәләринә, мүәллифин сөзләри илә персонажларынын данышығыны бир-бириндән ајырмағы бачармаларына хүсуси фикир верирәм.

Бунун үчүн јери кәлдикчә охуну дајандырыб суал-чаваб апарырам. Мәсәлән, шакирд Новрузалинин ханла илк көрүшүнү ејни сәвијјәдә охујур, персонажларынын тутугу мөвгеји нәзәрә алмырды.

Әввәлләр белә һаллар олдугда дәрһал өзүм шакирдин сәһвини дүзәлдирдим. Бу үсулун шакирдләрин һәр шеји һазыр шәкилдә мүәллимдән алмағы көзләмәләри, онлары пасивләшдирмәси бир јана дүрсун, шакирдләрдә өз гүввәләринә инамсызлыг јарадыр, һәтта билдикләрини белә сөјләмәкдән горхурдулар. Дәрсдә евристик мүсаһибәдән кениш истифадә етмәјим нәтичәсиндә бу гүсур арадан галдырылды, дәрә просесинин мараглы кечмәсинә, шакирдләрин дәрәдә фәаллыг вә тәшәббүскарлыгынын артмасына сәбәб олду. Евристик мүсаһибә «тапмача» јолу дејил, лакин елә јолдур ки, онун васитәсилә шакирдләр билији мүәллимдән һазыр бир шәкилдә алмыр, ону өзләри «ахтарыр» вә «тапырлар». Евристик мүсаһибәнин... үстүнлүјү ондан ибарәтдир ки, шакирдләрин дүшүнчәләрини фәаллашдырыр, онлары дәрәдә фәал сүрәтдә иштирак етмәјә, фактлар, шејләр вә һадисәләр һаггында мүһакимәләр апармағы, фактлар вә шејләри мугајисә етмәјә, сәрбәст олараг нәтичәләр чыхармағы өјрәдир. Евристик мүсаһибә шакирдләрдә жүкәк һәвәс ојадыр, онлары тәкчә билијин өзүнә јох, һәм дә ону «тапмағы» һәвәсләндирир, өз гүввәләринә инамларыны артырыр, үмумиләшдирмәк бачарығыны тәкмилләшдирир».¹

Буну нәзәрә алараг мән сәј көстәрирәм ки, дәрәдә ајдын олмајан, изаһа ештијачы олан мәсәләләри шакирдләрин өзләри «тапсынлар», изаһ етсинләр. Одур ки, һекајәни охујан шакирди дајандырыб синфә белә суал верирәм:

— Јолдашыныз дүзүм охујур?

¹ М. Меһдизадә, Мәктәбдә тәлим-тәрбијә ишләринин јенидән гурулмасынын бәзи мәсәләләри, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 68.

— Хејр.

— Нијә?

— Она көрә ки, Новрузәли илә хан башга-башга адамлардыр.

— Буну нечә баша дүшүрсән?

— Ханьн чохлу пулу, мал-дөвләти, нөкәрләри вар. Она көрә дә о, үрәкли данышыр. Новрузәли исә касыб бир кәндчидир, ханьн нөкәри кими бир адамдыр. Онун нә пулу, нә нөкәри, нә дә хан кими ев-ешији вар. Новрузәли зәһмәткеш адамдыр, жазыгдыр.

— Бунларьн сөһбәти нечә охунмалыдыр?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, Новрузәлинин данышығында мұлајимлик, жазыглыг, горхаглыг олдуғу һисс едилмәлидир. О, хан кими даныша билмәз. Хан исә һөкмран кими данышыр, Новрузәлини адам сајмыр...

Беләликлә, оху заманы шакирдләр персонажларьн нитгинә хусуси фикир верир, чәтин сөзләрин мәнасыны өјрәнир, мұәллифин, Новрузәлинин, ханьн данышығыны бир-бириндән сецир, охуда буну нәзәрә чардырырлар.

Дәрсин сонунда тапшырырам ки, һекајәни евдә охусунлар, сурәтләрин данышығына хусуси диггәт версинләр, чәтин сөзләри лүгәт дәфтәрләринә жазыб мәнасыны өјрәнсинләр.

Икинчи дәрсдә мәтн үзәриндә иши давам етдирирәм. Биринчи дәрсдән фәргли олараг, бурада һекајәнин мәзмунуну шакирдләр дәриндән мәнимсәтмәк үчүн суал-чавабдан кешиш истифадә едир, жазычынын хан вә Новрузәлијә мұнасибәтини ајдынлашдырмаг ишинә хусуси фикир верирәм. Мән чалышырам ки, шакирдләр сәрбәст олараг һекајәдән нәтичә чыхармагы, жазычынын хана олан нифрәтини, ачы күлүшүнү, Новрузәлијә исә мөһәббәтини, лакин онун авамлығына, садәләвһлүјүнә кинајәсини, сәмиимижәтини баша дүшсүнләр.

Бу чәһәт ифадәли охуда мұһүм шәртдир. Белә ки, шакирдләр охунан бәдини эсәри шүүрлу сурәтдә баша дүшмәклә јанашы, она мүстәгил олараг гијмәт вермәји бачармалы, нәјин јакшы, нәјин пис олдуғуну, эсәрдә жазычынын мөвгејини дүзкүн тәјин етмәлидирләр. Н. К. Крупскаја жазырды ки, «Охунмуш әдәбијјата гијмәт вермәји бачармаг чох әһәмијјәтли бир чәһәтдир. Биз шакирди һәмишә әлиндән тутуб кәздирә билмәрик. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирд өзү эсәрдән баш чыхара билсин, эсәрә дүзкүн гијмәт верә билсин. О заман шакирдин әлинә тәсадүфән пис бир эсәр дүшсә дә, гор-

хусу јохдур. О, бу пис эсәрин зәрәрли тәсириндән өзүнү го-руја биләр».¹

Мәтн үзәриндә иш апараркән мән бу чәһәти диггәт мәркәзиндә сахлајырам. Чәлил Мәммәдгулузадә истәдадлы бир һекајә устасы кими «Почт гутусу»нда ингилабдан әввәлки шәраитдә зүлм вә әдаләтсизлији, авам чамаатын башына кәтирилән сонсуз мүсибәти бөјүк мөһарәтлә, инчә штрихләрлә верә билмишдир. Ханла Новрузәлинин сөһбәтинә диггәт едәк:

— Новрузәли, почтхананы таныјырсән?

Новрузәли чаваб верди:

— Ај хан, мән кәндли адамам, мән нә билирәм почтхана нәди.

— Чох әчәб, нәчәлик диванханасыны ки, таныјырсән?

— Бәли, хан, башына дөнүм, таныјырам, нијә танымырам. Кечән һәфтә мән елә кәлмишдим нәчәликни јанына шикајәтә. Хан, анд олсун сәнин башына, бизи кәндхуда чох инчидир. Әслинә бахсан, бизим бу кәндхуdamыз өзкә тајфаданды, оду ки, бизи көрмәјә көзү јохду. Кечән һәфтә мәним ики бузовум итмишди. Кетдим...

Бу парчаны охутдурдугдан сонра шакирдләрә ашағыдакы суаллары верирәм:

Новрузәлинин почтхананы танымамасына сәбәб нә иди? Новрузәли ханьн «нәчәлик диванханасыны ки, таныјырсән?» суалына нә үчүн мүсбәт чаваб верир? Новрузәлинин шикајәт етдији кәндхуда нечә адам иди? Хан Новрузәлинин сөзүнү нә үчүн јарымчыг гојур? Жазычынын «бизи кәндхуда чох инчидир» сөзләрини Новрузәлијә дедиртмәсиндә мөгсәди нәдир?

Шакирдләр һәмин суалара әтрафлы чаваб верир, нәтичәләр чыхарырлар. Мәлүм олдуғу кими Ч. Мәммәдгулузадә һекајәдә нә ханьн, нә дә кәндхуdamын пис адам олдуғуну биләваситә тәсвир етмир. Лакин хан вә кәндхуdamын нечә алчаг адам олдуғлары, јохсулларьн гәними кәсилдикләрини, зәһмәт адамларына чох алчаг нәзәрлә бахдығларыны, онлары адам јеринә гојмајыб, һәр аддымда инчитдикләрини биз чәрәјан едән һадисәләрдән өјрәнирик. Хусусән һекајәнин һеч бир јериндә жазычы «Хан пис адамдыр» сөзләрини демир. Ханьн ијрәнч сифәтләри, гәддарлығы онун Новрузәлијә мұнасибәтиндә ашкара чыхыр. О, дөнә-дөнә Новрузәлини данышдырыб һәзз алып, гаранлыг дүшәнә кими онунла әјләннб,

¹ Н. К. Крупскаја, Сечилмиш педагожи эсәрләри, «Азәрбајчан мәктәби» журналының ишри, 1950, сәһ. 88.

ахырда бичарәни ач-сусуз кәндә жола салыр... Мәтн үзәриндә иш апараркән мән шакирдләрин диггәтини мәнз бу чәһәтләрә чәлб едирәм. Мәтн үзәриндә иш апардыгча ханын кобудуғу шакирдләрин көзү өнүндә чанланыр. Новрузәлинин «Горхдум ки, мәнә гејзини тута», «Горхдум сәнин гәзәбин тута», «Мәним ханым мәни өлдүрәр...» кими чүмләләрдән шакирдләр нәтичә чыхарараг, ханын кәндхудадан да јарамаз адам олдугуну дәрк едирләр.

Мәтн үзрә иш гуртарыр. Дәрсдә шакирдләр һекајәнин мәзмунуну әтрафлы өјрәнир, план тәртиб едирләр.

Үчүнчү дәрә һекајәнин тәһлилинә һәср едилир. Тәчрүбә көстәрир ки, тәһлилин биртәрәфли, јәни јалныз мүүәллим тәрәфиндән апарылмасы, шакирдләрин бу ишә чәлб едилмә-мәси јахшы нәтичә вермир, дәрә онлар үчүн марагсыз кечир. Буну нәзәрә алараг, мән чалышырам ки, шакирдләр тәһлил-дә фәал иштирак етсинләр, һадисәләр, персонажлар һагғында өз рәјләрини сөјләсинләр. Дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг дедикдә, бәзи мүүәллимләр буну мүүәллимин дәрә заманы шакирдләрә даһа чоһ данышдырмасы, өзүнүн исә сусмасы мәнәсында баша дүшүрләр. Бизчә, белә дејилдир. Шакирдләрин фәаллығы мүүәллимин ролуну һеч дә инкар етмир, әксинә, даһа да артырыр. Лакин бу, мүүәллимдән даһа чоһ һазырлыг, ушаглары ишләтмәк, тәдрис етдији мөвзуну дәриндән билмәји тәләб едир. Бунун үчүн мүүәллим методик чәһәтдән һазырлыгы олмалы, шакирдләрин фәалијјәтини әсас мәгсәдә доғру, јөнәлтмәји бачармалыдыр. Унутмамалыдыр ки, бурада сәһбәт ајры-ајры шакирдләрин дејил, бүтүн синфин фәал олмасы үзәриндә кедир. Синиф дәрәдә о заман фәал олур ки, дәрәдә нәзәрдә тутулан мәгсәд шакирдләр үчүн ајдынлашдырылыр, бу ишдә онларын фәал рол ојнамасы тәмин едилир. Тәһлил апарыларкән артыг сөзләрә јол верилмәмәси, диггәтин әсас мәсәләләр әтрафында чәмләшдирилмәси мүнүм шәртләрдән биридир.

Мөвзуја верилән саатлар кечилиб гуртардыгдан сонра дәрәси јекунлашдырыб суал-чаваб апарыр, бурада бүтүн шакирдләрин фәал иштирак етмәләринә чалышырам.

Синифдәнхарич мәшғәләләрдә шакирдләрлә бирликдә һекајәни сәһнәләшдирирәм. Беләликлә, шакирдләрин Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәјәты һагғында үмуми мәлуғмата малик олмаларына, «Почт гутусу» һекајәсинин һәм мәзмунуну, һәм дә идејасыны дәриндән мәннимсәмәләринә наил олурам.

А. МӘММӘДОВ,

Дәвәчи рајону, Чухурәзәми кәнд
сәккизиллик мәктәбин әдәбијјат
мүүәллими.

СӘККИЗИЈЛИК МӘКТӘБЛӘРИН «ӘДӘБИЈЈАТ» ПРОГРАМЫ ЈЕНИДӘН ТӘРТИБ ЕДИЛМӘЛИДИР.

Партија вә һөкүмәт кәнч нәслин тәлим-тәрбијәсинә бөјүк диггәт јетирир. Биз кәнчләримизи руһән вә бәдәнчә сағлам, күмраһ, өз гүввәләринә дәрин инам, социализм идејаларына сонсуз сәдагәт руһунда тәрбијә етмәлијик.

Кәнчләримизә ичтимаһ һадисәләри дүзкүн баша дүшмәкдә көмәк етмәли. онлары буржуа идеолокијасынын һәр чүр тәзаһүрләринә, мешһанлыгга таршы барышмаз бир руһда тәрбијә етмәлијик. Кәнчләрдә бу адәтләрин тәрбијә едилмәсиндә әдәбијјат мүүәллимләринин ролу чоһ бөјүкдүр. Онлар классик вә мүасир совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләрини кәнчләрә мәннимсәдирләр. Әлбәттә, иш тәкчә әдәбијјат мүүәллимләринин фәалијјәти илә битмир. Биз—әдәбијјат мүүәллимләри, кәнчләр үчүн бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан әсәрләрә даһа кениш јер верәрдик. Анчаг бу, тәкчә биздән асылы дејилдир. Бу. програмы тәртиб едәнләрдән дә асылыдыр. Нәдәнсә, сәккизиллик мәктәбин «Әдәбијјат» програмыны тәртиб едән јолдашлар бу чүр мүнүм бир ишә сәтһи бахмыш вә нәтичәдә бағышланмаз сәһвләрә јол вермишләр. Мәктәбин јенидән гурулмасы һагғында верилмиш Ганун програмда өз әксини тапмамышдыр.

Мир Аббас Асланов јолдашын «Азәрбајчан мәктәби» журналынын 6-чы нөмрәсиндә чыхан «Сәккизиллик мәктәбләрин әдәбијјат програмы һагғында гејдләр» мәгаләси һаглы олараг јазылмышдыр. Доғрудан да V—VIII синифләрин әдәбијјат програмында бағышланмаз сәһвләрә јол верилмишдир. һәммин сәһвләр һансылардыр? V синиф програмында әдәбијјатын өјрәнилмәсинә 72 саат вахт верилмишдир. Бундан 12 саат шифаһи халг әдәбијјатынын өјрәнилмәсинә, 27 саат классик әдәбијјата, 12 саат јазы ишләринә, 4 саат исә синифдәнхарич гираәт үчүн ајрылмышдыр. Јердә галан 17 саат исә мүасир совет әдәбијјатынын өјрәнилмәсинә верилмишдир. VI, VII, VIII синифләрдә дә мүасир әдәбијјата ејни илә аз

(вахт) јер верилмишдир. Элбэттә, тәртибатчыларын мүасир әдәбијјата програмда аз јер вермәләри онларын бағышланмаз сәһвидир. Намы јахшы билир ки, мүасир совет јазычыларымыз кәнчләрин һәјәти илә сых бағлы олан көзәл әсәрләр јарадырлар. Онлар өз әсәрләриндә мүасир кәнчләримизи коммунизм чәмијјәтинин бир гуручусу кими тәрбијәләндирирләр. Мүасир дөврүмүздән бәһс едән әсәрләр кәнчләримизә көзәл сифәтләр, дүшмәнә нифрәт, Вәтәнә мәнәббәт һиссләри ашылајыр. Нечә ола биләр ки, програм мүәллифләри белә мүһүм бир мәсәләни јаддан чыхарсынлар. Ахы, нә үчүн онлар бу гәдәр тәкрарчылыға јол верирләр? V синифдә шифаһи халқ әдәбијјатынын өјрәнилмәсинә 12 саат вахт верилмишдир. Нәмин мөвзуларын ејни илә VI, VII, VIII синифләрдә дә кечилмәсинин нә әһәмијјәти вар. Н. Кәнчәвинин һәјәт вә јарадычылығы VI—VIII синифләрдә, М. П. Вагифин VII, VIII синифләрдә, М. Ф. Ахундовун VI—VIII синифләрдә, Ч. Чаббарлынын һәјәт вә јарадычылығы исә V—VII, VIII синифләрдә кечилир. Элбэттә, програмда бу гәдәр тәкрарчылыға јол верилмәсә иди, башға јазычыларын да өјрәнилмәсинә вахт галарды.

Мир Аббас Асланов мәгаләсиндә гејд едир ки, ајры-ајры әсәрләр арасында һәчмә көрә фәрг гојулмур. Бу доғрудан да беләдир. Биз нечә разылаша биләрик ки. С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринә програмда 3 саат, М. Ә. Сабирин «Әкинчи», «Охутмурам, әл чәкин» ше'рләринин һәр биринә исә 2 саат вахт верилсин. Элбэттә, М. Ә. Сабирин дили гәлиздир. Онун ајры-ајры ше'рләриндә чәтин сөзләрин мәнәнасыны өјрәнмәк үчүн елә 1 саат вахт лазымдыр. Ше'рин әзбәрләnmәси вә тәһлили үчүн исә 2—3 саат вахт лазым кәлир. С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринә исә 1—2 саат вахт кифајәтдир. Белә мисаллардан чох кәтирмәк олар. Мән үмид едирәм ки, V—VIII синифләр үзрә әдәбијјат програмыны тәртиб едәнләр јухарыда кәстәрилән нөгсанлары нәзәрә алачаглар. Онлар көһнә програмын үзәриндә бә'зи дәјишикликләр апармагла кифајәтләnmәјиб, һәмин програмы көкүндән дәјишдирәчәкләр. Чүнки V—VIII синифләр үзрә әдәбијјат програмы нөгсанлы тәртиб едилмишдир.

Гасым МУСАЈЕВ,
Әли Бајрамлы рајону, Атбулаг
онбириллик мәктәбин әдәбијјат
мүәллими.

НӨГСАНЫ БИР ДӘРСЛИК ҺАГГЫНДА¹

Мүәллим вә шакирдләримиз, Азәрбајжан мәктәбләринин VIII синфи үчүн јени тәртиб олунмуш «Әдәбијјат» дәрслијинин јүксәк елми принципләрә әсасланан мәзмунлу, зәнкин бир китаб олачағына үмид едирдиләр. Тәәссүф ки, китабы диггәтлә нәзәрдән кечирәндә бу үмидимиз пуча чыхды.

Китабдакы илк нәзәрә чарпан нөгсан орадакы очеркләрин гуру вә сәтһи олмасыдыр. Аббас Туфарганлы мүстәсна олмагла, 13 јазычы һаггында верилмиш очеркләрин һеч бириндә бир дәнә дә олсун әсәрин вә ја сурәтин мүхтәсәр дә олса тәһлили јохдур. Бу дәрсликдә өввәлчә, јазычынын һәјәти верилир, сонра исә әсәрләри һаггында чох үмуми, јадда галмајан чүмләләр дејилир ки, бунлар да мүәллим вә шакирдләрә көмәк едә билмир. Шакирдләрин билик вә көрүш дәирәләри илдән-илә кенишләндији үчүн VIII синфин дәрслијидә VII синфин дәрслијиндән фәргләnmәлидир. Һаггында даңышдығымыз очеркләр, әксинә олараг VII синфин дәрслијиндә олан очеркләрдән ашағы сәвијјәдә дурур. Мисал үчүн, Вагиф вә Сәмәд Вурғун һаггында һәр ики дәрсликдә олан очеркләрин мугајисәси фикримизи сүбүт едә биләр.

Ири һәчмли әсәрләрдә апарылан ихтисарларла да һәмишә разылашмаг чәтиндир. Дәрсликдә олан ирили-хырдалы 16 әсәрин 11-и ихтисар едилмишдир. Ихтисар етмәк бә'зән зәрури олур, һәм дә мүмкүн олур. Амма бә'зән әсәри шикәст едир, аңлашылмаз, тә'сирсиз бир һала салыр. О јердә ки, ихтисар әсәрин мәзмунуна тә'сир едир, онда инкишаф едилән парчаларын гыса мәзмунуну вермәк мөгсәдәмүвафиг олар. Бу мәсәлә башға синифләр үчүн олан әдәбијјат дәрсликләринә дә аид едилә биләр. Дәрсликдә «Алданмыш кәвакиб» һекајәси Јусиф Сәррачын сараја кәтирилмәси илә башлајыр. Әсәрин бураја гәдәр олан һиссәси, тәхминән тән јарысы ихтисар едилмиш, ихтисар едилән һиссәдәки һадисәләр һаггында һеч бир гејд верилмәмиш, буна көрә дә дәрч едилән һиссә аңла-

¹ Әдәбијјат, 8-чи синиф үчүн мунтәхабат, тәртиб едән Н. Ахундов, редакторлары М. Ч. Чәфәров, Т. Бабајев, Азәрнәшр, 1962.

шылмаз, жарымчыг бир хала дүшмүшдүр. «Яшар» пјесинин да жалыыз IV (сон) пјрдәси китаба дахил едилдији үчүн мәтн истәнилән тәсири ојатмыр.

Башга мүнүм нөгәсан ондан ибарәтдир ки, мүәллиф дил етибары илә чәтин олан мәтнләр үзәриндә ишләмәмишдир. Ишләмәмишдир дејирик, чүнки мүәллиф, бу мәтнләрә аид бүтүн лүгәт вә изаһлары башга дәрсликләрдән көчүрмүшдүр. Әкәр мүәллиф мәтнләрин дилинә нәзәр салсајды, көрәди ки, һәр кичик мәтндә онларча чәтин сөз вә ифадә вардыр ки, бунлар тәкчә шакирдләр үчүн јох, мүәллимләр үчүн дә ајдын дејилдир.

Мисал олараг, Фүзулинин гит'ә («Падшаһи-мүлк...») «Анасыны Лејлијә нәсиһәти» кими мәтнләри кәстәрә биләрик. Дәрслијин 50—51 вә 51—54-чү сәһифәләриндәки һәммин мәтнләрә аид берилән лүгәтләр VIII синиф үчүн «Әдәбијат мүнтәхәбаты» китабынын (тәртибатчы Ф. Гасымзадә, 1961-чи ил нәшри) 142—143 вә 158—160-чы сәһифәләриндән һеч бир дәјишиклик едилмәдән көчүрүлмүшдүр. Вагифин «Көрмәдим», «Јагута бәнзәр» ше'рләринин лүгәти һәммин китабын 208—210 вә 213—214-чү сәһифәләриндән, Сабирин «Нә ишам вар» вә «Сатырам» ше'рләринин лүгәти исә IX синиф үчүн «Әдәбијат мүнтәхәбаты»нын (тәртиб едәнн Ә. Мирәһмәдов-дур) 173—175-чи сәһифәләриндән көчүрүлмүшдүр.

Ахы, чох тәәччүблү дејилми ки, «Ол дәхи асари-әмнү истигамәтдән бәри» кими чох гәлиз мисрадан анчаг «бәри» сөзү ајдынлашдырылмышдыр?! Јахуд:

«Әнгә кими үзләт ејлә пишә,

Өјлә рәвиш ејлә ким һәмишә...» — бејтиндәки чәтин сөзләр дә изаһ едилмәмишдир. Бу мисалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг олар.

Бә'зән суал вә тапшырыглар мәтндән доғмур, көјдән-дүшмә кими көрүнүр. 46-чы сәһифәдә охујуруг: «Хосров вә Ширин» поемасыны дүнја әдәбијатында шәһрәтләндирән мүнүм хүсусијәтләр һансылардыр?».

93-чү сәһифәдә: «Сатырам» сатирасы кимин дилиндән дејилмишдир?». Бу суалларын һеч биринә дәрсликдән чаваб тапмаг мүмкүн дејилдир.

Мүәллиф вә редакторлар чох диггәтсиз вә тәләсик ишләдикләри үчүн дәрсликдә башга характерли сәһвләр дә чохдур.

59-чү сәһифәдә: «Вагифә, ја рәббәна, өз лүтфүнү ејлә пәнәһ!» әвәзинә

«Вагифә, ја рәббәна...» кетмишдир.

Классик ше'рин имласында һеч бир гајда-ганун, һеч бир принцип көзләнилмәдији үчүндүр ки, бу китабда да сөзләрин, ифадәләрин јазылышында күлли мигдарда гарышыглыг вә сәһвә јол берилмишдир. Мәсәлән: «падшаһи-мүлк» әвәзинә «падшаһи мүлк», «асари-әмнү истигамәт» әвәзинә «асару-әмнү истигамәт» (сәһ. 50), «асари-нүсрәт» әвәзинә «асари нүсрәт» (сәһ. 51), «дәрду фәраг» әвәзинә «дәрду-фәраг» (сәһ. 58) вә с. јазылмышдыр.

Мүәллиф «Кәвакиб» сөзүнү бөјүк улдуз «планет» кими изаһ едир (сәһ. 66). Мәктәбли ушаглар да билир ки, «кәв-кәб» сөзү улдузлар демәкдир.

Дәрслик тәртибинә јүнкүл бир иш кими бахмаг олмаз. Көнч нәслимизин тәһсил вә тәрбијәси мүәллимлә јанашы, дәрсликдән дә чох асылыдыр. Бу иши мәктәб, маариф ишини јахшы билән савадлы, һазырлыглы шәхсләрә тапшырмаг лазимдыр.

Н. ИСМАЙЛЗАДЭ,
Ә. РӘЧӘБОВ.

ОРТА МӘҚТӘБ МӘ'ЗУНЛАРЫНЫН ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈАТДАН ҺАЗЫРЛЫҒЫ ҺАГҒЫНДА

Сов.ИКП XXII гурултајынын гәрарлары, мәктәб һагғындакы Ганунун һәјата кечирилмәси илә әләгәдар олараг мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә сәһәсиндә хејли иш көрүлмүшдүр. Һәр шејдән әввәл, тә'лимин мәзмуну, үсуллары тәкмилләширилмиш, фәиләрин һәјатла әләгәси даһа да мөһкәмләндирилмиш, тәдрисин кејфијјәти хејли дәрәчәдә јахшылашдырылмыш, шакирдләрин тәшәббүскарылыг, фәаллыг вә мүстәғиллији үчүн һәр чүр имкан вә шәраит јарадылмышдыр.

1962-чи илдә В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунда Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан апарылан гәбул имтаһанларынын нәтичәләри кәстәрди ки, бир чох мүәллимләрин дил-әдәбијат тәдриси гаршысында гојулан вәзифәләри дүзкүн баша дүшмүш, мәктәб һагғында Ганунла әләгәдар олараг өз ишләрини јенидән гурмуш, шакирдләри мөһкәм биликлә сипаһландырымышлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијатдан апарылачаг гәбул имтаһанларындан шакирдләрин бу сәһәдә билик вә вәрдишләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн билетләрин тәртиндә дөвләт тәләбләринә ијиди риәјәт едилмиш, инша јазы үчүн тәгдим едиләчәк мөвзуларын мәзмунуна, мүасирлијинә даһа мәс'улијјәтлә јанашылмышдыр.

Кечән дәрә илиндә дил вә әдәбијатдан апарылмыш гәбул имтаһанлары илә әләгәдар олараг инша јазылар үчүн тәклиф едилмиш мөвзулардан бир нечәсини нүмунә мөгсәди илә ашағыда веририк:

«М. Горкинин «Ана» романында Павел Власов вә Пелакеја Ниловна сурәтләри», «М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романы», «М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести» романы, «С. Вурғунун «Бәсти поемасы», «С. Рүстәмин «Јахшы јолдаш» поемасы», Ә. Һагвердијевин «Бәхтсиз чаван» әсәринин тәһлили», «М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы», «Низаминин «Сиррләр хәзинәси» әсәри», «М. Ф. Ахундовун әсәрләрин-

дә гадын сурәтләри», «Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы» вә с.

Гәбул имтаһанлары Азәрбајчан дили вә әдәбијат үзрә орта мәктәб мә'зунларынын билијиндә олан бир сыра чидди нөгсанлары да мејдана чыхартмышдыр.

Гәбул имтаһанлары кәстәрди ки, орта мәктәб мә'зунларынын Азәрбајчан дилиндән һазырлыгы һәлә дә күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә дејилдир. Бә'зи мә'зунлар орта мәктәб програмы һәчминдә Азәрбајчан дилинин грамматикасыны мөһкәм вә әсаслы сурәтдә дејил, схематик олараг мәнмәсәмишләр. Ачыг десәк, Азәрбајчан дилинин грамматикасы бә'зи мәктәбләрдә грамматика хатиринә олараг тәдрис едилмишдир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, орта мәктәбләрин, хүсусилә кәнд мәктәбләринин институтда гәбул имтаһаны верән кечән илки мә'зунлары алдыглары биликдән һәјатда, тәчрүбәдә истифадә едә билмирләр.

Мә'зунлар чүмлә үзвләрини вә нитг һиссәләринин вәзифәсини гарышдырырлар; мүбтәданы чох вахт тамамлыг адландырыр, садә тамамлыгы мүрәккәб тамамлыгга гарышдырыр, зәрфлә зәрфлији фәргләндирә билмир, фе'лин заманларыны, мә'нача нөвләрини вә гурулушуну мүәјјәнләшдирмәји бачармырлар. Бунунла јанашы олараг мә'зунлар нисбәт шәкилчиләри илә јијәлик һал шәкилчиләрини гарышдырыр, мүрәккәб исимләрин (хүсусилә дефис, тире илә јазылан исимләрин), сајларын, сыра сај шәкилчиләринин вә хүсуси исимләрин орфографијасыны, интонасијаја көрә садә чүмләнин нөвләрини вә ән ади дурғу ишарәләрини билмир, мүрәккәб чүмлә гурмагда чох чәтинлик чәкирдәр.

Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, бә'зи мә'зунлар ән садә чүмләни белә ардычыл грамматик тәһлил (фонетик, морфоложи, синтактик) етмәји дә бачармырлар.

Бә'зи орта мәктәб мә'зунларынын әдәби биликләри дә ашағы сәвијјәдәдир. Ачыг демәк лазымдыр ки, бә'зи мә'зунлар орта мәктәб програмы һәчминдә кечилмиш әдәби әсәрләр һагғында там тәсәвүрә малик дејилләр. Мәһз она көрә дә бу вә ја диқәр әсәри тәһлил едәркән онлар анчаг дәрсликдә верилмиш һиссәни тәһлил етмәклә кифәјәтләнмәјә чалышырлар. Кечилмиш әдәби әсәрләрдән аз әзбәр билирләр. Әзбәр билдикләри парчалары исә онлар бир чох һалда ифадәли охумағы бачармырлар: ејни сөзләри, мисралары тез-тез тәкрар едир, јерсиз фасиләләрә јол верир, ше'рдәки чәтин сөзләрин мә'насыны изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирдәр. Әдәби әсәри мүстәғил олараг тәһлил етмәји, онун мөвзусуну, идеја-

сијаси әһәмијјәтини, композисијасыны, әсәрдә иштирак едән сурәтләрини характеристикасыны мүүјјән план үзрә данышмағы вә ја јазмағы бачармырлар.

Јазычынын дөврү, һәјәты вә јарадычылығы һаггында там, јыгчам, әсаслы мә'лумат верә билмир, даһа доғрусу, үмуми сөзләрлә чаваб верирләр.

Бә'зи мә'зууларын нитгләри дә зәңф вә јекнәсәгдир. Мәһз буна көрә суаллара чаваб верәркән ејни сөзләри вә ја ифадәләри тез-тез тәкрат едир; өз фикирләрини бәдһи мәзмунлу, долғун, әсасландырылмыш, сәлис, ардычыл шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Јери кәлмишкән мә'зууларын әксәријјәти әдәбијјат нәзәријјәсиндән биликләринин дөзүлмәз дәрәчәдә ашағы сәвијјәдә олмасыны да гејд етмәк ләзимдир. Онлар јазычынын сәнәткарлыг, дил вә үслуб хүсусијјәтләрини, әдәби әсәрләрин бәдһи чәһәтләрини ачыб кәстәрә вә изаһ едә билмирләр. Хүсусилә, әруз вәзни һаггында аз-чох тәсәввүрә, нәзәри мә'лума-та малик олсалар да мә'зуулар кечилмиш ше'рләрин вәзнини дүзкүн мүүјјәнләшдирмәји бачармырлар.

Романла һекајәни, нәзмлә нәсри, һеца вәзни илә әруз вәзнини, башлыча сурәтләрлә икинчи дәрәчәли сурәтләри фәргләндирә билмирләр.

Ифадәләриндә дәрәслик чүмләләрини механики тәкрат едирләр вә с. Бүтүн булар исә орта мәктәбләрдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш билијин ашағы сәвијјәдә олмасыны бир даһа сүбүт едир.

Фикримизи әсасландырмаг үчүн дил вә әдәбијјатдан гәбул имтаһаны верән бә'зи мә'зууларын чавабларыны тәһлил едәк.

Мә'зун Т. «Мүбтәдә нәдир?» суалына белә чаваб вермишдир: «Хәбәрин һал вә һәрәкәтини билдирән сөзә мүбтәдә дејилир... мүбтәдә нә едир? нә чүр? һарада? суалларына чаваб олур».

Мә'зун М. өзү сөјләдији садә чүмләни үзвләринә вә нитг һиссәләринә көрә мүстәгил тәһлил едә билмәди.

Мә'зун А. тә'јинлә тамамлығын суалларыны гарышдырды. Тамамлығын нечә? нә чүр? суалларына чаваб олдуғуну сөјләди.

Мә'зун З. тәһлил үчүн верилмиш һәмчинс үзвү чүмләни табели мүрәккәб чүмлә адландырды, садә чүмлә илә мүрәккәб чүмләнин хүсусијјәтләрини фәргләндирмәји вә изаһ етмәји бачармады.

Мә'зун Н. нисбәт шәкилчиләри һаггында данышаркән де-

ди: «Јијәлик һал шәкилчисинә нисбәт шәкилчиси дејилир». Һәмин мә'зунун нисбәт шәкилчиләри һаггында дејији тә'риф јанлыш олдуғу кими, мисалы да чох ујғунсуз иди.

Мә'зун Т. «Алмаз» әсәриндә Алмазла һачы Әһмәд сурәтләрини үмуми сөзләрлә, гарышыг, мәнтигсиз ифадәләрлә мугәјисә етди. Мә'лум олду ки, шакирдин һәр ики сурәт һаггында дүзкүн тәсәввүрү јохдур.

Вагифин јарадычылығындан данышаркән мә'зун Х. шакирдин ше'рләриндән әзбәр дејә билмәди.

Мә'зун Н. Мајаковскинин «Совет паспорту» ше'ринин идејасыны дүзкүн изаһ едә билмәди. Мә'зун Б., М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» әсәринин идејасы әвәзинә, онун мәзмунуну данышды. Әсәрин мәзмунундан данышаркән һәмин мә'зун һачы Гара илә Түкәзин, Сона ханым илә һејдәр бәјин сөзләрини бир-биринә гарышдырды вә беләликлә әсәр һаггында там тәсәввүрә малик олмадығыны кәстәрди.

Инди дә мә'зууларын јазы ишләрини нәзәрдән кечирәк. Мә'зун Ф. (Газах рајонундан) «Бәхтсиз чапан» әсәринин тәһлили мөвзусу үзрә јаздығы иншада чохлу орфографија, дурғу ишарәләри сәһвләри илә јанашы, үслуб хәталарына да јол вермишдир. Мәсәлән, һәмин мә'зунун иншасындан охујурут: «Фәһад чыхылмаз бир вәзијјәтә галыб бу заман бу заман тапанчасыны чыхарыб, әлвица дејиб тапанчасыны атыр» вә с.

Мә'зун А. (Хызы рајонундан) өз адыны вә фамилијасыны дүзкүн јазмамышдыр. О, к илә к, г илә г, ч илә ч һәрфләрини тез-тез гарышдырмышдыр, бир сөзлә һәмин мә'зун һәдсиз ифадә сәһвләри илә долу олан бир инша јазмышдыр.

Мә'зун Г. (Ағдам рајонундан) иншасыны дөзүлмәз дәрәчәдә савадсыз јазмышдыр.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасы һаггында јазан мә'зун Ф.-нин (Балакән рајону) јазысында охујурут: «Лејли Мәчнуна охшар чох әсәрләр јаратмышдыр, буна бахмајараг Фүзулинин «Лејли Мәчнун» операсы онлара үстүн кәлмиш вә 1908-чи илдә сәһнәмиздә ојнанылмышдыр...». Мә'зун В.-нин (Бәрдә рајонундан), мә'зун К.-нин (Товуз рајонундан), мә'зун Ә.-нин (69 нөмрәли фәллә кәчләр мәктәбиндән), мә'зун С.-ин вә башгаларынын иншалары да тамамилә савадсыз вә мөвмунсуз јазылмышдыр.

Әдәбијјатдан апарылан јазылы гәбул имтаһанларында даһа дөзүлмәз вәзијјәтә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, бә'зи мә'зуулар өзләри сечдикләри мөвзунун анчаг башлығыны јазмагла кифәјәтләнмишләр. Бә'зи мә'зуулар тәклиф олунан мөв-

зуларын неч бирини сечмәмиш, һәтта јазмағы да инкар етмишләр.

Бә'зи мә'зунлар исә 3—4 савадсыз чүмлә илә кифајәтләнәрәк јазы ишини тәгдим етмишләр. Мәсәлән, мә'зун Б.-нин (Бакы, 55 нөмрәли фәһлә кәнчләр мәктәбиндән) јаздығы һәммин чүмләләри ашағыда олдуғу кими веририк: «јарадычылығында, вастәсилә, мә'һумата» Искәндәри һамы кефли Искәндәр дејә чағырырдылар. искәндәрин кефли олмасы үчүн Искәндәрин сөзүнә фикир верән олмур...»

Ачыг демәк лазымдыр ки, мә'зунлар орта мәктәб програмы һәчминдә мөзмунлу, долгун ииша јазмағы бачармырлар. Иншалар мөзмун е'тибары илә чох сәтһидир, јазы ишләриндә истәр елми, истәрсә дә идеја чәһәтдән јанлыш фикирләрә, долашыг, јарымчыг, күлүнч, мә'насыз ифадәләрә, кобудчасына тәһриф едилмиш, позулмуш грамматика вә јазы гајдаларына, һәдсиз үслуб хәталарына, дәрсликдән ејни илә көчүрүлмүш механики фикирләрә, чүмләләрә вә с. дөзүлмәз дәрәчәдә јол верилмишдир.

Бә'зи јазыларда әдәби вә ја мөфкурәви тәһлил чох аз, бә'зән неч һисс едилмир. Сурәтләрин характеристикасындан данышылмыр, әдәби тәсвир вәситәләри вә хүсусијјәтләри ајдылашдырылмыр, үмумијјәтлә, бүтүн јазыларда өзбәрчилик һөкм сүрүр. Бу вә ја диқәр фикри әсастандырмаг үчүн әдәби әсәрләрдән аз-чох кәтирилән ситатларын бәзиләри гырыг, бәзиләри исә тамамилә ујғунсуздур.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи иншаларда киришә даһа чох јер верилмиш, мөвзу гаршысында гојулан әсас тәләбләр исә чох зәиф, бә'зән дә тамамилә унутулмушдур.

«Сиррләр хәзинәси» әсәри һаггында ики-үч садә чүмлә јазмагла кифајәтләнән мә'зун С., Низаминин һәјат вә јарадычылығына аид киришдә даһа чох (2,5 дәфтәр сәһифәси) јер вермишдир. Үмумијјәтлә, демәк лазымдыр ки, иншаларын әксәријјәти һәчм е'тибары илә дә чох кичикдир. Бунула јанашы олараг мә'зунларын әксәријјәтинин јазысында бу вә ја диқәр әсәр һаггында нәтичә дә верилмәмишдир.

Јазычыларын анадан олмасы тарихини, әсәрләрин јазылдығы вә ја нәшр едилдији тарихи гарышдыран, тәһриф едән мә'зунлар да аз олмамышдыр.

Бә'зән бу вә ја башга јазычынын һәјат вә јарадычылығындан данышаркән јанлыш фикирләрә, ујдурмалара да тәсадүф едилмишдир. Мәсәлән, мә'зун Г. јазыр ки, М. Ч. Пашајев јарадычылығына кичик лирик ше'рләрлә башламышдыр. Һалбуки М. Ч. Пашајев неч ше'р јазмамышдыр.

Ииша јазыларда мүшаһидә едилән нөгсанларын бири дә

бу вә ја диқәр әсәрә аид планын олмамасыдыр. Аз-чох верилән планларда исә неч бир принцип вә ардычыллыг көзләнилмәмишдир. Бир сөзлә, формал характер дашыјыр. Бир мә'зунун «Кәләчәк күн» романы һаггында јаздығы планы охујуруг: «1. М. Ибраһимов, 2 Иранда ингилаб, 3. Јазычынын фикри вә с.». Ачыг десәк, мә'зунлар план тутмағы бачармырлар. Мәһз бунун нәтичәсиндә дә бу вә ја диқәр әсәр һаггында өз фикирләрини ардычыл сурәтдә ифадә етмәји билмирләр.

Иншаларда әсас вә характерик орфографија, дурғу ишарәси сәһвләри ашағыдакылардан ибарәтдир. Мә'зунлар өз ад вә фамилијаларыны дүзкүн јазмырлар, мәсәлән, Вагиф, Мәмәдов, Һәлимә әвәзинә Вакиф, Мәмәдов, Һәлмә вә с.).

Бә'зән һәрф бурахыр (мәсәлән, әһмијәт, кәлчәк күн, әлбин вә с.), бә'зән дә сөзә артыг һәрф әләвә едирләр. (Мәсәлән, нәһәјјәт, тәрбијјә, комедија вә с.).

Апострофлу сөзләри апострофсуз јазырлар. (Мәсәлән, әнәнә, тәсир, мәсулијјәт вә с.). Иншаларда тәләб едилмәдији һалда, үзәриндә апостроф ишарәси гојулан сөзләрә дә (мәсәлән, бә'ди, Чә'фәр вә с.) тәсадүф олунамшдур.

Бә'зи мә'зунлар исә сөздә апострофун јерини билмирләр.

Сөзләри сәтирдән-сәтрә нечаларла дүзкүн кечирмирләр. Мәсәлән, Са-бир, ја-зы-чы, кә-лә-чәк вә с. әвәзинә Са-бир, јаз-чы, кәләч-әк јазырлар.

Бә'зи јазыларда я, ю һәрфләринә дә тәсадүф едилмишдир.

Мә'зунлар дә, да, ки баглајычыларыны чох вахт сөзә би-тишик јазырлар. Мәсәлән, доғрудан да, әсәрләри дә әвәзинә, доғруданда, әсәрләридә вә с. кими јазырлар. Бә'зән дә әксинә олур: да, дә, ки шәкилчиләрини баглајычы кими гејд едирләр.

Иншаларда рим рөгәмләриндән сонра бә'зән тире чәкир, бә'зән дә тире чәкир вә сај шәкилчиси дә јазырлар. Мәсәлән, XVI-чи әсрдә вә с.

Иншаларда хүсусилә дөвләт, дөвр, һөкм, әср, мөвзу сөзләри дә бир нечә формада јазылмышдыр. (Мәсәлән, дөвләт сөзү дөләт, девләт, доләт вә с.), кәнд, дөрд, әлбәттә, арха әвәзинә арка, кәнт, дөрт, әлбәддә вә с. јазанлар да олмушдур.

Вәситәсиз нитгдә, һәмчинс үзвләр арасында, диалогларда вә саирләрдә тәләб олуан дурғу ишарәси сәһвләринә дә иншаларда јол вермишләр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, бә'зи орта мәктәбләримиздә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәннинин тәдриси һәлә дә күчүн мүәсир тәләбләри сәвијјәсиндә дејилдир.

Бәзи мұәллимләр шакирдләрин жүксәк биллик алмаларына, савадлы олмаларына чалышмадыгларындан шакирдләрә жүксәк гиймәт верәрәк синифдән-синиф кечирирләр.

Бәзи мұәллимләр исә али тәһсилли, аз-чоҳ тәчрүбәли олмаларына бахмајараг өз үзәриндә ишләмир, методик әдәбијаты охумур, габагчыл мұәллимләрин тәчрүбәләрини өјрәнмәји, тәкмилләшдирмә курсларына давам етмәји өзләринә лајиг билмирләр. Мәктәбләрдә дил-әдәбијат тәдрисинин вәзијјәтини јахшылашдырмаг, ону мүасир һәјатла даһа јахындан әлағәләндирмәк үчүн тәлимин мәзмуну вә үсуллары тәкмилләшдирилмәлидир. Дәрсин тәшкилиндә вахтдан сәмәрәли истифадә едилмәли, тәлим просесиндә шакирдләрин тәшәббүскарлығына, фәаллығына, мүстәгиллијинә кениш имкан верилмәлидир.

Дил-әдәбијат тәдрисинин јахшылашдырылмасына, мәктәб рәһбәрләри дә чидди нәзарәт етмәлидирләр, онлар дәрсдә оларкән дәрсин тәшкилине, билликләрин верилмәси үсулларына, билијин гиймәтләндирилмәсинә фикир вермәли, шакирдләрин савад дәрәчәси илә јахындан мәшгул олмалы, јазы ишләриндә олан нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн мұәллимә конкрет көмәк көстәрмәлидирләр.

РХМШ инспекторлары, педагожи кабинә методистләри мәктәбләрдә дил вә әдәбијат тәдрисинин вәзијјәтини өјрәнмәли, мұшаһидә олуан нөгсанларын арадан галдырылмасында, бу саһәдә габагчыл тәчрүбәләрин јајылмасында мұәллимләрә, мәктәб рәһбәрләринә көмәк етмәлидирләр.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәдрис-методика кабинетси мұәллимләрә көмәк мөгсәди илә Азәрбајчан дили вә әдәбијат үзрә тәлимәти-методик мәктубларын сајыны артырмалы, мүөјјән мөвзулар үзрә методик ишләмәләр һазырлајыб нәшр етдирмәлидир. Бу ишә институтларын, еләчә дә Азәрбајчан ЕТПИ-нин елми ишчиләри чәлб олунмалыдырлар.

Мұәллимләри Тәкмилләшдирмә Институунда дил-әдәбијат үзрә тәшкил едилмиш курсларын даһа сәмәрәли кечмәсинә, һәмин курслара хүсусилә кәнч мұәллимләрин тез-тез чәлб едилмәсинә чидди диггәт јетирмәлидир.

Бир сыра рајонларда инспекторлуға, методистлијә кәнч мұәллимләр чәлб едилмишләр. Мұәллимләри Тәкмилләшдирмә Институу бунлар үчүн мүөјјән курсларын тәшкилини унутмамалыдыр.

Әдәбијат, әдәби гираәт програмларында вә дәрсликләрдә мүасирлијә даһа чоҳ јер верилмәлидир.

Јухары синифләрдә Азәрбајчан дили бәрпа едилмәли,

шакирдләрин грамматика һаггында алдылары билији даһа да мөһкәмләндирмәк үчүн тәдрис планында буна хүсуси саат ајрылмалыдыр.

Дил-әдәбијат мәшғәләриндә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин вә тәфәккүрүнүн инкишафына, сөз еһтијатынын зәнкинләшмәсинә, савадлы јазы вәрдишләринә јијәләнмәләринә кениш шәраит јарадылмалыдыр.

Мәктәбдә тәлимин жүксәк сәвијјәдә кечмәсиндә вә шакирдләрин доғру, дүзкүн, там биллик алмаларында дәрсликләрин кејфијјәтли олмасы да мұһум шәртдир. Ачыг демәк лазымдыр ки, һазырда мәктәбләримиздә истифадә олуан V—VI синифләрин грамматика китабы («Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә, С. Чәфәрәв) хүсусилә мүасир дөврүмүзүн артан тәләбләрини тәмин едә билмир. Дәфәләрлә музакирә олунмасына, мәтбуатда тәнгит едилмәсинә бахмајараг С. Чәфәрәвун тәртиб етдији «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслији јенә дә долашыг ифадәләрлә, ујғунсуз тапшырыгларла долудур. Дәрслик, мәктәб һаггындакы Ганунун тәләбләринә чаваб вермир.

Дил-әдәбијат тәдрисиндә мұәллимин нитги дә мұһум шәртдир. Буна көрә дә тәдрис заманы мұәллим өз нитгинә, ифадәләринин дүзкүнлүјүнә, бәдин чүмләрлә ардычыл ифадә олунмасына фикир вермәли вә шакирдләрә дә бу чәһәтдән тәләбкарлығыла јанашмалыдыр.

Дил-әдәбијат мұәллимләри шакирдләрин биллик сәвијјәләрини кенишләндирмәк үчүн онларын синифдәнкәнар мұталиәсинә хүсуси фикир вермәли, бу ишә мүнтәзәм оларат нәзарәт вә рәһбәрлик етмәлидирләр.

Бунула әлағәдар оларат мұәллимләр әдәбијат дәријинин ишини гүввәтләндирмәли, әдәби кечәләрин, диспутларын тәшкилине, белә тәдбирләрдә шакирдләрин фәал иштирак етмәләринә чалышмалыдырлар.

Бизчә, јухарыда көстәрилән нөгсанлары мұәллимләр, еләчә дә мәктәб рәһбәрләри, халг маариф органлары ишчиләри нәзәрә алачаг, бунларын арадан галдырылмасы вә бир даһа тәқрар едилмәмәси үчүн мувафиг тәдбирләр көрәчәкләр. Еләчә дә шакирдләрин жүксәк биллик алмаларына, мөһкәм савад вәрдишләринә јијәләнмәләринә һанг олачаглар.

М. МЭММЭДОВ.

ГИРАЭТ ДЭРСЛЭРИ ИЛЭ ЭЛАГЭДАР ОЛАРАГ II СИНИФ ШАКИРДЛЭРИНИН ШИФАҢИ НИТГИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМЭСИ ТЭЧРҮБЭСИНДЭН

II синифдә дәрә саатларынын мүнүм бир гисмини гираэт мәшғәлэләри тәшкил едир. Гираэт дәрсләринин гаршысында исә шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк иши мүнүм мәсәләләрден биридир. Лакин мушаһидәләр көстәрир ки, мәктәбләримиздә шакирдләрин јазылы нитгләринин инкишафына чидди фикир верилдији һалда, шифаһи нитг инкишафына аз диггәт јетирилир, һәтта, бә’зи һалларда буна гаршы формал мүнәсибәт бәсләнилир. Һалбуки, шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәдән онларын јазылы нитгини инкишаф етдирмәк олмаз. Чүнки шифаһи нитг үзрә апарылан ишләр јазылы нитг үчүн бүнәврә тәшкил едир. Шакирд өз фикрини шифаһи сурәгдә ифадә етмә бачарығына малик олмазса, о, јазылы сурәтдә өз фикрини ифадә етмәкдә чәтинлик чәкәчәји вә ифадәсинин мәнтиги чәһәтдән элағәли олмајачагы әввәлчәдән мә’лумдур. Дөврүмүздә шифаһи нитгин әһәтә даирәси даһа кенишдир. Инсанлар өз күндәлик әмәли фәәлијјәтиндә шифаһи нитгдән кениш шәкилдә истифадә едирләр. Шифаһи нитгин инкишаф етдирилмәсинә мәктәбләрдә аз фикир верилмәси һаггында һәлә вахты илә К. Д. Ушински белә јазырды: «Бизим мәктәбләрдә демәк олар, һәмишә унудурлар ки, ана дили мүүәллимнин үзәринә шакирдләрин анчаг јазылы нитгини дејил, һәм дә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк вәзифәси дүшүр. Бундан элавә унудурлар ки, јахшы јазылы нитг башлыча олараг јахшы шифаһи нитгин вә ја һеч олмазса, јахшы фикри нитгин үзәриндә әсәсләнир».¹

Охунмуш мәтнин шакирдләрә нағыл етдирилмәси шифаһи нитг инкишафына көмәк елән мүнүм јоллардан биридир. Шакирдләр мәтни нағыл етмәклә јалныз онун мәзмунуну мә-

нимсәмир, орадакы сөз вә ифадәләри, мәтнин дил вә үслуб хүсусијјәтләрини дә тәдричән мәнимсәјир. Она көрә габагчылы мүүәллимләр гираэт дәрсләриндә II синиф шакирдләринин нағылетмә бачарығына јијәләнмәләри үчүн методик әдәбијјәтә охујур вә буну өз синифләриндә әмәли олараг һечә һәјәтә кечирәчәкләри һаггында чидди дүшүнүрләр. Бакы шәһәри 44 нөмрәли мәктәбин II синиф мүүәллими Һөкүмә Сәфәрова вә 172 нөмрәли мәктәбин II синиф мүүәллими Зенфира Исмајылова өз синифләриндә нағылетмәнин ики нөвүнә кениш јер верирләр: 1. Мәтнә ујғун нағылетмә, 2. Өз сөzlәри илә нағылетмә.

Мәтнә ујғун нағылетмә. Мүшаһидәләр көстәрир ки, II синиф шакирдләри сөз еһтијатларынын азлыгы вә көрүш даирәләринин мәһдудлуғу үзүндән илк дөврләрдә кечилмиш мәтни өз сөzlәри илә нағыл етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлар мәзмун әвәзинә сөzlәрин вә сәтирләрин дүзүлүшүнү, һәрфләрин јазылышыны јадларында сахламаға чалышырлар. Нечә лејәрләр, ән чох көрмә дүјғүларына әсәсләнирлар. Јухарыда адларыны гејд етдијимиз II синиф мүүәллимләри илк күнләрдән шакирдләринин мәтнин механики олараг әзбәрләмәләринин гаршысына алмаг үчүн бир сыра васитә вә үсуллардан истифадә едирләр. Онлар мәтнин механики әзбәрләмәсинин шакирдин фикри јарадычылығына мане олдуғуну, шифаһи нитгләринин сөнүк, бајағы бир шәкил алмасына сәбәб олдуғу үчүн, мәтнә ујғун нағылетмәнин шүүрлу апарылымына чалышырлар. Бунун үчүн онлар мәтнин лүғәти үзәриндә чидди иш апарыр, мәтнин мәзмуну илә бағлы олан чәтин сөzlәри изаһ едир, сөзүн аид олдуғу әшја һаггында шакирдләрин тәсәввүрләрини кенишләндирир, анлајышларыны дегигләшдирирләр. Бу мүүәллимләр мәтнә ујғун нағылетмә үчүн бөјүк әһәмијјәти олан бу сөzlәрин даһа шүүрлу мәнимсәнилмәси үчүн онлары јазы тахтасына јазыр, шакирдләр тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәдиккләри сөzlәри исә һәтта һечалара ајырыр, бир нечә шакирдә охутдурур вә чүмлә ичәриндә ишләтдирирләр. Сөз үзәриндә белә иш һәм сөзүн дәјишмәси вә чүмләдә бирләшмәси гајдалары үзрә әмәли вәрдишләр газанмаға, һәм дә мүүәјјән сөzlәрин орфографијасынын өјрәнилмәсинә сәбәб олур.

Сөз үзәриндә белә чидди иш апармаг мәтнә ујғун нағылетмәнин шүүрлу олмасына көмәк едир.

Һ. Сәфәрова вә З. Исмајылова мәтнә ујғун нағылетмәнин шүүрлүлүғуну, тә’мин етмәк вә мәтнин әсәс јерләрини шакирдләрин дәриндән мәнимсәмәләри үчүн сечмә гираәтлән истифадә едирләр. Бундан сонра исә онлар мәзмуну тәһ-

¹ К. Д. Ушински, Сечилмиш педагожи әсәрләри. Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәһ. 224—225.

лил едирләр; әввәлчә, мәтн абсазларда, сонра исә кичик, лакин битмиш һиссәләрә аҗырыб, нағылетмәни һәҗата кечирирләр. Бу јолла шакирдләр мәтндәки сөз вә ифадәләри дәриндән мәнимсәҗир вә нағылетмә заманы ону нитгләриндә ишләдирләр. Бу да шакирдләрнин нитгини зәнкииләшдирмәк үчүн шәраит јарадыр. Мәтнә ујғун нағылетмәни гираәт просеси илә әлагәдар апармаг II синиф шакирдләрнини јаш вә билик сәвијәсинә даһа мүнәсибдир. Бақы шәһәри 172 нөмрәли мәктәбин II синиф мұәллими Зенфира Исмајылова «Бизим бөјүк Вәтәнимиз»¹ адлы парчаны шакирдләрнин гираәт просеси илә әлагәдар оларат; мәтнә ујғун нағыл етмәләрини белә апарыр. О, өзү әввәлчә бу мәтн васитәситә шакирдләрә нәҗи нечә әјрәдәчәҗи үзәриндә дүшүнүр. Бундан сонра мәтндәки чәтин сөзләри шакирдләрә мәнимсәтмәк вә онларын тәсәвүрләрнини кенишләндирмәк үзрә ишин сәмәрәли олмасы үчүн мәтнин лүғәтини әввәлчәдән мұәјҗән системлә групплашдырыр. Мәсәлән:

БИЗИМ БӨЈҮК ВӘТӘНИМИЗ

1. Вәтәнимизин зәнкиилиги	Кениш олмасы, чохлу фабрик-завод, бәрәкәтли чәлләр, нефт буруғу, көмүр јатағы мис вә дәмир мәдәни вә с.
2. Шәһәр адлары	Москва, Ленинград, Кијев, Дашкәнд, Бақы.
3. Халг адлары	Азәрбајҗанлы, рус, ермәни, күрчү, өзбәк, түркмән.
4. Ичтимаи вә сијаси анлајыш ифадә едән сөзләр.	Вәтән, фәһлә, колхозчу, халг, достлуг, гардашлыг, һәр кәс һамы үчүн, бир-бири үчүн, Бөјүк Октябр сосналист ингилабы.
5. Антоним	Кечә-күндүз.

Белә групплашдырма шакирдләрнин фәал лүғәт еһтијатыны зәнкииләшдирмәк ишинин планлы шәкилдә һәҗата кечирилмәсинә көмәк едир. Мұәллим сонрақы дәрсләрдә һансы сөзләри шакирдләрә даһа кениш, һансы сөзләри бир гәдәр өтәри изаһ едәчәҗини билир.

Белә групплашдырмадан сонра кириш мұсаһибәсиндә ајры-ајры сөз вә ифадәләри II синиф шакирдләрнини билик сәвијәсинә ујғун бир шәкилдә изаһ етди. Вәтәнимизин зәнкииликләри һаггында шакирдләрнин тәсәвүрләрнини кенишләндирмәк вә чәтин сөз вә ифадәләри дәриндән мәнимсәтмәк үчүн Бақы шәһәрнини тәсвир едән шәкилдән вә јазы тахта-

сындан кениш шәкилдә истифадә етди. Бәзи сөзләрин аид олдуғу әшја һаггында шакирдләрнин нә дәрәчәдә анлајыша малик олдуғларыны јохлады.

Мұәллим—Ким дејәр бизим Вәтәнимиз һарадыр?

Шакирд—Бизим Вәтәнимиз Бақы шәһәридир. Бир нечә шакирд еҗни чавабы, јәни Вәтәнимизин Бақы шәһәри олдуғуну деди.

Икинчи шакирд исә чаваб верди ки, бизим Вәтәнимиз Губа шәһәридир.

Сонра мұәллим шакирдләрнин «Вәтән» анлајышыны нә дәрәчәдә шүүрлу баша дүшмәләрини јохламаг үчүн сорушду.

Мұәллим—Нә үчүн сиз Вәтәнимиз «Бақы», јахуд «Губа» вә с. дејирсиниз?

Шакирд—Она көрә ки, биз Бақыда јашајырыг.

Икинчи шакирд—Мән Бақыда анадан олмушам.

Үчүнчү шакирд—Мәним атам-анам губалыдыр. Бизим евимиз дә орададыр.

Верилән чаваблардан мәлүм олур ки, шакирдләрнин «Вәтән» һаггында јаш вә билик сәвијәләринә мұвафиг анлајышлары вар. «Вәтәнимиз һарадыр?» суалына онлар һеч дә бу анлајышын маһијәтинә тамамилә зидд чаваб вермәдиләр.

Зенфира мұәллим шакирдләрнин вердикләри чавабдакы дүзкүн элементләрә әсасланараг II синиф шакирдләрнини јаш вә билик сәвијәсинә мұвафиг бир шәкилдә «Вәтән» сөзүнүн дөврүмүздә даһа кениш, ичтимаи мәна кәсб етмәсини конкрет мисалларла ејани бир шәкилдә шакирдләрә чатдырды. Мұәллим бу сөзүн үзәриндә она көрә әтрафлы изаһат апарды ки, «Бизим бөјүк Вәтәнимиз» мәтнинин шүүрлу мәнимсәнилмәсиндә бу сөзүн рәлу олдуғча бөјүк иди. Бундан сонра мәтнин мәзмуну илә билаваситә бағлы олан «Вәтәнимиз, совет өлкәси, бәрәкәтли чәлләр, нефт буруғлары, көмүр јатағлары, мис вә дәмир мәдәнләри, шәһәр вә халг» адларыны билдирән сөзләри шакирдләрнин һафизәсиндә мөһкәмләтмәк үчүн һечә-һечә охуду вә изаһ етди.

Мұәллим мәтндәки шәһәр адларыны шакирдләрнин дүзкүн тәләффүз етмәләри вә онларын орфографijasыны мәнимсәмәләри үчүн һәмин һиссәни сечмә гираәт јолу илә бир нечә шакирдә охуттурду. Сонра исә «Москва», «Ленинград», «Кијев», «Дашкәнд» сөзләрини јазы тахтасына јазыб шакирдләрнин диггәтини бу сөзләрин јазылышына чәлб етди.

Мұәллим сөзләри шакирдләрнин шүүрлу мәнимсәмәләри үчүн ән чох бу сөзләрин аид олдуғу әшја һаггында онларда тәсәвүр јаратмаға фикир верирди.

¹ Ә. Гарабағлы, Ш. Ағајев, Н. Абдуллајев, Ана дили, ибтидаи мәктәбин II синиф үчүн. Азәртәдриснәшр. 1962, сәһ. 51.

Мүәллим Вәтәнимизин мадди зәнкинликләрини шакирдләрә чатдырмаг үчүн икинчи абзасы бир нечә шакирдә сечмә гираәт юлу илә охутдурду.

Мәлүм олдуғу үзрә интонасија, фасилә, мимика вә жестләр шифаһи нитги јазылы нитгдән фәрғләндиран башлыча чәһәтләрдир. Бунлар шифаһи нитг үчүн демәк олар ки, бир нөв критеријадыр.

Зенфира мүәллим дәрс дедији II синиф шакирдләринин мәтнә ујғун нағылетмәјә бачарыгла саһиб олмалары вә әмәли нитгләриндә онлардан истифадә етмәләринә дә диггәт јетирир. Бунун үчүн өзү нүмунәви гираәт вә мәтнә нағылетмә юлу илә бу васитәләри нечә ишләтмәјин нүмунәләрини верир. О, шакирдләрин данышығында буна әмәл едилмәсинә сәј кәстәрирди. Мәтнин лүғәти вә ифадәли гираәти үзрә иши баша чатдырдыгдан сонра мүәллим мәтнин мәзмуну үзрә сорғу апарыр. Нәһәјәт, мәтнин мәзмуну шакирдләрә нағыл етдирилди.

Мүәллим вә јердә галан шакирдләр нағыл едәнин мәзмуну нечә вермәсини, шифаһи нитг васитәләриндән нечә истифадә етмәсини, мәтндәки характер сөз вә ифадәләрә данышығында нә дәрәчәдә јер вермәсини вә с. изләдиләр. Данышан гуртардыгдан сонра јолдашлары тәрәфиндән бурахылмыш мүнүм јерләр, сөз вә ифадәләр онун нағылына әлавә олунду. Мәтнә ујғун нағылетмә заманы бу үсулдан истифадә етмәк һәм шакирдләрин фәаллығыны артырыр, һәм дә мәтндәки сөз вә ифадәләрин нәзәрдән гачырылмасынын гаршысыны алыр. Мәтндәки характер сөз вә ифадәләрин нағыл заманы верилмәсинин вә мүәллифин нитг хүсусијјәтләринин тәдричән әмәли олараг шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсиндә ролу бөјүкдүр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, II синиф шакирдләринин нитг инкишафында мәтнә һиссәләр үзрә нағыл етдирмәклә бәрәбәр, бүтөн шәкилдә нағыл етдирмәјин дә ролу бөјүкдүр. Мәтнин идејасынын, эмоционаллығынын бир там һалында шакирдләрә чатдырылмасы онлара дәрин тә'сир бағышлајыр вә ону узун мүддәт һафизәләриндә чаңландырырлар. Һиссәләр үзрә шакирдләр мәтнә ујғун нағылетмәјә анд мүәјјән вәрдиш гәзандыгдан сонра бүтөн шәкилдә нағылетмә заманы о гәдәр чәтинлик чәкмирләр. Бу исә онларын үмуми нитг инкишафына мүсбәт тә'сир кәстәрир.

Мүшәһидәләр кәстәрир ки, II синиф шакирдләринә шүрүлү сурәтдә нағылетмә вәрдиши ашыламаг о гәдәр дә асан бир иш дејилдир. Чүнки бу вахт шакирдләр өз инкишафындан чох јүксәк олан мүәллифин сөз вә фикирләри илә гаршы-

лашырлар. Габагчыл мүәллимләр бу мәгсәдә, методик усталыг, кәркин әмәкләри нәтичәсиндә, шакирдләрин сөз еһтијагыны, көрүш даирәсини тәдричән артырмаг юлу илә наыл олурлар. Мәтнә ујғун нағылетмә илк дөврләрдән дүзкүн апарылдыгда шакирдләр әдәби дилимизин зәнкинликләрини тәдричән мәнимсәјир вә нитгләри сәлис, әлагәли бир шәкилдә инкишаф едир.

Габагчыл мүәллимләр өз синифләриндә шакирдләрә мәтнә ујғун нағылетмә вәрдишләри ашыладыгдан сонра тәдричән өз сөзләри илә нағылетмәни дә өјрәдирләр.

Өз сөзләри илә нағылетмә. Мүшәһидә вә тәчрүбәләр кәстәрир ки, шакирдләр нағылетмәнин бу нөвү үзрә вәрдишләр гәзанмаға даһа чәтинликлә наыл олурлар. Бу да ондан ирәли кәлир ки, бу нөв нағылетмә заманы мәтнин мәзмуну сахланса да, шакирд чүмлә гурмагда бир нөв мүстәғиллик кәстәрмәли олур. О, чүмләләри «өз сөзләри» әсасында гурмалы олур. Белә бир вәзијјәт исә шакирди фикри инкишафа сөвг едир, онлары «һазыр чүмләләрлә», «басмагалыб» сөзләрлә данышмагдан хилас едир. Шакирдләри ашағы синифләрдән тутуғушу кими әзбәрчилијә өјрәтмәк исә онларын тәфәккүрләринин инкишафыны дајандырыр, нитгләрини исә динләјичи үчүн чансыхычы вә тә'сирсиз бир һала салыр. М. И. Калинин нитгләринин бириндә дејир: «Данышанда өз сөзләринизлә данышын, сөзләр ајры олса да, ма'насы бир олар. Бахыб көрәрсиниз ки, адамлар да сизи бир гәдәр диггәтлә динләјирләр».¹

Бакы шәһәри 44 нөмрәли мәктәбин II синиф мүәллими Һәкүмә Сәфәрованын тәчрүбәси бу чәһәтдән диггәти өзүнә чөлб едир. О, мәтнә шакирдләрин өз сөзләри илә нағылетмә бачарығына саһиб олмалары үчүн, биринчи нөвбәдә онларын һәјатына, зөвгүнә јахын вә мүнәсиб һекајәләр сечир. Шакирдләр илк анлар бу ишдә чәтинлик чәкирләр. Мүәллимни иши марағлы гурмасы вә педагожи-методик усталыгла апармасы, бу чәтинлији тәдричән арадан галдырыр. Мүәллим «Күллү дон тарлада нечә битди?»² һекајәсинин биринчи һиссәсини шакирдләрә өз сөзләри илә нағыл етдирмәк үчүн памбыг тарласында сәпин ишини тәсвир едән шәкли јазы тахтасында асды. Ону 2—3 дәгигә мүшәһидә етмәји шакирдләрә тәклиф етди. Сонра јенә мәтндәки чәтин сөзләр үзрә («чөл ишләри», «трактор», «тохумсәпән машын», «чи-

¹ М. И. Калинин, Коммунист тәрбијәси һаггында, Ушагкәчнәшр, Бакы, 1948, сәһ. 52.

² Ә. Ғарабағлы, Ш. Ағажев, Н. Абдуллаев, Ана, дили, ибтидан мәктәбин II синифи үчүн, Азәртәдриснәшр, 1962, сәһ. 35.

жид» вэ с.) лугат иши апарды. Бундан сонра некажэнин биринчи һиссэсини абзас-абзас шакирдлэрэ охуттурду. Сонра мүөллимин көмөклији илэ шакирдлэр орадакы бэ'зи сөзлэри јахын мә'налы сөзлэрлэ (синонимлэрлэ) эвэз етдилэр.

Биринчи вэ икинчи абзасын охусундан сонра чүмлэлэр-дэки бэ'зи сөзлэри јахыш мә'налы сөзлэрлэ эвэз етдирмөк үзрэ белэ мүсаһибэ апарды. Мүсаһибэ заманы верилэн мүнасиб чавабы јазы тахтасына јаздырды.

М.—Баһарын эввэллэри иди?—чүмлэсини даһа нечэ демөк олар?

Ш.—Јаз јеничэ кирмиши.

М.—Бу вахт һарада ишлэр башланмышды?

Ш.—Бу вахт тарлада ишлэр башланмышды.

М.—Азадэ ким илэ тарлаја кетди?

Ш.—Азадэ атасы илэ бэрабэр тарлаја кетди.

М.—О, орада нэ көрдү?

Ш.—О, көрдү ки, орада һамы ишлэјирди.

М.—Һансы машын тарлаја сэс салмышды?

Ш.—Тракторлар тарлаја сэс салмышды.

М.—Онун далына нэ бағланмышды?

Ш.—Онун далына бир машын да бағланмышды.

М.—О машынын ады нэ иди?

Ш.—Бу машын тохумсэпэн машын иди.

М.—Тохумсэпэн машын памбыг чижидини һара төкүрдү?

Ш.—Тохумсэпэн машын памбыг чижидини чэркэлэрэ төкүрдү.

Бундан сонра мүөллим јазы тахтасыны ики сүтуна ајырыб, бириндэ китабадыкы чүмлэлэри олдуғу кими, о бириндэ исэ һәмийн чүмлэлэр үзрэ апардығы мүсаһибэнин нәтичэсини јазды.

Биринчи сүтундакы чүмлэлэрин алтындан бир, икинчи сүтундакы чүмлэлэрин алтындан ики хөтт чөкди.

Китаба олдуғу кими

Баһарын эввэллэри иди. Чөл ишлэри башланмышды. Бир күн балача Азадэ дә атасы илэ колхозун тарласына кетди. Тарлада гызғын иш кедирди. Тракторларын сәси тарлаја јайлымышды. Трактор ирәлиләдикчэ онун далына бәркидилмиш тохумсэпэн машындан шырымлара чижид төкүрдү.

Шакирдлэрин чаваблары

Јаз јеничэ кирмиши. Бу вахт тарлада ишлэр башланмышды. Бир күн Азадэ атасы илэ бэрабэр тарлаја кетди. О, көрдү ки, орада һамы ишлэјирди. Тракторлар тарлаја сэс салмышды. Онун далына бир машын да бағланмышды. Бу машын тохумсэпэн машын иди. Тохумсэпэн машын памбыг чижидини чэркэлэрэ төкүрдү.

Һәр ики сүтундакы парча гаршылыгылы шәкилдэ мүгајисэ едилэрөк шакирдлэрин нэзэринэ чатдырылды ки, бунларын мазмуну ејнидир. Лакин чүмлэлэрдэки сөзлэр исэ мүхтәлифдир. Шакирдлэрэ баша салынды ки, дилимизин сөз хәзинәси зәнкиндир. Ејни бир фикри сөзлэ бир нечэ формада ифадэ етмөк мүмкүндүр. Беләликлә, шакирдлэр јәгин етдилэр ки, китабадыкы чүмлэлэри, өз сөзлэри илэ дәјишдириб, сөјләјэ билэрлэр.

Ифадәли нағылетмә. Ифадәли нағылетмә ибтидаи мәктәбдә истифадэ олунан бүтүн нағылетмә нөвлэри илэ сых әлағәдардыр. Габагчылы мүөллимлэр истәр бәдий, истәрсә елми-күтләви мәтнлэри шакирдлэрин ифадәли нағылетмәлэринэ чалышырлар. Бунун үчүн онлар биринчи нөвбәдә шакирдлэрин гираәтинин ифадәли олмасына, онларын дүзкүн гираәт вәрдишлэринэ јијәләнмәлэринэ диггәт едилрлэр.

Мәлум олдуғу үзрә шифаһи нағылетмә данышыг нитгидир. Она көрә габагчылы мүөллимлэр нағылетмәнин ифадәлији үчүн шакирдлэрин дүзкүн әдәби тәләффүз гәјдаларына саһиб олмаларына, интонасија, мимика вэ жестлэрэ, сүн'илијә јол вермәмәлэринә, фасиләлэри нормал көзләмәлэринә чидди фикир верирлэр. II синиф шакирдлэринин јаш вэ билик сәвијјәлэри илэ әлағәдар оларағ онларда тәғлидчилик мејли гүввәтли олур. Бақы шәһәри 44 нөмрәли мәктәбин II синиф мүөллими һөкүмә Сәфәрова бу мәгсәдлә ифадәли нағылетмә бачарығына малик олан шакирди данышдыраркән, башга шакирдлэрин она диггәтлә фикир вермәлэрини тапшырыр.

Әлбәттә, шакирдә тәкчә нүмунәләр көстәрмәклә кифәјәтләнмөк олмаз. Она көрә габагчылы мүөллимлэр биләваситә шакирдлэрин бу тәчрүбәјә јијәләнмәлэринэ чалышырлар.

Нағылетмә доғма дилимизин зәнкинликлэрини, мәнтигилијини дә шакирдлэрә ашыламагда мүһүм васитәләрдән биридир.

АЧЫГ МƏКТУБ

(профессор Ə. Дəмирчизадəјə)

Һөрмətли профессор! Сизин «Азэрбајчан дилинин үслубијјаты»¹ китабынызы охудум. Севиндим ки, үслубијјата даир јени сөз ешидэчэк, мараглы шејлэр өјрөнөчөјəм.

Лакин тəссүф ки, тəсəввүрлэрим алт-үст олду.

Азэрбајчан дилинин үслубијјатына аид эсəрин јазылмасы мүсбət һалдыр. Чүнки бу саһэдə бөјүк бошлуг һиссə олунурду. Бу бошлугу долдурмаг лазым иди. Лакин нə илə вə нечə?! Мəсəлə дə бурасындадыр. Едилэн тəшəббүс, китаба верилэн ад јажшыдыр. Лакин бурада нөгсан вə гүсурлар о гэдэр чох вə габарыг шəкилдə нəзэрə чарпыр ки, мүсбət чəһəтлэр тамамилə көлкэдə галыр вə јаддан чыхыр. Эввəлэн, баша дүшмэк олмур ки, бу китаб садəчə тərтиб едилмиш вəсантдыр, јохсə орижинал эсəр? Китабын чох һиссəси үмуми дилчилик, эдəбијјат нəзəријјəsi, орта мəктəб дəрсликлəri вə елми грамматикалардакы мə'лум фикир, мүддəə вə тəрифлəрин тəкрарыдыр. Сиз өзүнүз дə санки «вəзијјəт-дэн чыхмаг» үчүн китабын 60—65 абзасыны «Мə'лум олдуғу кими», «Мə'лум олдуғу үзрə». «Билдијимиз кими», «Мə'лумдур ки,» кими јекнəсəг сөзлэрлə башлајырсыныз.

«Мə'лум олан» шејлəri јенидэн «мə'лум етмэк» нə дəмəкдир вə бу кимə лазымдыр? Будур, «Эдəбијјат нəзəријјəsi нəзəријјəsi» (М. Рафили, Баки, 1958) охујуруг:

«Метафора—башга сөзлэрлə чалашдырылдыгы заман, башга бир шеј ја һадисəјə аид олан сифət вə эламəтлəri өз үзəринə кечирэн сөзə дејилир» (с. 152).

«Мə'лум олан» бу фикри Сиз өз китабынызда јенидэн белə «мə'лум» едирсиниз.

«Метафор». Бир шеји, бир һадисəни, иши, һэрəkəти өз ады илə дејил, ја рəнкинə, ја гурулушуна, ја да башга бир чəһəтинə көрə она ошар олан дикəр бир шеји, бир һадисəни, бир иши-һэрəkəти билдирэн ајры бир сөздə ифадə етмэк јолу илə бир сөзү бир мəфһумдан онунла ошарлығы

¹ Ə. Дəмирчизадə, Азэрбајчан дилинин үслубијјаты. Азертəдриснəшр, Баки, 1962, 272 сəһифə.

олан башга бир мəфһумун үзəринə көчүрмэк метафор адланыр» (сəһ. 154).

Јенə «Эдəбијјат нəзəријјəsi нəзəријјəsi» охујуруг:

«Мүбалиғə тəсвир едилэн сурət, һадисə вə ја ифадəнин өлчүсүнү, гүввəтини, тə'сир күчүнү, эһəмијјəтини күчлэндирмэк үчүн чəлб едилэн сөзə, јажуд сурətə дејилир» (с. 165).

«Мə'лум олан» бу фикри Сиз өз китабынызда јенидэн белə «мə'лум» едирсиниз:

«Мүбалиғə (јажуд, һипербола). Эшја, иш, һадисə, һэрəkəт, кəмијјət, эламəт вə кəјфијјəти артырылмыш, шиширдилмиш һалда ифадə етмэк үчүн ја һəмин анлајышлары билдирэн сөзлəрин, ја да һəмин анлајышларла бу вə ја дикəр шəкилдə əлагəси олан анлајышлары ифадə едэн сөзлəрин өз һəгиги мə'на лəирəсиндэн даһа кениш вə даһа артыг мə'нада ишлəдилмəsi илə мəчазилик кəсб етмəsi мүбалиғə адланыр» (с. 157—158).

Сизин бу тəрифлəринизи охудум, тəкрар-тəкрар нəзəрдэн кечирдим. Лакин бир шеј анлаја билмəдим. Баша дүшүлмүр ки, нə үчүн мəһз «Үслубијјат» китабынын дили анлашылмаз, үслубу ағыр олмалыдыр; мə'лум вə ајдын фикирлэр бурада гəлизлəшидрилиб верилмəлидир?!

Китабда «аһəнк гануну» (с. 49), «лексика» (с. 67), «термин (истилаһ)»—с. 79, «архаик сөзлэр» (с. 99), «неологизмлэр» (с. 108), «синоним сөзлэр» (с. 120), «антоним сөзлэр» (с. 134), «омоним сөзлэр» (с. 143), «метоним» (с. 155), «рəмз» (с. 156), «кинајə», «тə'риз» (с. 159), «тəшбиһ», «табу» (с. 160), «евфемизм» (с. 163), «идиомлар» (с. 168) вə саирəјə верилэн тəриф вə изаһлар дилчилик эдəбијјаты, эдəбијјат нəзəријјəsi китабларындан көтүрүлүб бураја салынмышдыр... Биз һələ ону демирик ки, бу тəриф вə изаһларын үслубијјата һеч бир дəхли јохдур. «Үслубијјат» эдəбијјат нəзəријјəsi дејилдир.

Азэрбајчан дилинин үслубијјатындан бəһс едэн бу китабда һəминин јерли-јерсиз «кəмијјət вə мəнсубијјət катэгориялары» (с. 189, 205), «сифət» (с. 209), «сај» (с. 219), «эвəзлик» (с. 223), «суал эвəзликлəri» (с. 242), «фе'л» (с. 243), «фе'лин заман категориясы» (с. 244, 245, 258, 261), «фе'лин шəкиллəri» (с. 263) вə с. аид тəрифлэр, мə'лум изаһлар абзас-абзас, сəһифə-сəһифə тəкрарланыр. Мəсəлэн, һеч чүр ағыла батмыр ки, үслубијјата аид бир китабда ашағыдакы кими тəриф вə изаһлар олсун:

«Сај. Дилдə үмумијјəтлə кəмијјət, мигдар анлајышыны ифадə едэн сөзлэр дə вардыр ки, булар сај адланан нитт

һиссәсини тәшкил едир. Әслиндә белә сөzlәрин мигдары дилмиздәки дикәр нитг һиссәләринә—исимләрә, сифәтләрә вә фе'лләрә мәнсуб сөzlәрин мигдарындан хејли аздыр; лакин бу аз мигдарда олан сөзүн ифадә етдији кәмијјәт сон дәрәчә чохдур...» (с. 219).

«Әвзәлик. Адындан да мә'лум олдуғу кими, бир сыра нитг һиссәләрини—исми, сифәти, сајы, зәрфи вә фе'ли үмүмиләшдирилмиш һалда әвзә едән сөzlәр группадур» (с. 223).

«Фе'л. Азәрбајчан дилиндәки фе'лләр грамматик категоријалар е'тибары илә ән зәнкин нитг һиссәсидир. Фе'л заман, шәхс, нөв, тә'сир, шәкил (форма), әлагә, тәрз, кејфијјәт-әламәт, инкар вә хәбәрлик кими грамматик категоријаларә маликдир...» (с. 248).

«Кечмиш заман. Фе'лин кечмиш заманы сөјләнилмә заманындан әввәл ваге олмуш иши билдирир...»

Мүасир Азәрбајчан дилиндә кечмиш заманын әсасән үч нөвү вардыр. 1) шүһуди кечмиш—ды, ди... 2) нәгли кечмиш—мыш, миш... 3) гәти, јахуд нисби кечмиш—ыб, иб...» (с. 250).

Китабын сәһифәләрини долдуран бу чүр мә'луматларың јенә үслубијјата һеч бир дәхли јохдур. «Үслубијјат» грамматика да дејилдир. Бу тәриф вә изаһларә биз башга китабларда 99 дәфә раст кәлмишиң. Бурада да, јени бир шеј әлава едилмәдән онларың 100-чү дәфә тәкрарландығыны көрүрүк. Мә'лум шејләрин дәнә-дәнә о китабдан бу китаба, бу китабдан о китаба көчүрүлмәси елм үчүн нә дәрәчәдә файдалы ола биләр?.. Лап ағ еләјибләр. Бир дә көрүрсән ејни мөвзуну, ејни мәсәләни һәм Академијаның Дил Институту, һәм Университет, һәм дә АПИ ишләди; бу вә ја башга шәкилдә бир-бириниң тәкрары вә ејни олан ики, үч китаб мејдана чыхды... Бу вәзијјәтә бирдәфәлик сон гојмаг лазымдыр. Азәрбајчан дилчилијинә аид елми фикри бир мәркәздә бирләшдирмәјин вахты чатмышдыр—бу чәһәтдән Республика Әлагәландирмә Шурасы Дил бөлмәсиниң (рәһбәри акад. М. Ш. Ширәлијевдир) иши гәнаәтбәхш дејилдир.

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки, јаздығыңыз әсәрин мөвзусу, мәгсәд вә вәзифәләри Сизә там ајдын олмадығындан бу јолла кетмишиниз.

Доғрудур, китаба «Үслубијјат (Стилистика)—мөвзусу, вәзифәси, һәчми вә гурулушу» адлы бир бөлмә верилир; орада дејилир ки, «фонетика, лексика вә грамматиканың һәр чүр ифадәлилик вәситәләри үслубијјатын һәчминә дахилдир. Лакин бунлардан лексика вә грамматиканың синтаксис һиссәси үслубијјат мәсәләләрини ајдынлашдырмаг вә дилин

нормаларыны мөјјәнләшдирмәк нөгтеји-нәзәриндән сон дәрәчә мүһүмдүр» (с. 25). Әввәлән, китаба үслубијјат үчүн сон дәрәчә мүһүм олан синтаксисин ролундан бир кәлмә дә олсун данышылмыр. Һалбуки, Азәрбајчан дилиниң үслуби көзәллији хүсусилә поетик синтаксисдә—рәнкарәнк ифадә шәкилләри, зәнкин сөз бирләшмәләри, чүмлә нөвләри, һадисә вә әһвалатларың бир-биринә бағланма үсуллари вә имканлары, фикирдән-фикрә, абзасдан-абзаса кечидләр вә с.-дә өзүнү даһа габарыг көстәрир. Бу мәсәләләрин әмәли вә нәзәри изаһы үслубијјатын мөвзу, мәгсәд вә вәзифәләринә даһа чох анлдир. Икинчиси, јухарыда дејилән фактлар тәсдиг едир ки, фонетика, морфолокија вә лексиканың үслубијјат мәсәләләрини ајдынлашдырмаг үчүн нечә, нә дәрәчәдә рол ојнадығы да Сизә ајдын олмамышдыр.

Китаба «Үслуб вә үслублар һаггында» бир фәсил верилир. Бурада «үслуб» (с. 27), «бәднн үслуб» (с. 31), «елми үслуб» (с. 33), «ичтимаи-сијаси үслуб» (с. 36) вә с.-дән данышылыр. Лакин нә классик ирсдән бир мисал, нүмунә вар, нә дә мүасир әдәбијјатымыздан. Буна көрә дә, сөјләнилән нәзәри фикир вә мұлаһизәләр охучуну гәне етмир, инандырмыр. Дејиләнләр һавадан асылы галыр.

Бә'зи фикирләрә нәзәр јетирәк:
1. «Билдијимиз кими, дил инсан тәфәккүрүнүн мүхтәлиф тәзаһүрә малик фәалијјәтинә хидмәт едән дәркәтмә вә аңлашма вәситәсидир» (с. 27).

«Инсан тәфәккүрүнүн мүхтәлиф тәзаһүрә малик фәалијјәти» нә демәкдир? Белә мә'лум олур ки, «тәфәккүр фәалијјәти мүхтәлиф тәзаһүрә маликдир». Һалбуки, «тәфәккүр фәалијјәти» бүтөв бир просесдир. «Тәфәккүр фәалијјәти» јох, тәфәккүрүн өзүнүн мүхтәлиф фәалијјәт саһәләри (елм: ријазијјат, физика, кимја, биолокија, фәлсәфә, естетика, етика... бәднн јарадычылыг: мусиги, әдәбијјат, рәссамлыг, һејкәлтәрашлыг...) вардыр. Демәли, «тәфәккүр» мөфһуму илә «тәфәккүр фәалијјәти» мөфһумлары гарышдырылмышдыр. Чүмләнин икинчи јарысында долашыглыг бир аз да дәринләшир. Сиз дилин мә'лум вә ајдын тәрифини бир јана гојуб, ону «дәркәтмә вә аңлашма вәситәси» һесаб едирсиниз. Мәкәр дил «дәркәтмә» вәситәсидирми? Дил тәфәккүрлә вәһдәтдә олса да, дәркәтмәнин өзүнәмәхсус јоллары вә вәситәләри вардыр ки, бунулла башга елм саһәләри мөшғулдур.

2. «Елм абстрактлашмадыр, инчәсәнәт, о чүмләдән әдәбијјат конкретләшмәдир» (с. 28).

Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу сәһвдир. Һәм елми, һәм дә сәнәти тәфәккүрүн фәалијјәт саһәләри һесаб етсәк, һәр ики

јарадычылыг просесиндә һәм абстрактлашма, һәм дә конкретләшмә өзүнү көстәрир. Бурада онларын анчаг нисбәтиндән данышыг кедә биләр. Мәсәлән, әдәбијјатда сүжет категорија-сы өз-өзлүјүндә абстрактдыр. Лакин сүжетин әһәтә етдији бүтүн сурәтләр, һадисәләр вә онларын чәрәјән етмәси конкрет шәкилдәдир. Елмдә дәркетмә даһа чох тәһлил, сәнәтдә исә әјаниләшдирмә јолу илә олурса да, бу даһа абстрактлашма вә конкретләшмә дејил, башга мәсәләдир.

3. «Әдәби дилин илкин формалашан, нисбәтән чох вә тез-тез дәјишән, рәнкарәнк вариантлары вә даһа чох күтләви сајылан үслубу бәдин үслубдур. Бәдин үслуба бәдин дил дә дејилир вә бу чәһәтдән бу ики термин, демәк олар ки, синоним терминләрдир» (с. 31).

Ајдын олмур ки, «чох вә тез-тез дәјишмәк» дедикдә сөһ-бәт һәгигәтән дәјишмәкдән кедир, јохса бурада үмумијјәтлә инкишаф нәзәрдә тутулур. Мәсәлән, Нәсими вә Фүзулидән сонра тәхминән 600 илдир ки, классик гәзәл үслубу давам едиб кәлир, һәтта бу күн Ә. Ваһидин гәзәлләри дә һәмин үслубдадыр, мугајисә едиләрсә, бурада үслубча чох дәјишиклик мүшаһидә едилмәз. Икинчи чүмләдә диллә үслуб ејниләшдирилр. Бу нә дәрәчәдә доғрудур? Бәдин диллә, бәдин үслуб бири-биринин ејни олсајды, онда «Үслубијјат» адлы бир китабы јазмаға да һеч еһтијач дујулмазды. Әдәби дил бирдир, онун голлары, үслублары чох. Әдәби дилин мүһүм бир голу бәдин дилдир ки, о да әсас ики јерә бөлүнүр: ше'р үслубу, нәср үслубу. Өз нөвбәсиндә бу үслублар да гәзәл үслубу, халг ше'ри үслубу, сатирик үслуб, драм үслубу вә с. ајрылыр. Бу үслубларын һәр биринин өз хүсусијјәтләри, специфик ифадә васитәләри вардыр.

4. «Беләликлә дә, елми үслубун мүхтәлиф голлары, әсәән, башлыча ики әсас вариантда тәзаһүр едир:

1. Гәлиз—мәһдуд елми үслуб.
2. Садә—күтләви елми үслуб» (с. 36).

Гәлиз — мәһдуд елми үслуба китабда анчаг һәкимләрин ресептләри мисал чәкилир. Ресепт исә бејнәлхалг бир гәјда олараг латын дилиндә јазылыр. Бунун Азәрбајчан дили вә ја үслубуна нә дәхли вар?!
Белә сөһв, үслубсуз вә икибашлы фикирләрә китабын һәр фәслиндә, һәр бөлмәсиндә раст кәлирик. Бизчә, **ән али үслуб тәфәккүрдә ајдынлыг, дилдә садәликдир.**

Китабда фикир јанлышыгы вә долашыгығынын һүдуду јохдур. Үслубијјатдан бәһс едән бир али мәктәб дәрслијиндә ашағыдакы кими чүмләләр ишләтмәк, **үслубсузлуға јол вермәк анчаг тәәччүб доғурур:**

1. «Үмумијјәтлә, үнсијјәтдә данышан вә динләјәнин үнсијјәти нечә гурмалы олдуғу мүәјјәнләшдиричи әсас факторлардыр» (с. 29).

2. «Дил үслуб гатларындан (?) ибарәтдир, бу гатлар исә тәфәккүр тәрзинә (?) көрә фәргләнән ифадә тәрзинин мөг-сәдәүјгүн ифадәлилик васитәләри системи әсасында јаранмыш гатлардыр. Белә гатларын бә'зиси дил формалашандан тәшәккүл етмиш, бә'зиси исә тәфәккүрүн вә онун ифадә тәрзинин инкишафы илә әлағәдар сурәтдә сонралар формалашмышдыр. Үслублар, јахуд үслуб көкләри (?) вә үслуб будаглары (?) да мәнз бу ме'јарла өлчүлүр» (с. 31).

3. «Әсас жанрлар үзрә мүхтәлиф вариантлары малик олан бәдин үслубу башга әсас үслублардан, мәсәлән, елми үслубдан, сијаси-ичтимаи үслубдан фәргләндрән әләмәт-дар чәһәтләр бурада даһа чох дилин експрессивлик, емосионаллыг вә тәсвир васитәләринин сечилмиш системиндәдир» (Јенә орада).

Вә с. вә и. а.

Тәкрар едирик: тәфәккүрдә ајдынлыг, дилдә садәлик—будур ән али үслуб.

Китабын I фәслиндә үслубијјатла әлағәдар јени сөз демәк, фикир сөјләмәк истәјирсиниз; бу фәсилләрдә, долашыг да олса фикир вардыр. Лакин Сиз јенә көһнә јазыларыныза гајыдыр, орадакы мүддәаларынызы јенә дә тәкрарлајырсыныз (бах: «Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф јоллары». Бакы, 1958, с. 5—10). Сизин фикринизчә, Азәрбајчан әдәби дили куја үч-дөрд дәфә формалашмышдыр: 1) орта әсрләрдә јазылы әдәби дил «илк формалашаркән» үмумхалг Азәрбајчан дили үзәриндә сечмә вә әвәзетмә (?) эмәлијјаты апарылмышдыр (с. 17); 2) Сәфәвиләр дөврүндә әдәби дилин инкишафы үчүн мәнбә тәбризлиләрин шивәси (?) олмушдур (с. 18) — бәс Фүзули Бағдадда һансы шивәдә јазмышдыр?! 3) Вағиф дөврүндә әдәби дилин инкишафы үчүн зәмин, Газах — Гарабағ олмушдур (с. 18) — бәс XVII әсрдә Мәһәммәд Әмани, Саиб Тәбризи, сонралар А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, һ. Зәрдаби һансы шивәләрдә јазмышдылар; јахуд әдәби дилимизин чох гәдим тарихи олан шифаһи голу һансы шивә әсасында инкишаф етмишдир? Шифаһи әдәби дил јазылы әдәби дилин инкишафына тә'сир кестәрмәмишдирми?!
Тарихән Азәрбајчан әдәби дилинин инкишаф етдији, мүәјјән шәклә дүшдүјү мөләни мәркәзләр мүхтәлиф вә бир-бирләриндән узаг, бә'зән исә тамамилә әлағәсиз олмушса да.

бу бир һәгигәтдир ки, әдәби инкишаф әсасән ејни вә ваһид истигамәтдә кетмишдир.

Әдәби дил вә үслублар, һәр шејдән чох ән'әнәјә табе-дир, мүәјјән бунәврә үзәриндә инкишаф едир вә зәнкинлә-шир. Биздә бу ән'әнә күчлү олмушдур. Лакин әдәби дил вә үслублар мүхтәлиф инкишаф дөврләриндә халғын, онун әдә-бијјатынын вә дилинин инкишафы илә әлагәдар дәјишилир. инкишаф едир; јени әдәби жанрларын јаранмасы јени үслуб-ларын мејдана чыхмасына сәбәб олур, онларын инкишафы вә зәнкинләшмәсинә имкан верир. Чүнки ифадә васитәләри вә онларын ишләнмә нормалары мәзmunла, әдәби жанрла-рын өзүнәмәхсус тәләби илә бағлыдыр. һәмчинин әдәби дил тарихинин ајры-ајры инкишаф мәрһәләләриндә онун апары-чы рол ојнајан үслублары олур. Әкәр XIV—XVI әсрләрдә, биздә классик гәзәл үслубу әсас идисә, XVII—XVIII әсрләрдә о өз апарычылыг ролуну халг ше'ри, гошма үслубуна вер-мишдир. XIX әсрин орталарында драм, мәтбуат вә һекајә, сатира дили вә үслублары фәал мөвгә тутмушдур. XX әсрдә исә бу үслублар даһа да тәкмилләшмиш вә инкишаф едиб чохчәһәтли олмушдур; мәсәлән, Сабирин јарадычылыгында сатира үслубу ингилаби мәзmun вә шәкил алмышдыр. Бәс, бу үслубларын инкишаф јоллары, онлары бир-бириндән ајы-ран фәрғли чәһәтләр һансылардыр?! һәр үслубун өзүнәмәх-сус хүсусијјәтләри нәдән ибарәтдир? Бу суалларын чавабы-ны вермәк Сизин китабынын вәзифәсинә даһил иди.

Бурада белә бир тарихи һәгигәти хатырлатмаг чох јери-нә дүшүр: әкәр минләрчә имзасыз бејтин ичәрисинә Фүзули-нин, Вагифин, Сабирин бирчә бејти вә ја мисрасы гарышса, о дәрһал танынар. Бәс бу нијә беләдир? Јахуд, кечән әсрдә М. Ф. Ахундовун гәләми илә комедија үслубу садә вә чанлы ифадә тәрзинә, сөзүн әсил мә'насында јүксәк хәлгилик прин-сипинә ујғун шәкилдә јарандығы һалда, фәлсәфи-публисист үслуб өз чәтинлији вә ағырлыгы илә ондан фәрғләнмишдир. Һалбуки, һәр ики үслуб бир гәләмин мәһсулу иди. Бу нијә белә олмушдур? Јахуд да, XX әсрдә—ејни заман вә шәраит-дә Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. һагвердијев садә, ајдын бир үс-лубда, дилдә, Әлибәј һүсәјнзадә исә халга јад олан бир үс-лубда, чәтин баша дүшүлән бир дилдә јазырдылар—демәли, үслуб јазычынын тәрбијәси, алдығы тәһсил, мәсләки, дун-јакөрүшү илә дә әлагәдардыр; бурадан да ики үслубун мүбаризәси доғмушдур. Бәс бу нијә белә олмушдур? Нечә билирсиниз? Бүтүн бу «нијә белә олмушлар», бунларын иза-һы үслубијјатын мөвзусуна аид әсас мәсәләләр дејилми?!

Лап мүасир дөврә кәләк. Дил вә үслуб мәсәләләринә даир јазылмыш бир мәғаләдә дејилир: «Чох аз охучу тапы-ла биләр ки, мәсәлән, Абдулла Шагин дили илә Әбүлһә-сәнин дилини, Мир Чәлалын дили илә Сүләјман Рәһимовун дилини бир-биринә гарышдырсын, Аббас Сәһһәтнин ше'рлә-ри илә Чәфәр Чаббарлынын, Сәмәд Вурғунун ше'рләри илә Мәммәд Раһимин ше'рләрини бир-бириндән ајыра билмәсин» (М. Ариф. Әдәби-тәнғиди мәғаләләр, Бақы, 1958, с. 225). Тәнғидчи һағлыдыр. Буна көрә дә, гаршыја белә бир тәләб гојур: «Ајдын мәсәләдир ки, бәдин әдәбијјатын дилиндән данышаркән, јазычыларын дилиндән бәһс едәркән, онларын үслубу илә таныш олмаг, үслуб мәсәләсини кениш бир шә-килдә гојмаг лазым кәлир» (јенә орада).

Һәр кәсдән габаг бу сөзләр «Азәрбајчан дилинин үслуб-ијјаты» әсәринин мүәллифинә аиддир. Бир әсәр ки, нә классик әдәбијјатын дилиндән, үслубундан, нә дә мүасир әдәбијјатын дил вә үслуб мәсәләләриндән, бу саһәдәки му-вәфғәијјәт вә нөгсанлардан, инкишаф перспективләриндән данышмыр, о нә «Үслубијјат»дыр?

Көзәл үслубун биринчи шәрти јығчамлыг вә сөзә гәнаәт-дир. Низамсыз тәкрар, артыг сөз, ифадә һәр һансы бир әсәр үчүн—бу әсәр истәр бәдини, истәрсә дә елми (һәтта үслубиј-јата аид јазылмыш) олсун—чидди нөгсандыр. Лакин кита-бын дили о гәдәр ағырдыр вә бурада о гәдәр артыг сөз (да-һа доғрусу, мәтләб, фикир), ифадә, ара чүмлә вар ки, оху-чуну јоруб әлдән салыр. Мәсәлән, 60-дан артыг абзас бу чүр јекнәсәг ара чүмләләрлә башланыр: «Гејд етмәлијик ки,...». «Белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки,...», «Бурада белә бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки,...». Јахуд бир китабда «мәһз буна көрә ки», «еләчә дә», «беләчә дә» кими мә'насыз сөз вә ифадәләри нә гәдәр тәкрар етмәк олар? Тәкчә 7-чи сәһифәдә 22, далбадал үччә сәһифәдә исә (с. 100, 102, 103) 44 дөфә «олмаг» сөзүнә мүрачиәт едилир. Ахы, Сиз мүтә-хәссизсиниз. Һәтта тәчрүбәли бир дилчи дејил, башга бир их-тисас саһиби дә бу чүр јазмазды. Адамда белә бир тәсәввүр јараныр ки, куја Азәрбајчан дили касыбдыр вә бу дилдә елми фикир ифадә етмәк үчүн кифајәт гәдәр сөз јохдур. Әслиндә беләдирми?!

Китабда сөзчүлүк баш алыб кедир; бир-ики чүмләни мисал кәтирәк:

1. «Белә бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки. дилчилик ел-минин бүтүн бу саһәләри тәдғиг методуна (?), мәгсәдинә, ис-тигамәтинә көрә мүстәғил вә мүхтәлиф саһәләр олса да, тәдғиг објекти әсасына көрә бир-бири илә үзви сурәтдә бағ-

лы *саһәләрдир*; чүнки һамысы *ичтимаи үнсийјәт васитәси олан* дили гәдгиг едир» (с. 21).

Бу чүмләдә 15—16 сөз артыгдыр; курсивлә вердијимиз сөzlәри бурадан атмаг олар вә мәзмуна һеч бир хәләл кәлмәз.

2. «Рәссам, мәсәлән, гырмызы рәнки мұхтәлиф чаларлыгдә *ишләтмәли олур: түнд гырмызы, ачыг гырмызы, гырмызымтраг, гырмызыја чалан, ал гырмызы, ғыпгырмызы вә даһа башга чаларлыглары чәкдији рәсмин чанлы вә парлаг, тәбиш вә дүрүст, дәгиг вә ајдын олмасы үчүн јерли-јериндә ишләтмәјә чалышдыгы кими, сөз устасы да—шаир вә ја романчы, драматург вә ја һекајәчи дә—үмуми шәкилдә синоним маһијәти дашыјан (?) дил ваһидләрини саф-чүрүк едир, образын чанлылығы үчүн ујғун чаларлығы оланы тапыб образыны рәнкләјир (?)*, беләликлә дә, ифадә васитәләринин бәдии образлыг системи (?) јараныр» (с. 31—32).

Үмумијәтлә, Сизин нә демәк истәдијиниз ајдындыр: чүнки фикир мә'лум фикирдир. Лакин бурада бу гәдәр сөз хәрчләмәјә еһтијач вармы?! Курсивлә вердијимиз сөzlәр артыгдыр вә фикри, мәсәлән, бу шәкилдә версәк, елә бир шеј итирмәрик:

«Устад бир рәссам әсәринин чанлы чыхмасы үчүн мұхтәлиф рәнкләри мәнәрәтлә вә јерли-јериндә ишләтдији кими, сөз усталары да бәдии образ јарадаркән, сөzlәрин мә'на чаларлыгларына диггәт јетирир, дилин зәнкин, рәнкарәнк ифадә васитәләриндән истифадә едир; беләликлә дә...».

Мадам ки, мүрәккәб бир фикри 35—40 сөzlә ајдын вә конкрет шәкилдә ифадә етмәк олур, нә үчүн 75—80 сөз ишләдилсин?! Мәкәр елм әләминдә сөз бу гәдәр учуздуз ки, нечә кәлди сәрф едәк?!

Елмдә гајда вә һамы тәрәфиндән гәбул олунмуш ән'әнә вар. Һәр бир елми әсәр, китаб јазыларкән, мұәллиф ишләдији мөвзуја аид дејилмишләрә нәзәр салыр, ја мәнфи ја да мүсбәт мә'нада өз мұнасибәтини билдирир. Дүнјанын бүтүн бөјүк алимләри һәмишә белә етмишләр. И. И. Мешшанинов, В. В. Виноградов кими көркәмли дилчиләр дә белә едирләр. Лакин сиз анчаг 1933-чү илдә јазылмыш «Мұхтәсәр үслубијјат» адлы 90 сәһифәлик бир китабын адыны чәкмәклә кифајәтләнирсиниз. Белә чыхыр ки, илк сөз Сизин олмушдуз вә бу барәдә һеч нә дејилмәмишдир. Бизчә, е'тинасызлыг вә һөрмәтсизлик нәтичәсидир ки, китабда һеч бир мұәллифин ады чәкилмир; сонда «Әдәбијјат» да олса верилмир.

«Үслубијјат» китабынын белә нөгсанлы вә ашагы сәвијәдә чыхмасында редакторлары (И. Әфәндијев, Ә. Рәчәбов) да мәс'улијјәтсизлији үзәриндән сүкутла кечмәк олмаз. Көрүңүз, онлар китаб мұәллифинин авторитетинә архајын олуб, һеч бир иш көрмәмиш. әлләрини ағдан гараја вурмамышлар.

Тәәссүф едирик ки, Азәртәдриснәшр бу чүр китаблары бурахаркән, онларын мәзмунуна вә елми сәвијәсинә фикир вермир, бә'зән садәчә олараг арзулары тә'мин едир.

Һөрмәтлә!

Е. ӘЛИБӘЈЗАДӘ,

филоложы елмәр намизәди, Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун баш елми ишчиси.

ПРОГРАМ ВӘ ДӘРСЛИКЛӘРИ МҮЗАКИРӘ ЕДИРИК

Мәктәб һаггындакы Ганун вә партијанын XXII гурулта-
јыны гәрарларына ујғун олараг инди мәктәбдә тәлимин нә-
инки мәзмуну, һабелә онун үсуллары да дәјишир, тәкмиллә-
шир, дәрсдә шакирдләрин фәаллығы, мүстәгиллији артыр вә
дәрсин кејфијјәти даһа да јахшылашыр. Чүнки биз комму-
низм гуруруг. Коммунизмдин мадди-техники базасыны јарат-
магла бәрабәр, јени инсан тәрбијәләндиририк. Ән кәскин
идеоложи силаһ олан әдәбијјат тәдрисинин бу ишдә чоһ бөјүк
ролу вардыр. Бунун үчүн дә биз әдәбијјат програмы мәсәлә-
синә, програмын тәртиби принципляринә, дәрсликләрә дә мәһз
бу мөвгедән јанашмалыјыг. Бунунла әлағедар олараг «Азәр-
бајчан мәктәби» журналынын, «Азәрбајчан дили вә әдәбиј-
јат тәдриси» мәчмүәсинин редаксија һеј'әтләри, Азәрбајчан
ССР Маариф Назирлијинин әдәбијјат фәнни үзрә тәдрис-педа-
гожи шурасынын биркә ичласы олмушдур. Бурада V—VIII вә
IX—XI синифләрин әдәбијјат програмлары музакирә едил-
мишдир. Бу музакирәдә һәр ики редаксија һеј'әти, тәдрис-
педагожи шурасынын үзвләриндән башга, орта мәктәбләрин
вә институтларын мүәллимләри, алимләр, методистләр дә
иштирак етмишләр.

Мүшавирәдә, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын редак-
тору Р. һүсејнов јолдашын кириш сөзүндән сонра әдәбијјат
програмлары һаггында педагожи елмләр намизәди М. А. Ас-
ланов мәрузә етмишдир.

Мәрузә әтрафында башланан музакирәдә профессорлар-
дан Ф. Гасымзадә, М. Мурадханов, А. Абдуллајев, М. Ч. Чә-
фәров, «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин редактору А. Бә-
дәлов, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектору
С. Мәммәдзадә, педагожи елмләр намизәди Ә. Гарабағлы,
«Азәрбајчан мәктәби» журналынын редаксија һеј'әтинин үз-
вү И. һачыјев, педагожи елмләр намизәди Ч. Әһмәдов, фи-
лоложи елмләр намизәди Ә. Әфәндизадә, Бақыдакы 190 нәм-
рәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими З. Сәмәдов, 199 нәмрәли
мәктәбин әдәбијјат мүәллими И. Зүлфүгаров јолдашлар иш-
тирак етмишләр.

Мәрузә вә чыхыш едән јолдашлар кәстәрмишләр ки,
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији сон илләрдә сабит, мү-
кәммәл програм, орижинал дәрсликләр јарадылмасы мәгсә-

ди илә мүәјјән тәшәббүсләр кәстәрир. Назирлик 1960-чы ил-
дә V—VIII синифләр үчүн «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат»
програмыны чап етмишдир. Бу ил һәмнин програмын үчүнчү
нәшри олмушдур.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат» програмы өз мәзмунуна,
елми принципляринин камиллијинә кәрә әввәлки програмлар-
дан хејли үстүн олса да бу програм мүасир тәләбләр сәвијјә-
синдән һәлә дә керидә галыр, она чаваб вермир.

Әдәбијјат програмларымызын нөгсанлы олмасы һаггы-
да сон илләрдә мүәллимләримизин, практик мәктәб ишчи-
ләринин кәскин е'тиразлары ешидилмәкдәдир. Програмы тәр-
тиб едән јолдашлар мәктәбдән, һәјатдан ажры дүшмүш, ону
кабинетдә тәртиб етмишләр. Одур ки, програм педагожи-тәр-
бијјәви чәһәтдән нөгсанлыдыр.

Бу нөгсан әсасән нәдән ибарәтдир?

Програм тәртиб едиләркән хроноложи ардычыллыг прин-
сипи әсас кәтүрүлмүшдур. Програмын тәләби илә бүтүн си-
нифләрдә әдәбијјатын тәдриси шифаһи халг әдәбијјаты илә
башлајыр. Бунун нәтичәсиндә ажры-ажры классик јазычыла-
рын әсәрләри дәнә-дәнә өјрәдилир. VII синифдә кечилән ма-
териал тәхминән VIII синифдә дә тәкрат тәдрис едилир. Про-
грамын белә гурулушу истәр-истәмәз мүасир совет әдәбијја-
тынын сыхышдырылмасына сәбаб олмушдур. Програмда V—
VIII синифләрдә әдәбијјатын тәдрисинә 340 саат вахт вери-
лир. Совет әдәбијјаты үчүн һәмнин вахтын чоһ аз бир һиссәси
ажрылмышдыр.

Бундан башга програмда мүасир һәјатымыз, Вәтәнимизин
әзәмәти, адамларымызын кәзәл бәдин сурәтләри, совет адам-
ларына, совет гурулушуна хас олан бүтүн кәзәл хүсусијјәтләр
солғун кәстәрилмишдир. Мәсәлән, VII синифдә 70 саатлыг
курсдан совет әдәбијјатына чәми 17 саат вахт верилмишдир.
Бу синифдә өјрәдилмәси төвсијә едилән әсәрләрдән анчаг
бири, И. Әфәндијевин «Көрүш» һекајәси мүасир һәјатымыз-
дан бәһс едир. Бундан башга совет јазычыларынын әсәрлә-
риндән сечилиб програма дахил едилән парчаларын чоһу исе
әсасән кечмишимизә аид олуб бу күн үчүн тарихи мөвзулар-
дыр.

Мәһз буна кәрәдир ки, мүасир совет әдәбијјатынын кәнч
нәслин тә'лим-тәрбијјәсиндәки бөјүк ролу програмда өз әкси-
ни тапа билмәмишдир.

Бундан башга програмда кечилмәси төвсијә едилән ма-
териалларын бәзиләри (Ә. һагвердијевин «Мирзә Сәфәр»,
Н. Нәримановун «Пир» һекајәләри, С. Рүстәмин «Гафурун
гәлби», Г. Закирин «Фискү фичур» ше'рләри дә тә'лим-тәрби-
јә е'тибары илә јенијетмәләр үчүн мүнәсиб әсәрләр дејилдир.

Һабелә, програмда Фүзулидән, Низамидән шакирдләрин билек вә јаш сәвијјәләринә ујғун олмајан, онларын гавраја билмәјәчәкләри парчалар верилмишдир. Һәм дә бу парчалар нәинки кәнч нәслин коммунист әхлагы тәрбијәсинә хидмәт етмир, бәзи һалларда ушагларын чинси һиссләринин ојанмасына да сәбәб олур.

Чыхышда оланлар әдәбијјат програмынын конкрет гурулушу үзәриндә дајанмыш, классик әдәбијјаты бир курс кими сәккизиллик мәктәбдә кечмәјин дүзкүн вә лазым олмадығыны гејд етмишләр. Онлар һабелә классик әдәбијјатымызын аз-чох көркәмли нумәјәндәләринин һамысыны IX—XI синифләрдә кечмәјин практик чәһәтдән мүмкүн олмадығындан данышмыш. Сунун үчүн классик әдәбијјаты там шәкилдә әдәбијјат һәвәскарларынын хусуси мәктәпләриндә, јахуд али педагожи мәктәпләрдә кечмәјин бәлкә мүмкүн олдуғуну көстәрмишләр.

Чыхышда оланлар V—VIII синфин мөвчуд програмыны тәнгид етмәклә јанашы олараг онун јенидән тәртиб олунмасы үчүн бир сыра сәмәрәли тәклифләр дә ирәли сүрмүшләр. Онлар јени тәртиб олуначаг програмы хронологжи ардычылыгы принципи илә дејил, мөвзулар үзрә: Вәтәнимиз, әмәк адамларына мәнәббәт, бејнәлмиләлчилик, достлуг вә јолдашылыгы, кәнч совет адамынын әхлаг кодексини әһәт едән дикәр тәрбијә мөвзулары әтрафында гурулашдырмағы, әдәбијјатын тәдрисини һәр шејдән чох коммунист тәрбијәсинә хидмәт етмәк истигамәтиндә гурмағы тәклиф етмишләр.

Лакин бунунла јанашы олараг чыхышда оланлар програм материалларыны мөвзулар үзрә гурулашдыраркән классик әдәбијјатымызы, онун көзәл, узун өмүрлү әсәрләрини дә унутмамағы мәсләһәт билмишләр.

Чыхышда олан јолдашлар әдәбијјат материалынын һансы системлә верилмәсиндән данышаркән гејд етмишләр ки, бу, јахындан узаға, асандан чәтинә принципи әсасында гурулмалыдыр. Белә ки, ашағы синифләрдә нисбәтән асан, јухары синифләрә галхдыгча мүрәккәб материал верилмәлидир. Материалларын верилишиндә кәмијјәт ардынча дејил, чох саат әрзиндә мөјјән јазычынын аз вә самбаллы әсәрини кечмәјин мәгсәдә даһа мөвафиг олдуғуну гејд етмишләр.

Мүшавирәдә програмын тәртибиндә мәшһур јазычы дејил, мәшһур әсәри өјрәнмәк принципини әсас тутмаг һаггында данышыларкән бәдиин чәһәтдән јүксәк, идејача сағлам чох көзәл вә хатирдә галан әсәрләр програма дахил етмәјин дүзкүн олдуғу көстәрилмишдир. Мүшавирәдә чыхыш едәнләр програмда верилән әдәби-бәдиин парчалар ичәрисиндә нәсрә

көрә ше'р парчаларына чох јер верилдији мәсләсини дә һаглы олараг тәнгид етдиләр. Һәмчинин бу чәһәт дә гејд олунмушдур ки, програмда әдәби әсәрләр мөвзулар үзрә мөјјән ардычылыгы вә дүшүнүлмүш һалда шакирдләрә тәгдим едиләрсә, онлар Вәтән һаггында, онун гәһрәманлары вә әмәк адамлары һаггында, партија вә Ленин һаггында мөјјән мәлүмәт алмыш оларлар. Бу, һабелә шакирдләрин бәдиин зөвгүнүн инкишафына да көмәк етмиш олар. Мүшавирә, програмын тәртибиндә ушагларын јаш вә билек сәвијјәләрини нәзәрә алмағы, бу мәнада програмы тәртиб едәркән Азәрбајҗан әдәбијјатына, рус әдәбијјатына, гардаш совет халглары әдәбијјатына, дүңја әдәбијјатына нәзәр салараг мүасир әдәбијјатымызы, тарихимизи әкс етдирән ән көзәл бәдиин парчалары сечиб програма дахил етмәји лазым һесаб етмишдир.

Чыхышда оланлар програмын тәртибиндә V—VIII вә IX—XI синифләрин әдәбијјат програмлары арасында мөјјән сәдд чөкмәк чәһдләри дә гојмағын дүзкүн олмадығыны тәнгид етмишләр. Белә ки, бунлар бир-бирләрини тамамламалыдырлар. IX—XI синифләрдә әдәбијјатдан ушагларә верилән билек V—VIII синифләрдә верилән билек үзәриндә гурулмалыдыр. Буна көрә дә V—VIII синифләрин програмыны тәкмилләшдирмәдән, онун тәртиб принципләрини гәти мөјјәнләшдирмәдән јухары синифләрин програм мәсләсини һәлл етмәјин дүзкүн олмадығы дә көстәрилмишдир.

Мүшавирәнин иштиракчылары әдәбијјат програмында ашағыдакы дәјишикликләри етмәји лазым билмишләр:

1. Сәккизиллик мәктәбин мөвчуд әдәбијјат програмы јенидән тәртиб едилмәлидир.

2. Классик әдәбијјат, әдәбијјат тарихи курсу кими сәккизиллик мәктәбдән көтүрүлмәли вә бурада әдәбијјат мөвзулар үзрә, јәни ушагларда әмәјә, Вәтәнә севки вә мәнәббәт, вәтәнпәрвәрлик вә дикәр нәчиб коммунист әхлагы кејфијјәтләринин тәрбијәсинә көмәк едән әдәби парча тәгдим едилмәлидир.

3. IX—XI синифләрдә классик јазычыларын, онларын көркәмли әсәрләрини кечмәклә бәрәбәр мүасир Азәрбајҗан совет әдәбијјатына үстүнлүк верилмәлидир.

4. Әдәбијјат програмында аз саат мүддәтиндә чох шаир, јазычы вермәк вә онларын чохлу әсәрләрини сәтһи тәһлил етмәк әвәзинә аз вә самбаллы әсәрләрә чох вахт вермәклә онлары әсаслы сурәтдә тәһлил етмәк принципинә риәјәт едилмәлидир.

«АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫ» ДЭРСЛИЈИ

Азэрбајчан ССР Маариф Назирлији вэ Азэртэдриснэшр бирликдэ профессор С. Чэфэровун V—VI синифлэр үчүн јаздыгы «Азэрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын музакирэсини кечирмишдир. Бу музакирэдэн эсас мэгсэд дэрслијин јени нэшрини даһа да тэкмиллэшдирмөкдэн ибарэт олмушдур. Китабын музакирэси ики күн давам етмишдир.

«Азэрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын музакирэсиндэ практик муэллимлэр, елми ишчилэр, али мэктэблэрин муэллимләри, Азэрбајчан ССР Маариф Назирлијинин методистләри, Муэллимләри Тэкмиллэшдирмэ вэ Елми-Тэдгигат Педагогика институтларынын ишчилэри иштирак етмишлэр.

Азэрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Азэрбајчан дили үзрэ тэдрис-педагожи шурасынын сэдри профессор А. Абдуллајев јолдаш мушавирэни гыса кириш сөзү илә ачмышдыр. Сонра «Азэрбајчан дилинин грамматикасы» китабы һаггында филологи елмлэр намизэди, досент Ә. Әфэндизадэ вэ Бакыдакы 199 нөмрэли мэктэбин муэллими З. Әлијева јолдашлар мэрүзэ етмишлэр.

Музакирэлэрдэ Бакыдакы 7 нөмрэли мэктэбин муэллими Н. Рзајева, В. И. Ленин адына АПИ-нин дил муэллими Н. Балыјев, Ә. Аббасов, «Азэрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын 3-чү нэшринин редактору Ә. Фэрэчов, педагожи елмлэр намизэди Б. Әһмэдов, Бакыдакы 172 нөмрэли мэктэбин дил-эдэбијат муэллими Ј. Әфандијев, 190 нөмрэли мэктэбин муэллими Мирзэјев, С. М. Киров адына АДУ-нун муэллими, филологи елмлэр намизэди досент А. Ахундов, Азэрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тэдрис-методик шөбэсинин ишчиси А. Бағырадэ, Азэртэдриснэшрин баш редакторунун муавини К. Мехдијев вэ башгалары чыхыш етмишлэр.

Чыхыш едэн јолдашлар «Азэрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын мүсбэт вэ мәнфи чөһэтләрини гејд етмиш, өз мулаһизэлэрини сөјләмишлэр.

«Азэрбајчан дилинин грамматикасы» дэрслији дөрдүнчү илдир ки, нэшр едилир. Гејд етмэк лазымдыр ки, муэллиф эввэлки нэшрдэ тэнгид едилэн бир сыра нөгсанлары арадан галдырмаға мүвэффэг олмушдур. Бундан башга муэллиф китабын һәмин нэшринэ «Апострофлу сөзлэр» мөвзусуну эләвэ етмиш, програмын тэлэбинэ көрэ «Сајларын гурулушча нөвлэри», «Бағлајычылар һаггында мөлүмат» һиссэлэрини кенишлэндирмиш, сај, фе'ли бағламалар, гошма, эдат вэ с. һаггында верилэн тэрифлэр кечэн илки нэшрэ нисбэтэн даһа да дөһиглэшдирилмишдир.

Дэрликдэ бэ'зи мөвзуларын, мәсэлэн, «Аһәнк гануну», «Г, К, Т илә битән сөзлэр», «Сөзүн сәтирдән-сәтрэ кечирилмәси» «Морфолокија» бәһсиндэ дејил, «Фонетика» бәһсиндэ верилмәси дә јени нэшрэ едилэн эләвэлэрдир.

Мэрүзэ вэ чыхыш едәнлэр «Азэрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын бир сыра чидди нөгсанлары үзэриндэ дә дајанмышлар. Белә ки, онлар мөвзуларын ардычыллығы нөгтеји-нэзэриндән програмла дэрслик арасында ујғунсузлуғлар олдуғуну гејд етмиш вэ буна мисаллар көстәрмишлэр. Муэллиф «Фонетика» бәһсиндэ ардычыллығы позмушдур. Бундан башга «Фонетика» бәһсиндэ мөвзулар мәнтиги өләгэ нөгтеји-нэзэриндән дә ардычыл верилмәмишдир.

Дэрликдәки тапшырығларын әксәријјәтинин јазылы чалышмалардан ибарэт олмасы да дэрслијин нөгсанларындан сајылмалыдыр. Буну 56, 61, 66 вэ с. параграфларда верилэн тапшырығлардан да ајдын көрмөк олар.

Шакирдлэрин шифаһи нитгләринин инкишафында шифаһи чалышмаларын бөјүк әһәмијјәтини нэзэрэ аларағ бунун дэрслијэ эләвэ едилмәси муэллифә мәсләһәт көрүлмүшдур.

Дэрликдәки бэ'зи тапшырығларын тэлэби чәтин вэ чох мүрәккәб олдуғу кими, бэ'зилэри дә шакирдлэр үчүн ајдын дејилдир, чәтин вэ долашығдыр. Мәсэлән, 290-чы тапшырығда тэләб олунур ки, шакирдлэр верилмиш ше'рдән исим, сифәт, сај вэ әвэзликләри тапсынлар. Ше'рдә исә сај вэ әвэзлик јохдур.

100-чү тапшырығда дејилр: «Охујун, мүрәккәб сөзлэри көстэрин вэ онларын һансы сөзләрдән дүзәлдијини изаһ един. Мүрәккәб сөзләрдән: эввэлчә битишик, сонра дефислә, ахырда ајры јазыланлары сечиб көчүрүн». Бу тапшырығын синиф вэ ја ев үчүн олдуғу ајдын олмур. Мәтидә 80-ләк сөз вардыр.

Китабдакы 357-чи тапшырығда тэләб олунур ки, шакирдлэр чөдвөлдән истифадэ едиб 8 кәлмәни хәбәр шәклиндә дејишдирсинлэр. Бу тапшырыға әмәл етмэк үчүн шакирдлэр

240 кәлмә җазмалыдырлар. Бә'зи тапшырыглары садәләшдәриб шакирдләрнин җаш вә билик сәвиҗәләринә уҗун вәзиҗәтә сәлмәг лазымдыр. 7-чи сәһифәдә көстәрилик ки, сәслиләр сәдалы олур, 13-чү сәһифәдә исә деҗилир ки, чинкилтили сәсизләр сәдалы тәләффүз олунур. Беләликлә сәсли илә сәссизин фәрғи шакирдләр үчүн аҗдын олмур. 44-чү тапшырығын гаршысында гоҗулан тәләб аҗдын деҗилдир вә и. а.

Чыхыш едән јолдашлар дәрсликдә бир сыра тәрифләриндә дүзкүн вә дәгиг олмадығыны көстәрмишләр. Хүсусилә дәрсликдә фе'л һаггында верилән тәриф вә јүрүдүлән һөкмләр һиссәси нөгсанлыдыр, јенидән вә әсаслы сурәтдә ишләнилмәсинә бөјүк еһтиҗач вардыр. Дәрсликдә деҗилир ки: «Һәрәкәт билдирән сөzlәрә фе'л деҗилир». Әлбәттә, бу тәрифлә һеч вахт разылашмаг олмаз. Јахуд 342-чи тапшырыгдә охујурут: «Охујун, әмр шәклиндә олан фе'лләри тапын. Бу фе'лләрин: мәчһул, гајдыш, ичбар мә'насында ишләндијини, шәхс вә кәмијјәтини мүйҗәнләшдирин». Мәтидә әмр шәклиндә олан фе'лләр бунлардыр: башламаг, гојмаг, дурмаг, јалварма, бурма, дејим, данышым, верин, төкүн, гачырмајын, бурахмајын, ојнамасын, учурмасын, сөкүн. Лакин бу фе'лләрин һеч бири мәчһул, гајдыш, гаршылыг вә ја ичбар мә'насында ишләнмәмишдир. 349-чү тапшырыгдә деҗилир ки: «Фе'лләрин әввәлчә тәсдигини, сонра инкарыны, индики заманың һәр үч шәхсинин тәкиә вә чәминә көрә дәјишдирин». Мәлум олдуғу кими заманың шәхси, тәки, чәми исә јохдур.

Дәрслијин 22-чи сәһифәсиндәки «сөзүн дәјишмәјән вә тәкликдә ишләнмәјән һиссәсинә шәкилчи деҗилир» тәрифидә там дәгиг деҗилдир. Јахуд 20-чи параграфдә верилән тәриф ифадә чәһәтдән ағырдыр вә с.

Мүшавирәдә чыхыш едән јолдашлар «саит» вә «самит» истилаһларынын «сәсли» вә «сәссиз» истилаһлары илә әвәз слунмасынын тәдрисдә, һабелә мәтбуатдә бөјүк долашыгына вә һаглы наразылыға сәбәб олдуғуну да көстәрмиш вә бунун јенә дә «саит» вә «самит» кими ишләнмәси һаггында мәсәлә галдырмышлар.

Мүшавирәдә «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» дәрслијинин даһа бир сыра нөгсаны һаггында данышылмышдыр.

Инди сөз «Азәрбајҗан дилинин грамматикасы» китабынын мүүллифининдир. Мүүллиф китабын јени нәшриндә онлары арадан галдырмалы вә китабы мәктәб һаггындакы Ганунла сәсләнән шәклә салмалыдыр.

«АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНИН 1963-чү ил үчүн тематик планы

Мәктәб һаггындакы Ганун вә Сов.ИКП XXII гурултајы гәрарлары әсасында мәктәбдә дил вә әдәбијат дәрсләринин тәдриси мәсәләләринин јахшылашдырылмасына даир мөгаләләр.

Кәч совет адамынын әллаг кодексини әһәтә едән тәрбијә мөвзуларына аид мөгаләләр.

Липетск мүүллимләринин дил вә әдәбијат тәдриси саһәсиндәки иш тәчрүбәсини јајмаг вә инкишаф етдирмәк мәғсәди илә мөгаләләр вермәк.

Мәктәбдә Азәрбајҗан дили вә әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрнин мүстәгиллик вә фәаллығыны артырмаг, дәрс процесләриндә евристик усулдан истифадә етмәк вә дәрсин еффеktivлијини (тәсирини) артырмаға даир мөгаләләр.

Орта мәктәб програмьнда олан классик (М. Фүзули, М. Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузаде, М. Ә Сабир, Ә. һагвердијев вә б.) јазычыларың әсәрләринин әдәби-бәдии вә дил чәһәтдән тәһлили вә тәдрисинә даир мөгаләләр.

Програмда олан бир сыра әсаслы мөвзуларың, мәсәлән, Фүзулинин әсәрләри, «Өлүләр», «Мүсәбәти Фәхрәддин», «1905-чи илдә», «Алмаз», «Ана», «Кәч гвардија», «Ленин» (М. Мајаковски вә Р. Рза), «Зончинин арзулары», «Кәләчәк күн» вә с. әсәрләрин тәдрисинә даир нәзәри-методик мөгаләләр.

Јазы, оқун нөвләри, апарылмасы, тәсһийи вә гүмәтләндирилмәси һаггында тәһлими вә тәчрүби мөгаләләр.

Шакирдләрнин там савадлы, тәмиз вә сәлигәли јазыја алышдырылмалары мәсәләсинә хүсуси фикир вермәк, мәчмуәнин һәр нөвбәти нөмрәсиндә бу һагда мөгалә дәрч етмәк.

Ғабагчыл дил вә әдәбијат мүүллимләринин тәчрүбәсини үмумиләшдириб јајмаға даир мөгаләләр.

Әдәбијат дәрсләриндә естетик тәрбијә мәсәләләринә аид мөгаләләр. Мәчмуәниң сәһифәләриндә елми фикир мубадиләси вә мубаһисәләр ачмаг.

Әдәби диспутлар вә онларың кечирилмәсинә даир мөгалә.

Ше'р, бәдии нәср парчаларынын әзбәрләнмәси јоллары һаггында.

Китабы севдирмәк, китаб үзәриндә иш, китабдан истифадә јоллары һаггында.

Мәчмуәдә програм вә дәрсликләр һаггында тәңгиди мөгаләләр вермәк.

Дил вә әдәбијатын тәдрисинә аид мүүллимләрә мунтәзәм олараг мәсәләләр вермәк, мәчмуәдә хүсуси суал-чаваб кушәси ачмаг.

Гочаман вә тәчрүбәли дил вә әдәбијат мүүллимләринин иш тәчрүбәләрини ишығландырмаг.

Мүүллимин интг мәдәнијјәти, мәктәбин ваһид дил режими һаггында мөгаләләр.

Ахшам (нөвбәли) үмумтәһсил мәктәбләриндә дил вә әдәбијат дәрсләринин тәдрисинә даир мөгаләләр.

Рус мектеблериндә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә даир методик мәгаләләр, һәмин фәннин тәдриси тәчрүбәсинә аид габагчыл мүәллимләрнин тәчрүбәләрини үмүмиләшдирән мәгаләләр.

Рус мектеблериндә Азәрбајчан дилиндән имла, ифадә мәтнләри (III—XI синифләр).

Республикамызың районларында кечирилән «Педагожи муһазирәләр»-дә дияләнилмиш дил вә әдәбијат тәдрисинә даир ән јахшы муһазирәләри мәчмуәдә дәрч етмәк.

Програм. дил вә әдәбијат фәнләринә даир нәшр олунмуш јени әсәрләр һагғында ардычыл сурәтдә тәңгид-библиографија вә аннотасија характерли мәгаләләр дәрч етмәк.

I—IV синифләрдә ана дили үзрә јазы ишләринин гижмәт нормалары. Орта мектебләрин V—XI синифләриндә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрнин јазы ишләринин гижмәт нормаларына аид методик мәгалә.

1962-чи илдә АПИ-јә дахил оланларын Азәрбајчан дили вә әдәбијат-дан јазы ишләриниң нәтичәләри һагғында мәгалә.

1963-чү ил мүддәтиндә Бақы вә Азәрбајчан районларындан бир нечәсиндә охучулар конфрансы кечирмәк.

Синифдәнкәнар дил вә әдәбијат мәшгәләләринә даир мәгаләләр. Ифадәли вә изаһлы охуја аид мәгаләләр.

Дил вә әдәбијат дәрсләриндә әјанилијә даир мәгаләләр.

Агдаш, Нуха, Загатала районлары мектебләриндә дил-әдәбијат дәрсләрини тәдриси вәзијәти илә таныш олуб нәтичәсини район мүәллимләриниң (дил-әдәбијат) јығынчагында музакирә етдикдән сонра мәчмуәдә ишыгландырмаг.

1963-чү илдә Л. Н. Толстой, Н. Чавид, Т. Шевченко вә и. а. јазычыларын јубилејләринин гејд олуначагына нәзәрә алараг бу һагда мәгаләләр вермәк.

Мәчмуәдә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијиниң дил вә әдәбијат-тын тәдриси илә әлағәдәр олан сон кәстәриш вә сәрәнчамларыны, һәмин фәнләрнин тәдрисинә даир јени әсәрләр вә с. јениликләр илә мүәллимләри таныш етмәк.

Мәчмуәдә дәрч олунан бүтүн мәгаләләрин идеја, сијаси вә тәрбијәви чәһәтдән долғун олмасына хүсуси фикир вермәк.

Б

Редаксија һејәти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор муавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 8/III-1963-чү ил. Кағыз форматы 60×92¹/₁₆—3,88 кағыз вәрәги, 7,75 чап вәрәги

ФГ 08944. Сифариш № 321. Тираж 5.025.

Редаксијаның үнваны: Бақы, Нефтичәр проспекти, һөкүмәт еви, X мәртәба, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријат мәтбәәси, Бақы, Нефтичәр проспекти, 137.

ЈОЛДАШЛАР!

МЕТАЛЛУРКИЈА ЗАВОДЛАРЫ МЕТАЛ ГЫРЫНТЫЛАРЫ КӨЗЛӘЈРИ!

Һәр бир фәһләнин, гуллуғчунун, комсомолчунун, пионерин, мектеблинин, евдар гадыннын, пенсијачынын вәзифәси метал гырынтыларыны топламагда ән фәал бир сурәтдә иштирак етмәкдир.

КОМСОМОЛЧУ ВӘ КӘНЧЛӘРИ!

Ишләдијиниз мүәссисәдә метал гырынтыларыны ахтарыб тапмаг вә топламаг үзрә кәнчләрдән ибарәт бригадалар тәшкил еднн, метал гырынтыларынын тәһвилинә даир мүәссисәләрин дәвләт тапшырыларыны јеринә јетирмәләринә көмәк еднн!

ПИОНЕРЛӘР, МӘКТӘБЛИЛӘР, ЕВДАР ГАДЫНЛАР, ЕВ ИДАРӘЛӘРИНИН РӘҺБӘРЛӘРИ, КҮЧӘ КОМИТӘЛӘРИНИН СӘДРЛӘРИ!

Мәшәтдә ишләдилиб тулланмыш метал гырынтыларынын топланмасына әһали арасында тәшкил еднн, чүнки һәјәтләрдә белә гырынтылар чохдур.

МӘКТӘБЛӘРИН ДИРЕКТОРЛАРЫ!

Мәктәбләрдә мектебляләрдән метал гырынтыларынын гәбул олунмасына вә һәмин металын Азәрбајчан ССР Халг Тәсәрруфаты Шурасы Тәқрар Метал Е'малы Идарәсинин табелијиндә олан гара металларын тәқрар е'малы заводуна тәһвил верилмәсини тәшкил еднн!

Металлуркија заводларына даһа чох метал гырынтылары верәк!

Азәрбајчан ССР Халг Тәсәрруфаты Шурасы Тәқрар Метал Е'малы Идарәси.

Б

25 гэл.

139

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1963